

**T. C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN ZEHRETÜ’T-TEFÂSİR İSİMLİ
ESERİNDE MÜNÂSEBÂTÜ’L-KUR’ÂN**

(Yüksek Lisans Tezi)

Ebubekir GÜNBEY

**Danışman
Prof. Dr. Muhammet YILMAZ**

**RİZE
2024**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Muhammet YILMAZ danışmanlığında, Ebubekir GÜNBEY tarafından hazırlanan *Muhammed Ebû Zehre 'nin Zehretü 't-Tefâsîr İsimli Eserinde Münâsebâtü 'l-Kur'ân* adlı bu tez çalışması, 16/07/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı Soyadı	İmza
Başkan	: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ	
Üye	: Prof. Dr. Ziya ŞEN	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ersin ÇELİK	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Muhammed Ebû Zehre’nin Zehretü’t-Tefâsîr İsimli Eserinde Münâsebâtü’l-Kur’ân” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

16/07/2024

Ebubekir GÜNBEY

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, içermiş olduğu evrensel mesajlarla büyük bir medeniyet inşa etmiş, mu'ciz ve ilâhî bir kitaptır. Kur'ân, her ne kadar âyet ve sûre sayıları belirlenmiş ve bu şekilde lafız bakımından sınırları çizilmiş bir kitap olsa da tüm bu sınırları aşan bir anlam dünyasına sahiptir. Tarihten bu yana müfessirler, Kur'ân'ın bu yorum zenginliğinden kendi hisselerini elde etmeye çalışmışlardır. Kur'ân'ın bu anlam dünyasında münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi de ciddi bir yer tutmaktadır. Çünkü bu ilimle âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfî (vahiy kaynaklı) olmasındaki hikmet sorgulanmakta ve neticede ilâve mesajlar çıkarılmak suretiyle yorum zenginliği sağlanmaktadır. Bundan dolayı bu hikmet arayışı çok sayıda müfessirin ilgi odağı haline gelmiş ve münâsebâtü'l-Kur'ân konusuna gerek tefsirlerde gerekse ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde ciddi miktarda yer verilmiştir.

Tefsirinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusuna yer veren müfessirlerden biri de Muhammed Ebû Zehre'dir. Çalışmamızda müfessirin, on ciltten oluşan ve Kur'ân'ın Neml sûresi yetmiş dördüncü âyetine kadar olan kısmını ihtiva eden *Zehretü't-tefâsîr* isimli tefsirinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusu incelenecektir. Bu çalışmayla; müfessirin konu hakkındaki usûlü, teorik ve pratik olarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışma konusunun belirlenmesi ve devamındaki tüm süreçte katkılarıyla çalışmayı olgunlaştıran ve motivasyonumu yükselten danışman hocam Prof. Dr. Muhammet Yılmaz'a, çalışmaya yaptıkları katkılarından dolayı Prof. Dr. Ziya Şen'e, Dr. Öğr. Üyesi Ersin Çelik'e, Öğr. Gör. Vehbi Cansız'a, Eğt. Gör. Ensar Yaşar'a, Eğt. Gör. Cuma Bekmez'e, Vaiz Hamza Çatan'a, babam Şaban Günbey'e, kız kardeşim Fatıma Zehra Günbey'e, kardeşim Resul Ekrem Günbey'e, çalışma boyunca her türlü fedakarlığı göstererek desteklerini her zaman yanımda hissettiğim anneme, eşime, çocuklarıma ve kardeşlerime çok teşekkür eder, kendileri için her iki dünyada saadet ve selamet temenni ederim.

Ebubekir GÜNBEY

RİZE/2024

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR	IX
TABLolar LİSTESİ	X
GİRİŞ	1
1. MUHAMMED EBÛ ZEHRE VE TEFSİRİ	6
1.1. Ebû Zehre	6
1.1.1. Öğrencilik Yılları.....	7
1.1.2. Hocalık Yılları	8
1.1.3. Vefatı	9
1.1.4. Hocaları ve Talebeleri.....	10
1.2. Tefsiri	11
1.2.1. Tefsire Genel Bakış	12
1.2.2. Tefsirde Takip Edilen Usûl	15
1.2.2.1. Rivâyet Yöntemi	16
1.2.2.2. Dirâyet Yöntemi	18
2. MÜNÂSEBÂTÜ'L-KUR'ÂN	24
2.1. Tanımı	24
2.2. Tarihi Seyri.....	26
2.2.1. Sahâbe ve Tâbiîn Döneminde Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi	27
2.2.2. İlk Tefsir Eserlerinde Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi.....	30
2.2.3. Sonraki Dönemlerde Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi	33
2.3. Ulûmü'l-Kur'ân İçerisindeki Yeri	37
2.4. Ulûmü'l-Kur'ân'daki Diğer İlimlerle İlişkisi	39
2.4.1. Nüzûlü'l-Kur'ân ile İlişkisi	40
2.4.2. İ'câzü'l-Kur'ân ile İlişkisi.....	40

2.4.3. Tertîbü'l-Kur'ân ile İlişkisi	41
2.4.4. Esbâb-ı Nüzûl ile İlişkisi	44
2.5. Usûlü	46
2.6. Münâsebet Çeşitleri.....	48
2.6.1. Sûreler Arası Münâsebet Çeşitleri	49
2.6.2. Âyetler Arası Münâsebet Çeşitleri	50
3. ZEHRETÜ'T-TEFÂSÎR'DE MÜNÂSEBÂTÜ'L-KUR'ÂN	52
3.1. Sûreler Arası Münâsebet (Tenâsübü's-Süver).....	54
3.1.1. Sûreler Arası Münâsebetin İşleniş Usûlü	54
3.1.1.1. Sûrelerin İsmine/İsimlerine Dikkat Çekmesi.....	55
3.1.1.2. Sûrelerin Muhtevasını Aktarması	56
3.1.1.3. Arap Edebiyatından Yararlanması	57
3.1.1.4. Münâsebeti Tespitte Kullandığı Lafızlar	59
3.1.2. Sûreler Arası Münâsebet Çeşitleri ve Örnekleri.....	60
3.1.2.1. Sûrenin, İsmi/İsimleri ile Münâsebeti	60
3.1.2.2. Sûrenin Sonu ile Sonraki Sûrenin Başının Münâsebeti.....	60
3.1.2.3. Sûrenin Başı ile Sonunun Münâsebeti.....	61
3.1.2.4. Sûrenin İlk Âyetinin Sûre ile Münâsebeti	62
3.1.2.5. Sûrenin Son Âyetinin/Âyetlerinin Sûre ile Münâsebeti	63
3.2. Âyetler Arası Münâsebet (Tenâsübü'l-Âyât)	64
3.2.1. Âyetler Arası Münâsebetin İşleniş Usûlü.....	65
3.2.1.1. Sûrelerin Giriş Bölümünde Konuyu İşlemesi.....	68
3.2.1.2. Arap Edebiyatından Yararlanması	69
3.2.1.3. Sarf ve Nahiv İlminde Yararlanması.....	79
3.2.1.4. Esbâb-ı Nüzûlden Yararlanması	82
3.2.1.5. Siyâktan Yararlanması	83
3.2.1.6. Münâsebet ile Bir Yoruma Ulaşması	89
3.2.1.7. Münâsebeti Tespitte Kullandığı Lafızlar	94
3.2.2. Âyetler Arası Münâsebet Çeşitleri ve Örnekleri	100
3.2.2.1. Âyetin, Kendi İçerisindeki Münâsebeti	102
3.2.2.1.1. Âyetin Başı ile Sonunun Münâsebeti.....	103
3.2.2.1.2. Âyet İçerisindeki Kelimelerin Dizilim Münâsebeti	105

3.2.2.1.3. Âyet İçerisinde Lafız-Mâna Münâsebeti	106
3.2.2.2. Âyetin/Âyetlerin, Sûre Bütünlüğü İçerisindeki Münâsebeti	107
3.2.2.2.1. Âyetin Önceki ve/veya Sonraki Âyetle Münâsebeti.....	108
3.2.2.2.2. Peş Peşe Gelen Âyetlerin Birbiriyle Münâsebeti.....	110
3.2.2.3. Âyetin/Âyetlerin, Kur'ân Bütünlüğü İçerisindeki Münâsebeti	118
3.2.2.3.1. Kur'ân'daki Kelimelerin Birbiriyle Münâsebeti.....	119
3.2.2.3.2. Kur'ân'daki Konu ve Kıssaların Birbiriyle Münâsebeti.....	122
4. SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	129

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi

Danışman : Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Hazırlayan : Ebubekir GÜNBEY

Yıl : 2024

Sayfa Sayısı : 134

ÖZET

MUHAMMED EBÛ ZEHRE’NİN ZEHRETÜ’T-TEFÂSİR İSİMLİ ESERİNDE MÜNÂSEBÂTÜ’L-KUR’ÂN

Çalışmada Kur’ân tertibinin tevkîfî olmasındaki hikmet ve Kur’ân’a bütüncül yaklaşım, *Zehretü’t-tefâsîr* örnekliliğiyle okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Münâsebâtü’l-Kur’ân konusunda müfessirin usûlü incelenirken önceki müfessirlerin belirlemiş olduğu ölçütler dikkate alınmış; bu noktada kadim tefsir külliyatından, ulûmü’l-Kur’ân eserlerinden ve konu ile alakalı günümüzde yapılmış akademik çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu noktada müfessirin münâsebâtü’l-Kur’ân noktasındaki usûlü ve kullanmış olduğu münâsebet çeşitleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Neticede Ebû Zehre’nin, tefsirinde münâsebâtü’l-Kur’ân ilmini işlediği görülmüştür. Tefsirin yalnızca yirmi yedi sûreyi ihtiva etmesi, sûreler arası münâsebet konusunda detaylı bir inceleme yapılmasına olanak tanımamıştır. Yine de müfessirin, sûreler arası münâsebet konusunda önceki müfessirlerin belirlemiş olduğu usûlün büyük bir bölümünü ihtiva edecek derecede örnekler sunduğu görülmüştür. Âyetler arası münasebet konusunun ise tefsirde çok daha detaylı bir şekilde işlendiği görülmüştür. Bu noktada en fazla siyâk ve Arap dili ve edebiyatı ilimlerinden yararlanılmıştır. Birçok münâsebet çeşidine yer verilen tefsirde âyetlerin tertibindeki hikmet ortaya konmaya çalışılmış; bu sayede hem Kur’ân’ın bütüncül bir şekilde anlaşılması, hem de yorum zenginliği sağlanmıştır. Bu noktada özelden genele doğru bir sistematik izlenmiş; ilk önce âyetin kendi içerisindeki bütünlüğü, sonra sûre içerisindeki bütünlüğü ve daha sonra ise Kur’ân içerisindeki bütünlüğü ortaya konulmuştur. Bu işlem sonucunda ortaya çıkan durum, müfessirin fikir dünyasını etkilemiş; yer yer münâsebet ilmi ile yeni bir görüş ortaya koymuş yer yer de farklı görüşlerden bir tanesini bu ilmi referans göstererek tercih etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân-ı Kerîm, Tefsir, Ulûmü’l-Kur’ân, Münâsebâtü’l-Kur’ân, Ebû Zehre, Zehretü’t-tefâsîr.

Recep Tayyip Erdoğan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Master's Thesis

Supervisor : Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Author : Ebubekir GÜNBEY

Year : 2024

Pages : 134

ABSTRACT

MUNĀSABĀT AL-QUR'ĀN IN THE WORK OF MOHAMMAD ABŪ ZAHRA TITLED ZAH RAT AL-TAFĀSEER

In the study, the wisdom of the Qur'anic order being revelation- derived and the holistic approach to the Qur'ān are presented to the reader's attention with the example of *Zahr at al-tafāseer*. While examining the methodology of the munāsabāt al-Qur'ān, the criteria determined by the previous commentators were taken into consideration; at this point, the ancient tafsir corpus, the works of uloom al-Qur'ān and the academic studies on the subject were utilized. At this point, the exegete's methodology on munāsabāt al-Qur'ān and the types of munāsabat he used were tried to be revealed. As a result, it is seen that Abū Zahra deals with the science of munāsabāt al-Qur'ān in his tafsīr. The fact that the commentary contains only twenty-seven surahs did not allow for a detailed examination of the munāsabat between surahs. Nevertheless, it has been observed that the commentator provides examples to cover almost every aspect of the methodology determined by the previous commentators on the relationship between the suras. On the other hand, the subject of the relationship between verses is dealt with in much more detail in the tafsīr. At this point, the sciences of siyāq and Arabic language and literature were utilized the most. In the tafsīr, which includes many types of munāsabat, the wisdom in the arrangement of the verses was tried to be revealed; thus, both a holistic understanding of the Qur'ān and a richness of interpretation were provided. At this point, a systematic approach was followed from the specific to the general; first, the unity of the verse within itself, then its unity within the sūrah, and then its unity within the Qur'ān was revealed. The situation that emerged as a result of this process affected the world of thought of the commentator; sometimes he put forward a new view with the science of munāsabat and sometimes he preferred one of the different views.

Keywords: Qur'ān al-Kerīm, Tafsīr, Uloom al-Qur'ān, Munāsabāt al-Qur'ān, Abū Zahra, Zahr at al-tafāseer.

KISALTMALAR

b.	:	İbn (oğlu)
bkz.	:	Bakınız
c.c.	:	Celle celâlühû
ed.	:	Editör
Hiz.	:	Hazreti
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ü.	:	Marmara Üniversitesi
ö.	:	Ölüm tarihi
s.a.v.	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Tarihsiz
vb.	:	Ve benzerleri
vd.	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayın yeri yok

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Ebû Zehre'nin “sûreler arası münâsebet” konusunu işlerken kullandığı lafızlar	59
Tablo 2. Ebû Zehre'nin “âyetler arası münâsebet” konusunu işlerken kullandığı lafızlar	95
Tablo 3. Ebû Zehre'nin “âyetler arası münâsebet” konusunu işlerken kullandığı diğer lafızlar	98

GİRİŞ

Araştırmanın Önemi, Konusu ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm'i anlama yöntemlerinden bir tanesi olan tefsir ilmi, tarihten günümüze İslâm toplumlarının ilgi odağı olmuştur. Müfessirler; uzmanlık alanlarına, bilgi ve donanımlarına, yaşadıkları şartlara ve coğrafi konumlara, içerisinde bulundukları kültür ve medeniyete, mezhebî ve meşrebî durumlarına göre yöntem noktasında birbirinden farklı birçok tefsir kaleme almışlar ve günümüze büyük bir tefsir külliyyatını miras bırakmışlardır. Devralınan bu mirasın usûl ve yönteminin tespit edilmesi ve bu yöntemin pratik olarak uygulanması; Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması, toplumun bugünkü problemlerinin çözülmesi ve bu ilimle meşgul olanlara yeni bir ufuk kazandırması bakımından oldukça önemlidir. O halde tefsirlerin okunması ne kadar önemliyse onların usûlünün ortaya konulması da bir o kadar önemli olmaktadır. Bundan daha önemlisi ise tespit edilen usûlün uygulamalı olarak tatbik edilebilmesidir.

Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sunan ilimlere "ulûmü'l-Kur'ân" denilmektedir. Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi de bu ilimlerden biri olmasının yanı sıra Kur'ân tertibinin tevkîfî (vahiy kaynaklı) olmasındaki hikmeti ortaya koymaya çalışan bir ilimdir. Yapılan bir konuşmanın veya yazılan bir kitabın hiçbir anlam bütünlüğünün olmaması ve tabiri câiz ise bir oradan bir buradan bahsetmesi insan kelâmında bile yadırganacak bir durumken belâgat ve fesahat noktasında mu'ciz olan Kur'ân'ın, böylesi bir vasıfla nitelenmesi düşünülemez. Esasen Kur'ân'ın ilk muhatapları gerek âyetlerin nüzûlünün arka planlarını bilmeleri gerekse Arap dili ve edebiyatına vâkıf olmaları sebebiyle bu bütünlüğü zihinlerinde oluşturmuşlardır. Fakat araya zaman girmesiyle bu bütüncül okuma, yerini parçacı okumaya bırakmıştır. Bu noktada müfessirler, bütüncül okuma alışkanlığının tekrar kazanılması için ciddi mesai harcamış ve neticede münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini geliştirmişlerdir. Bu ilimle hem âyetler arasındaki irtibat ve insicam hem de Kur'ân'ın i'câzı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini tefsirinde işleyen müfessirlerden biri de Mısırlı Âlim Muhammed Ebû Zehre'dir. Ona göre Kur'ân; kelime, ifade, cümle, âyet ve sûreleriyle tam bir uyum içerisinde. Bu uyum hem eş anlamlı kelimelerden en uygun olanının seçilmiş olmasında hem de kelime, âyet ve sûrelerin mükemmel tertibinde

kendini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında müfessire göre Kur'ân'ın tamamı bir bütündür. Sûrelerde ve âyetlerde zaman zaman farklı konu ve anlatımlara geçildiği düşünülebilse de aralarında mutlaka bir ilişki bulunmaktadır. Zira âyet ve sûrelerdeki bu muhteşem dizilim ve insicam, bir rastlantıdan ibaret değildir. Aksine Allah (c.c.), tüm işlerini bir hikmete mebni olarak yerine getirdiği gibi bu işi de bir hikmete mebni olarak yerine getirmiştir.

Ebû Zehre'nin konu ile alakalı tüm bu söylemleri, çağımızda yaşamış olması ve dolayısıyla hem kadim tefsir külliyyatını hem de bugünün problemlerini bilen bir âlim olması gibi hususlar bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bunun yanında geride bıraktığı yetmiş küsur eserle İslâmî ilimlerin değişik alanlarında uzmanlığı olması da bizi, konuyu geniş bir perspektiften değerlendirebileceği düşüncesine yönlendirmiştir. Ayrıca müellifin âyet ve sûrelerin tefsirini yaparken münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine başvurması ve Kur'ân'ı, bu ilmin incelikleriyle izah etmeye çalışması da bizi heyecanlandırmıştır. Tefsirle alakalı yapılan çalışmalarda gerek ülkemizde gerekse yurt dışında münâsebâtü'l-Kur'ân konusunun müstakil olarak incelenmemiş olması da konunun belirlenmesinde önemli rol oynamış ve neticede “*Muhammed Ebû Zehre'nin Zehretü't-Tefâsîr İsimli Eserinde Münâsebâtü'l-Kur'ân*” konusunun çalışılmasına karar verilmiştir.

Muhammed Ebû Zehre ve *Zehretü't-tefâsîr* isimli tefsiriyle alakalı ülkemizde yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

1- *Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu:* Çalışma, Muhammet Yılmaz tarafından 2010 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışmada Ebû Zehre'nin hayatı ve *Zehretü't-tefâsîr* isimli tefsirinin metodu geniş bir şekilde ele alınmıştır.

2- *Muhammed Ebû Zehre'nin Tefsirde Modernist Yorumlara Bakışı:* Çalışma, Mustafa Uz tarafından 2016 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

3- *Muhammed Ebû Zehre'nin Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinde Ahkâm Âyetlerini Yorumlaması:* Çalışma, Havva Ayşe Sainkaplan tarafından 2019 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

4- *Muhammed Ebû Zehre'nin Kur'an İlimlerine Bakışı ve el-Mu'cizetü'l-Kübrâ Adlı Eseri:* Çalışma, Yahya Karataş tarafından 2022 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

Tefsirle alakalı yurt dışında yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

1- *Menhecü's-Şeyh Ebî Zehre fî't-tefsîr ve 'ulûmi'l-Kur'an min hilâli kitâbihî Zehreti't-tefâsîr*: Çalışma, Muhammed Ebü'l-Kâsım Muhammed tarafından 2007 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

2- *el-İ'câzü'l-Kur'ânî fî dirâsâtî Ebî Zehre*: Çalışma, Muhammed Ebü'l-Kâsım Muhammed tarafından 2012 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

3- *Cühûdü Ebî Zehre el-belâgiyye fî dâvi' tefsîrihî Zehreti't-tefâsîr: es-Süverü'l-Medeniyye ünümüzen*: Çalışma, Muhammed Nesîm Abdülkâdir Alî tarafından 2022 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

4- *el-İhtiyârâtü'l-fıkhiyye li's-Şeyh Ebî Zehre fî'l-hudûd min hilâli tefsîrihî Zehreti't-tefâsîr: Dirâse fıkhiyye mukârene*: İmrân Alî Ahmed tarafından 2022 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

5- *Kâidetü's-siyâkı'l-Kur'ânî ve eşerühâ fî't-tercîh 'inde's-Şeyh Ebî Zehre fî tefsîrihî Zehreti't-tefâsîr: Dirâse nazariyye taḥbîkiyye*: Çalışma, Sümeyye bint Yâsîn b. Ca'fer es-Sekkâf tarafından 2023 yılında makale olarak hazırlanmıştır. Çalışmada, Ebû Zehre'nin tefsirinde siyâk konusu, üç genel kaide altında sunulan üç örnek ile işlenmiştir. Yirmi sayfalık makalenin üç sayfası bu üç örneğe ayrılmış, diğer sayfalarda siyâk ilminin önemi ve konu hakkında yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Ülkemizde ve yurt dışında yukarıda zikredilenlerin dışında birçok çalışma kaleme alınmıştır. Tüm bu çalışmaların seçtiğimiz konuyla doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu çalışmalar daha çok biyografi, tefsirin genel usûlü ve münâsebâtü'l-Kur'ân dışındaki Kur'ân ilimleri ile alakalı çalışmalardır.

Çalışmamızın üç önemli amacı bulunmaktadır. Birincisi, Muhammed Ebû Zehre'nin, *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusundaki usûlünü ortaya koymaktır. İkincisi, tefsirde kullandığı münâsebet çeşitlerini tespit etmektir. Üçüncüsü ise tefsirde münâsebâtü'l-Kur'ân ile alakalı ortaya konan usûlün nasıl işletildiğini ve faydalarını örnekler yardımıyla pratik olarak ortaya çıkarmaktır. Bu sayede Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması noktasında münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin katkısının, *Zehretü't-tefâsîr* örnekliğiyle okuyucunun dikkatine sunulması hedeflenmektedir.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmada Muhammed Ebû Zehre'nin on ciltlik tefsiri olan ve Kur'ân'ın Neml sûresi yetmiş dördüncü âyetine kadar olan kısmını ihtiva eden *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusu çalışılmıştır. On ciltlik tefsirin yalnızca münâsebâtü'l-Kur'ân konusundaki usûlü ve tefsirde kullanılan münâsebet çeşitleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışma bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, müfessirimiz Muhammed Ebû Zehre'nin; hayatı, ilmi kişiliği, tefsiri ve tefsir metoduyla alakalı genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin tanımı, tarihi seyri, ulûmü'l-Kur'ân içerisindeki yeri, ulûmü'l-Kur'ân'daki diğer ilimlerle ilişkisi, usûlü ve münâsebet çeşitleriyle alakalı bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise; *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserde münâsebâtü'l-Kur'ân konusu, “sûreler arası münâsebet” ve “âyetler arası münâsebet” şeklinde iki başlık altında incelenmiştir. Her iki başlık altında da müfessirin; âyetler ve sûreler arası münâsebet konusunu ele alırken kullanmış olduğu usûl, bu konuda yararlandığı diğer ilimler, münâsebeti tespit ederken kullandığı lafızlar ve bütün bunların neticesinde ortaya çıkan münâsebet çeşitleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma yapılırken ilk önce Ebû Zehre'nin, münâsebâtü'l-Kur'ân konusuna doğrudan ya da dolaylı olarak temas ettiği âyetler tespit edilmiştir. Sonra ortaya çıkan bütün bu âyetlerin/örneklerin birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar tespit edilmiştir. Daha sonra tüm örnekler, başlıklar altında tasnif edilmiş ve bir başlık altına giremeyen herhangi bir örnek bırakılmamaya özen gösterilmiştir. Bu yöntemle müfessirin gerek münâsebâtü'l-Kur'ân metodunun gerekse kullandığı münâsebet çeşitlerinin net bir şekilde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Çalışmada alıntı yapılan bilgiler, dipnot gösterilerek aslı kaynaklarına atfedilmiş ve bu noktada Zotero programı kullanılmıştır. Gerek metin içerisinde gerekse dipnotlarda belirtilen kitap isimleri, yayınevleri ve kavramlar, İsnad Atıf Sistemi'nde belirtilen kriterlere göre; yazar, din ve mezhep isimleri ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki yazım şekillerine göre düzenlenmiştir. Çalışmada yer verilen âyetlerin mealleri ana metinde, Arapçaları ise dipnotlarda verilmiştir. Âyet mealleri; *Kur'ân Yolu Meali* başta olmak üzere Diyanet İşleri Vakfı

ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan mealler ile Mahmut Kısa, Ali Fikri Yavuz ve Hasan Basri Çantay tarafından hazırlanan meallerden istifade edilerek aktarılmıştır. Verilen meallerin Ebû Zehre'nin verdiği anlamla örtüşmemesi durumunda ise müfessirin verdiği anlam esas alınmıştır. Çalışmada kullanılan Arapça kaynaklara ise “el-Mektebetü’ş-Şâmile”, “Türâş” ve “el-Bâhışü'l-Îur’ânî” programlarından ulaşılmıştır.

1. MUHAMMED EBÛ ZEHRE VE TEFSİRİ

Bu bölümde Ebû Zehre ve *Zehretü't-tefâsîr* isimli tefsiri kısaca tanıtılacaktır. İlk olarak Ebû Zehre'nin yetmiş yedi yıllık hayat hikayesi ve mücadeleleri kronolojik olarak aktarılacaktır. Bu bağlamda müfessirin hayatı, vefatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Sonrasında *Zehretü't-tefâsîr* isimli eseri genel hatlarıyla tanıtılacak ve tefsirinde ortaya koyduğu metot anlaşılmaya çalışılacaktır.

1.1. Ebû Zehre

Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, 29 Mart 1898 yılında Mısır'ın el-Mahalletü'l-Kübrâ isimli şehrinde dünyaya gelmiştir.¹ Dindar ve mümtaz bir ailenin çocuğu olan Ebû Zehre, örnek ahlâkı ve kanaat önderliğiyle birçok kişinin övgüsünü kazanmış, İslâmî esaslara uygun bir hayat sürmüştür. Hakikati haykırmayı kendisine ilke edinen, bağınazlığa asla prim vermeyen, karşıt görüşleri saygı ile karşılayıp kendi görüşünü mutlak doğru olarak dikte etmeyen Ebû Zehre; yaşamış olduğu dönemde ilmi, zekâsı, çalışkanlığı ve cesaretiyle ön plana çıkmış bir âlimdir.² Vefat ettiğinde kendisine bu vasıfları üzerinden “Ebû Zehre, Allah (c.c.) sana engin merhametiyle rahmet eylesin! Hayattayken ilim ve cesaret gibi iki üstün vasıfla bezenmiştin. İlimde herkesi geçtin. Cesaretle ise herkese örnek oldun...”³ şeklinde ağıtlar yakılmış; dualar edilmiştir.

Muhammed Ebû Zehre'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilecek olan bu bölümde, daha çok müfessirin ilmî faaliyetlerine yer verilecektir. Çocukluk evresinden vefat ettiği güne kadar ilim, öğrenme ve öğretme azminde olan Ebû Zehre'nin hayatı, âdeta bu üçlemeden ibarettir. Bu itibarla müfessir, öğrencilik yıllarıyla tanıtılmaya başlanacaktır.

¹ Muhammed Osmân Şübeyr, *Muhammed Ebû Zehre: İmâmü'l-fukahâi'l-mu'âşirîn ve'l-müdâfi'u'l-cerî' an haqâ'iki'd-dîn* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2006), 23-24; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ b. Ahmed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2002), 1/3; Abdullah el-Akîl, *Min e'lâmi'd-d'âveti ve'l-hikmeti'l-İslâmiyyeti'l-mu'âşira* (İstanbul: Merkezü'l-Hadâra li'l-Buhûş ve'd-Dirâsât ve't-Tedrib, 2018), 2/815.

² Muhammed Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022), 31.

³ Nâsır Mahmûd Vehdân, *Ebû Zehre: 'Âlimen İslâmiyyen hayâtühû ve menhecühû fî buhûşihî ve kütübihî* (Kahire: Şirketü'n-Nâs li't-Tibâ'a, 1996), 73; Şübeyr, *Ebû Zehre*, 125.

1.1.1. Öğrencilik Yılları

Ebû Zehre, ilim yolculuğuna Kur'ân'ı ezberleyerek başlamış, dokuz yaşında hâfızlığını bitirmiştir.⁴ Bu süreçte okuma yazmayı da öğrenmiş, sonrasında eğitim müfredatı oldukça zengin olan okullarda⁵ Arap dili ve edebiyatının yanı sıra matematik, coğrafya, tarih, kimya ve fizik dersleri almıştır.⁶ 1913 yılında ailesi tarafından Mısır'ın Tanta şehrine gönderilmiş, orada el-Câmiu'l-Ahmedî'de⁷ öğrenci olmuş ve üç yıl eğitim almıştır. Eğitimi esnasında zekâsıyla akranları arasında temayüz etmiş ve üstün başarı göstermiştir.⁸

Ebû Zehre, 1916 senesinde sınavda üstün başarı göstermesi sonucu içerisinde müftü, hâkim, avukat vb. ünvanlar için nitelikli insanların yetiştirildiği Medresetü'l-Kazâi'sh-Sher'î'de dört yılı lise, beş yılı yükseköğretim olmak üzere toplam dokuz yıl eğitim almıştır.⁹ Yüksek seviyede Arapça ve şer'î ilimler dersi aldığı bu kurumdan 1925 yılında yirmi yedi yaşındayken doktor ünvanıyla mezun olmuş,¹⁰ sonrasında bir yıl stajyer avukatlık yapmıştır.¹¹ Avukatlık vazifesinden sonra 1927 senesinde Mısır'daki Dârülulûm Fakültesini, dışardan sınavlara katılmak suretiyle bir yılda tamamlamış¹² ve artık müderrislik hayatı başlamıştır.

⁴ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 27; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/3.

⁵ Burada almış olduğu eğitim, ilkokul düzeyindedir. Fakat ilkokul olmasına rağmen zengin bir müfredata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu medreselerin eğitim müfredatında, İngilizce haricindeki bütün derslerin mevcut olduğu, kaynaklarda aktarılmaktadır. Şübeyr, *Ebû Zehre*, 28-29.

⁶ Vehdân, *Ebû Zehre*, 35; Ebû Bekr Abürrezzâk, *Ebû Zehre: İmâmü 'aşrihî, hayâtühû ve eseruhû'l-ilmiyyü* (Kahire: Dâru'l-İ'tişâm, 1985), 34.

⁷ el-Câmiu'l-Ahmedî: Şeyh Ahmed el-Bedevî'nin (ö. 675/1276) hizmet yaptığı Tanta şehrinde vefatından sonra kendi adına inşa edilen bir mescittir. Ahmed el-Bedevî'nin kabri bu mescitte olup sonraki dönemlerde içerisinde medresenin de bulunduğu bir külliyeye dönüştürülmüştür. Ahmet Ali Bayhan, "Seyyid Ahmed Bedevî Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/43-45. Hâfızlıktan sonra beş yıl ilkokul, Medresetü'l-Kazâi'sh-Sher'î'de ise dört yıl lise okuduğu kaynaklarda aktarılan Ebû Zehre'nin, el-Câmiu'l-Ahmedî'de ortaokul seviyesinde eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ebû Zehre, hâfızlığını tamamladıktan sonra beş yıl ilkokul, üç yıl ortaokul, dört yıl lise ve beş yıl üniversite eğitimi almıştır.

⁸ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 29; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/4.

⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/4.

¹⁰ Abürrezzâk, *Ebû Zehre*, 30; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/4.

¹¹ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 35.

¹² Şübeyr, *Ebû Zehre*, 35-36.

1.1.2. Hocalık Yılları

Muhammed Ebû Zehre, Dârülulûm Fakültesinden diploma aldıktan sonra Arapça ve fıkıh dersleri okutmak üzere aynı fakültenin hazırlık bölümüne atanmıştır.¹³ Bu atamada fakülte ile Ebû Zehre arasında 10 Ekim 1927 tarihinde göreve başlayıp 14 Kasım 1928 tarihinde görevi son bulacağına dair bir sözleşme yapılmıştır. Fakat görev süresinde geçirmiş olduğu iki teftiş neticesinde Müfettiş Muhammed el-Ğamrâvî (ö. 1944), Ebû Zehre'nin ilmindeki derinliği, ahlâkındaki üstünlüğü ve vazifesini hakkıyla ve ciddiyetle yerine getirdiğini görünce fakültede kalması yönünde görüş bildirmiştir. Sonrasında müfettişin bildirdiği görüş dikkate alınarak Ebû Zehre, 1930 yılında fakülte kapatılana kadar burada üç yıl boyunca derslerine devam etmiştir.¹⁴ Aynı dönemde Medresetü'l-Kazâi's-Şer'î'ye de müderris olarak atanmış, oradaki derslerini de devam ettirmiştir.¹⁵

Müfessirimiz, Dârülulûm Fakültesinin hazırlık bölümü kapatıldıktan sonra 1930 ila 1932 yılları arasında iki buçuk yıl boyunca Sûhâc ve Kahire I. Fuâd liselerinde müderrislik yapmıştır.¹⁶ 1931 yılında I. Fuâd Lisesinde müderrislik yaparken otuz üç yaşındayken evlenmiş, bu evliliğinden dördü kız, ikisi erkek olmak üzere toplam altı çocuğu dünyaya gelmiştir.¹⁷ 1933 yılında Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesine atanmıştır. Burada hitabet, cedel, dinler tarihi ve mezhepler tarihi gibi dersler vermiştir.¹⁸ Ebû Zehre, eser teliflerine de bu dönemlerde başlamış, daha sonra çok sayıda farklı dile çevrilecek olan birçok çalışma kaleme almıştır.¹⁹

Muhammed Ebû Zehre, 2 Kasım 1934 yılında Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesine atanmış, bu sırada Ezher Üniversitesindeki derslerini 1942 yılına kadar misafir öğretim üyesi vasfıyla devam ettirmiştir.²⁰ Hukuk Fakültesinde bir yıl hitabet dersleri verdikten sonra İslâm hukuku bölümüne getirilmiş, yaptığı akademik çalışmalar neticesinde fakültede doçentlik ve profesörlük ünvanlarını kazanmış, ayrıca

¹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/4.

¹⁴ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 45-46; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

¹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/4.

¹⁶ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 46-48.

¹⁷ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 92-93.

¹⁸ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 48; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

¹⁹ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 48; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

²⁰ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 49; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

İslâm hukuku bölüm başkanlığı da yapmıştır.²¹ 1958 yılında altmış yaşındayken Hukuk Fakültesinden emekli olmuştur. Bu süre zarfında ve hatta emekliliğinden sonra vefat edinceye kadar bu fakültede ve diğer eğitim kurumlarında dersler vermeye devam etmiştir.²²

Muhammed Ebû Zehre, tüm bu resmî vazifelerinin yanında çok sayıda ilmî faaliyetlerde bulunmuş; Evkâf Bakanlığının, Kur'ân'ı tefsir etmek için kurmuş olduğu komisyona, komisyon başkanı olarak katılmış, birçok enstitü ve akademiye üye seçilmiş, çok sayıda dergi ve gazetede yazıları yayımlanmış, radyo programları yapmış, konferanslar vermiş, yaşadığı topluma duyarsız kalmamış, ilmî alanda olduğu kadar sosyal hayata dair fikirleriyle ve fetvalarıyla da topluma ışık tutmaya çalışmıştır.²³

İnandığı doğruları her ortamda ve her fırsatta dile getirmekten çekinmeyen Ebû Zehre, bu yüzden çeşitli baskılara maruz kalmış, bir dönem iktidar tarafından dergi ve gazetelerde yazılarına yayım yasağı getirilmiş; konferans ve ders vermesi yasaklanmıştır. Tüm bu baskılara boyun eğmeyen Ebû Zehre gerek ilim adamlarının gerekse siyasî iktidarın İslâm'a ve Kur'ân'a aykırı tutumlarını eleştirmeye devam etmiş; inandığı doğrulardan taviz vermemiştir.²⁴

1.1.3. Vefatı

Hayatı, başından sonuna kadar ilmî faaliyetlerle geçen Ebû Zehre, İslâm'a ve Müslümanlara hizmet etmeyi hayatına düstur edinmiştir. Hayatının son safhalarında bile Müslümanların dinî problemlerini çözüme kavuşturma uğruna büyük bir çadır kurdurmuştur. Bu çadırda ilmî, içtimaî ve siyasî alana dair birçok konferans vermeyi planlamıştır.²⁵ Ne var ki ömrü bu isteğini yerine getirmeye kifayet etmemiş, ardında binlerce öğrenci, farklı alanlarda yazılmış onlarca eser bırakarak 12 Nisan 1974 Cuma günü akşam namazı vakti girdikten kısa bir süre sonra yetmiş yedi yaşında vefat etmiştir.²⁶ Vefatı, tanıyanlarını derinden etkilemiş, cenaze namazı 13 Nisan 1974

²¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

²² Şübeyr, *Ebû Zehre*, 45-46; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5.

²³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/5-7; Saffet Köse, "Muhammed Ebû Zehre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/519-522.

²⁴ Köse, "Ebû Zehre", 30/519-522.

²⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/10.

²⁶ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 123.

Cumartesi günü Ezher Şeyhi Dr. Abdülhalîm Mahmûd (ö. 1978) tarafından Ezher Üniversitesinde kıldırılmıştır.²⁷ Son demlerinde ilmî konferanslar için tertip ettirdiği çadır, kendisi için taziye otağı olmuştur.²⁸

1.1.4. Hocaları ve Talebeleri

Muhammed Ebû Zehre; Muhammed Âtîf Berekât (ö. 1924), Muhammed Ahmed ez-Zevâhirî (ö. 1944), Ahmed İbrâhim (ö. 1945), Ahmed Emin (ö. 1954), Abdülvehhâb Hallâf (ö. 1956), Abdülvehhâb Azzâm (ö. 1959), Abdülhamîd Hasan (ö. 1976), Muhammed Ahmed Ferec es-Senhûrî (ö. 1977) ve Ali b. Muhammed el-Hafîf (ö. 1978) gibi zamanın pek çok meşhur âlimlerinden ders almış; Seyyid Kutub (ö. 1966), Ahmed Seyyid el-Kûmî (ö. 1991), Muhammed Tayyib en-Neccâr (ö. 1991), Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1996), Vehbe ez-Zühaylî (ö. 2015) ve Abdülaziz Mûsâ Âmir (ö. ?) gibi birçok meşhur öğrenciye ders vermiştir.²⁹

Hayatını ilme, öğrenmeye ve öğretmeye vakfeden müellifimizin, İslâmî ilimlerin farklı alanlarında yazmış olduğu yetmişten fazla kitabı vardır. Aynı şekilde yazmış olduğu ansiklopedi maddeleri, hayata dair vermiş olduğu çok sayıda kişisel fetvası ve değişik dergilerde ve gazetelerde yayımlanmış birçok makalesi ve yazısı da mevcuttur.³⁰ Müellif, kendisinden sonra gelecek olanlara tefsir, ulûmü'l-Kur'ân,³¹ inanç, davet, hitabet, cedel, fıkıh, fıkıh usûlü, İslâm hukuk tarihi, fakihlerin biyografileri ve mezhepler tarihi gibi farklı alanlarda yazmış olduğu ciddi miktarda bir külliyatı miras olarak bırakmıştır.³² Bu eserlerin bir kısmı üzerine tercüme, tahkik, tahrîc, yüksek lisans ve doktora tezi mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır.

Çalışmamızla doğrudan ilişkili olmadıklarından dolayı tüm bu eserlerin tanıtımı yapılmayacaktır. Bunun yerine konumuzla alakalı müfessirin yirmi üç yıllık

²⁷ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 124-125.

²⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/11.

²⁹ Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 35-43.

³⁰ Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 44-65.

³¹ Müfessirin, i'câzü'l-Kur'ân ile alakalı “*el-Mu‘cizetü'l-kübrâ*” ve “*Şerî‘atü'l- Kur’ân*” isimli iki eseri vardır. Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 45-49. “*el-Mu‘cizetü'l-kübrâ*” isimli eseri; *En Büyük Mu‘cize: KUR’ÂN* ismiyle Muhammet Yılmaz tarafından tercüme edilmiş olup 2018 yılında Okur Akademisi tarafından İstanbul’da basılmıştır. Aynı şekilde “*Şerî‘atü'l- Kur’ân*” isimli eseri de *Bir İ‘câz Delili Olarak Kur’ân Hukûku* ismiyle aynı yazar tarafından tercüme edilmiş olup 2015 yılında Sts Yayınları tarafından Ankara’da basılmıştır.

³² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/8-10; Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 44-65; Akîl, *Min e‘lâmi‘d-d‘ave*, 2/816-818.

zaman diliminde büyük bir azim ve sabırla ilmek ilmek işleyerek kaleme aldığı *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserine ve bu eserde kullanmış olduğu metoda kısaca değinilecektir.

1.2. Tefsiri

Çok yönlü bir âlim olan Ebû Zehre, birçok alanda olduğu gibi tefsir ve Kur'ân ilimleriyle alakalı çalışmalar da kaleme almıştır. Ebû Zehre, tefsir kitabının giriş bölümünde Kur'ân'a ve Kur'ân ilimlerine aşırı iştiağı olduğunu, bütün ilimleri sevdiğini fakat kalbinin büsbütün Kur'ân ile attığını, aklının fikrinin hep Kur'ân'da olduğunu, müderrislik yıllarında ilk girmiş olduğu dersin, Kur'ân dersi olmasının da güzel bir tevâfuk olduğunu ifade etmiştir.³³

Mısır'da Şeyh Hıdır Hüseyin (ö. 1958) isimli ârif bir kişi, *Livâü'l-İslâm* isimli dergide yayımlanması için Kur'ân tefsiri yazıyor, bu çalışmalar zikri geçen dergide aylık olarak yayımlanıyordu. Çalışma, Bakara sûresinin yüz doksan dördüncü âyetine ulaşınca Hıdır Hüseyin, kişisel birtakım mazeretler ileri sürerek çalışmayı sürdürmeyeceğini söylemişti. Bunun üzerine hem dergi yönetimi hem de Şeyh Hıdır Hüseyin, sürekli olarak Ebû Zehre'ye çalışmayı devam ettirmesi yönünde telkinde bulunmuştu. Neticede Ebû Zehre teklifi kabul etmiş ve tefsirin yazım süreci bu şekilde başlamıştır.³⁴

Ebû Zehre'nin tefsir çalışmaları ilk olarak söz konusu derginin 1951 yılı ağustos ayındaki sayısında yayımlanmış olup bu sayıda Bakara sûresinin yüz doksan dört ve yüz doksan beşinci âyetlerinin tefsiri yer almıştır. Sonradan bütünlük oluşması için müfessir, Fatiha sûresi ile Bakara sûresinin ilk yüz doksan üç âyetinin tefsirini de yazmıştır.³⁵ Müellifin yazmış olduğu bölümlerin bir kısmı kendisi hayattayken bir kısmı da vefatından sonra dergide yayımlanmıştır. Fakat dergide tefsirin hiç yayımlanmayan bölümleri de vardır.³⁶

Başlangıç serüveni bu şekilde olan tefsire, Ebû Zehre yirmi üç yıl emek harcamıştır (1951-1974). Fakat tefsiri bitirmeye muvaffak olamamış, Neml sûresi

³³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/21.

³⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/22.

³⁵ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 182.

³⁶ Vehdân, *Ebû Zehre*, 300-319.

yetmiş dördüncü âyete geldiğinde vefat etmiştir.³⁷ Vefat ettiği gün dahi tefsir çalışmasına devam ettiği, vefatına sebep olan düşme hadisesinde³⁸ elinde Neml sûresinin on dokuzuncu âyetinin tefsiriyle alakalı dokümanların bulunduğu kaynaklarda aktarılmaktadır.³⁹

Ebû Zehre, çiçek bahçelerinden bal toplayan arı misali çalışmasında hem kadim tefsir külliyatından hem de sonraki dönemlerde yazılmış tefsir kaynaklarından yararlanmış. Bu sebeple tefsirine vefatından sonra tefsirlerin çiçeği anlamına gelen *Zehretü't-tefâsîr* ismi verilmiştir.⁴⁰ Eser, müellifin yaptığı çalışmanın tamamını ihtiva edecek şekilde 2002 yılında Dâru'l-Fikri'l-'Arabî tarafından on cilt halinde basılmıştır.⁴¹

1.2.1. Tefsire Genel Bakış

Zehretü't-tefâsîr isimli eser, Fâtîha sûresinin tefsirinden önce kaleme alınan biyografi, mukaddime (giriş), iftitâhiyye (başyazı) ve temhîd (ön söz) bölümleriyle başlamaktadır. Biyografi bölümünde Ebû Zehre'nin doğumu, öğrencilik yılları, müderrislik yılları, ilmî çalışmaları ve araştırmaları, kişiliği, eserleri ve vefatı gibi konular ele alınmaktadır.⁴² Bu bölüm müellifin kendisi tarafından değil; vefatından sonra ailesi tarafından tefsirin en başına ilâve edilmiştir.⁴³ Ebû Zehre'nin hayatı hakkında çalışma yapan Pakistanlı bir doktora öğrencisi, kendisinden hayatı hakkında mâlûmat istemiş ve bu biyografi, Ebû Zehre'nin bizzat kendisi tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁴

Mukaddime bölümünde müellif, Kur'ân'a ve Kur'ân ilimlerine olan iştîyakını ve zaman zaman diğer İslâmî ilimlerle meşgul olması sebebiyle Kur'ân'dan uzak kalmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, eserin asıl mukaddimesinin *el-*

³⁷ Köse, "Ebû Zehre", 30/519-522.

³⁸ Ebû Zehre, vefat edeceği gün sabahleyin evinin üst katında tefsir çalışması yapmıştır. Öğle saatlerinde bir elinde tefsir çalışması yaptığı dokümanlar, diğer elinde kendi hazırladığı kahve fincanı merdivenlerden aşağı inerken düşmüş, başı yaralanmış ve o günün akşamı vefat etmiştir. Şübeyr, *Ebû Zehre*, 123-124.

³⁹ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 124.

⁴⁰ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 182.

⁴¹ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 182. Tefsir, Muhammet Yılmaz başkanlığında ilmî bir heyet tarafından tercüme edilmiş ve tercümenin ilk iki cildi Beka Yayınları tarafından 2023 aralık ayında basılmıştır.

⁴² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/3-11.

⁴³ Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 73; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/11.

⁴⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/3.

Mu‘cizetü’l-kübrâ isimli eseri olduğunu söylemiştir. Ebû Zehre, tefsirine mukaddime niyetiyle yazdığı bölümün ciddi bir yekûn tuttuğunu görünce bu bölümü *el-Mu‘cizetü’l-kübrâ* ismiyle müstakil bir kitap olarak tasnif etmiştir. Yine de bu eserin hem müstakil bir kitap hem de tefsirinin bir mukaddimesi olduğunun altını çizmiştir.⁴⁵

İftitâhiyye bölümünde Kur’ân’ın i‘câzına vurgu yapılmış, önceki peygamberlere nübüvvetlerini ispat için verilen mu‘cizelerin hissî; Hz. Peygamber’e verilen mu‘cizenin ise aklî olduğuna dikkat çekilmiştir. Ebû Zehre’ye göre bunun sebebi, Kur’ân’ın sadece inmiş olduğu dönemde yaşayan insanlar için değil kıyamete kadar tüm insanlar için mu‘cize olmasıdır. Müfessir, bu bölümde ayrıca tefsirlerde bulunması ve bulunmaması gereken birtakım özelliklerden de bahsetmiştir.⁴⁶

Temhîd bölümünde ise Ebû Zehre, önce hayatıyla ve tefsir serüveniyle alakalı bazı bilgiler vermiş ve tefsirini yazmaya nasıl başladığını aktarmıştır. Sonrasında bu bölüme sekiz alt başlık açmıştır. Birinci başlık altında; tefsirinde izlediği metodu açıklamıştır. İkinci başlık altında; rivâyet yöntemiyle tefsir yapılıp yapılamayacağı konusunu, üçüncü başlıkta ise; bir önceki maddeye paralel olarak Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın tamamını tefsir edip etmediği konusunu açıklamıştır. Dördüncü başlık altında; dirâyet yöntemiyle tefsir yapılıp yapılamayacağı hususunu, beşinci başlıkta ise; dirâyet yöntemiyle alakalı söylemler için mutedil bir yol ortaya koymaya çalışmıştır. Altıncı başlık altında; mezhebî tefsirleri tenkit etmiş,⁴⁷ yedinci başlık altında; fikhî tefsirlerin ve fukahânın Kur’ân hakkında ihtilaf etme sebeplerine kısaca değinmiştir. Sekizinci ve son başlık altında ise; Kur’ân’ın kendi içerisinde neshin geçerli olup olmadığı konusuna temas etmiştir.⁴⁸

Tefsirde, zikrettiğimiz dört bölümden sonra Fâtiha sûresinin tefsiri yapılmaya başlanmıştır. Sûrelerin tefsirine geçilmeden önce her sûrenin baş tarafına giriş mahiyetinde bir bölüm yazılmıştır. Bu bölümde sûrelerin Mekkî ya da Medenî oluşu, âyet sayıları ve sûrelere bu isimlerin verilme gerekçeleri aktarılmıştır. Sonrasında

⁴⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/13-15.

⁴⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/17-19.

⁴⁷ Ebû Zehre, müfessirlerin kendi itikâdî mezhebi üzerinden Kur’ân’ı tefsir etmelerini, Kur’ân’ın anlaşılması önünde büyük bir engel olarak görmektedir. Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/38-39.

⁴⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/21-41.

sûrelerin konusu ve içeriğiyle alakalı geniş mâlûmat aktarılmış, daha sonra âyetlerin tek tek tefsiri yapılmaya başlanmıştır.⁴⁹

Aynı şekilde müfessirin, bazı âyetlerin tefsirine geçmeden önce bazen uzun⁵⁰ bazen kısa⁵¹ bir girizgâh yazdığı da müşahade edilmektedir. Tefsirinde Sünnet'e,⁵² sahâbî sözlerine⁵³ ve önceki müfessirlerin görüşlerine⁵⁴ sık sık atıflar yapan Ebû Zehre, farklı görüşleri gündeme getirdikten sonra zaman zaman kendi tercih ve görüşlerini de ortaya koymuş,⁵⁵ yeri geldikçe âyetlerin nüzûl sebeplerine de değinmiştir.⁵⁶ Tahlîlî yöntemle yazılan⁵⁷ tefsirin birçok yerinde soru cevap tarzında aktarımlar yapılmıştır.⁵⁸ Tefsirde kırâat farklılıklarına ve bu farklılıkların sebep olduğu farklı hükümlere de zaman zaman değinilmiş, farklı kırâatların, birbiriyle çelişmediği aksine birbirini destekleyici ve tamamlayıcı mahiyette olduğu dile getirilmiştir.⁵⁹

Özel bir kişi/olay üzerine inen bir âyetle Ebû Zehre, temel usûl kaidelerinden olan "İtibara alınması gereken şey, sebebin hususi olması değil, lafzın umumi olmasıdır." ilkesiyle hareket etmiş; lafzı umumi olan âyetin kapsamına sadece o kişinin/olayın değil, tüm kişilerin/olayların dahil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine müfessir, tefsirinde "Lafızda ilk olarak dikkate alınması gereken hakiki anlamdır. Hakiki anlamın anlaşılmasında bir problem ortaya çıkarsa ancak o zaman mecazi anlama gidilebilir." kaidesine bağlı kalmış, mecaza gitmeyi gerektiren kuvvetli bir delil olmadıkça lafızlara hakiki anlamını vermiştir.⁶⁰

⁴⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/75-90. Ayrıca detaylı bilgi için tefsirdeki sûre başlarına bakılabilir.

⁵⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4553-4554.

⁵¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1595.

⁵² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1623.

⁵³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/554.

⁵⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1582.

⁵⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5183.

⁵⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1595.

⁵⁷ Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 77.

⁵⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1091.

⁵⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/57, 60-61, 7/3497.

⁶⁰ Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 86-90.

1.2.2. Tefsirde Takip Edilen Usûl

Mûciz ve mu‘ciz⁶¹ olarak tanımlanan Kur‘ân‘ın tam anlamıyla dört dörtlük bir tefsirinin yapılabilmesi, beşeriyetin fevkinde bir olaydır.⁶² Buna rağmen insanların muhatap ve mükellef oldukları Kur‘ân‘ı anlamaya çalışmaları tabii ve hatta elzem bir durumdur.⁶³ Bu noktada Kur‘ân‘ın *nasıl* anlaşılması gerektiği hususu ön plana çıkmaktadır. Esasen usûl ve yöntem derken müfessirlerin Kur‘ân‘ı *nasıl* yorumladıkları ve bu yorumlama faaliyetinde ne gibi kriter ve argümanlar kullandıkları önem arz etmektedir.⁶⁴

Burada önemli bir husus da müfessirin *neyi* açıklayacağı noktasıdır. Kur‘ân‘ın Allah (c.c.) kelâmı olması ve her kelimesinin derin anlamlar ihtiva etmesi *neyi* sorusunun da önemli olduğunu göstermektedir. Çünkü müfessir, Kur‘ân‘daki tüm cümleleri ve kelimeleri tek tek ele alıp detaylı bir analiz yapamayacaktır. Bunun yerine bazı kelime veya cümlelere soru işareti koyacak ve neticede kendi koymuş olduğu soru işaretlerine cevap arayacaktır.⁶⁵ Dolayısıyla yapılan çalışmalar her ne kadar tefsir ismiyle anılsa da burada müfessirlerin bu şekilde önemli bir işlevinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlevin, yanlış ve tuhaf yerlere soru işaretleri konmak suretiyle kötüye kullanılması da mümkün olabilmektedir.⁶⁶ Bu probleminden kurtulmak için Kur‘ân‘ın doğru anlaşılması ve yorumlanması noktasında gerek tefsirde gerekse müfessirde bulunması gereken temel ilke ve prensipler belirlenmiştir. Bu ilke ve prensipler, esasında bir pergel vazifesi görecek ve pergelin ucu doğru noktaya konulduğunda dairenin çok geniş çizilmesi bile herhangi bir problem teşkil etmeyecektir.⁶⁷

Neticede Kur‘ân‘ın anlaşılması ve yorumlanması sadedinde soru işaretlerinin farklı yerlere konması sebebiyle farklı metotlar ortaya çıkmıştır. Rivâyet türünde

⁶¹ Mûciz: Kur‘ân‘ın az lafızla çok anlam ifade etmesidir. Mu‘ciz: Kur‘ân‘ın benzerini hiçbir beşerin getiremeyeceği bir özellikte olmasıdır.

⁶² Hayreddin Karaman vd., *Kur‘an yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 1/38-39; Ebü‘l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi‘l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Ebü‘l-Fazl İbrâhîm (Kahire: el-Hey‘etü‘l-Mişriyyetü‘l-‘Amme li‘l-Küttâb, 1394), 4/196-197.

⁶³ Karaman vd., *Kur‘an yolu*, 1/36-37.

⁶⁴ Mehmet Paçacı, “Tefsir’in Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 57-58.

⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/230.

⁶⁶ Paçacı, “Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması”, 56-57.

⁶⁷ Karaman vd., *Kur‘an yolu*, 1/39-42; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/200-230.

yazılmış olan tefsir kitaplarında ağırlıklı olarak müfessirin soru işareti; Kur'ân'ın Kur'ân'ı nasıl tefsir ettiği ve Hz. Peygamber'in, sahâbîlerin ve tâbiînin âyetleri nasıl yorumladığıdır.⁶⁸ Dirâyet tefsirlerinde ise Kur'ân'da geçen kelimelerin dilbilimsel tahlili nedir? Kur'ân'da hangi belâgat sanatları kullanılmıştır? Kur'ân'da anlatılan kıssaların Hz. Peygamber'in hayatındaki izdüşümleri nelerdir? Kur'ân'da geçen ifadeler hangi bilimsel gerçeklere işaret etmektedir? Kur'ân'dan çıkarılabilecek fikhî, ahlâkî ve kelâmî hükümler nelerdir? Kur'ân'daki âyetlerin bâtinî yorumları nelerdir? vb. çok sayıda ve farklı alanlarla ilgili yerlere soru işareti konmak suretiyle günümüzde dirâyet tefsirleri birçok alt başlığa ayrılarak kategorize edilmektedir.⁶⁹

İncelemeye aldığımız eserde ise müellifin hem rivâyet hem de dirâyet yöntemine başvurduğu görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde tefsirde takip edilen yöntemler ayrı ayrı ele alınacaktır.

1.2.2.1. Rivâyet Yöntemi

Müellif, tefsirinin ön sözünde tefsirde kullanmış olduğu yöntemi kısaca özetlemiş; Kur'ân'ın haddizatında apaçık bir kitap olduğuna ve müfessirin görevinin zaten açık olan bu mânaları ortaya çıkarmak olduğuna dikkat çekmiştir. Ebû Zehre, Kur'ân'ın çok sayıda ve farklı ilimleri içerisinde barındıran bir kitap olması sebebiyle bireysel olarak yazılan tefsirlere sıcak bakmamaktadır. Ona göre tefsir, farklı alanlarda uzmanlıkları olan bir komisyon tarafından kaleme alınmalıdır.⁷⁰

Ebû Zehre'ye göre Kur'ân'ın tefsirinde en önemli nokta, Kur'ân'ın sarîh lafızlarının kendisidir. Bu durum, Kur'ân'ın kendisini tefsir etmesinden ibarettir. Dolayısıyla delâleti açık olan bir Kur'ân âyetine üstün tutulabilecek hiçbir delil yoktur.⁷¹

Müfessir nezdinde ikinci en önemli kaynak ise Sünnet'tir. Hz. Peygamber (s.a.v.), ilk müfessirdir ve Kur'ân hakkında o'nun açıklamalarını aşabilecek hiçbir müfessir yoktur. Bir problem yokken -sahih olması durumunda- Sünnet'in terki

⁶⁸ Karaman vd., *Kur'an yolu*, 1/43; Abdulhamit Birişik, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281-290.

⁶⁹ Birişik, "Tefsir", 40/281-290; Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Haziran 2014), 47-67; Karaman vd., *Kur'an yolu*, 1/43-47.

⁷⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/23.

⁷¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/24.

mümkün değildir. Dolayısıyla müfessire göre Kur'ân'ın Sünnet ile tefsir edilmesi de oldukça önemlidir. Fakat Sünnet'in, delâleti açık olan bir âyetle çelişmesi durumunda Kur'ân'ın sarîh metni tercih edilmelidir.⁷²

Ebû Zehre, Kur'ân ve Sünnet'ten sonra sahâbî sözlerini de Kur'ân'ın tefsiri için oldukça önemli bir veri kabul etmektedir. Müfessire göre burada özellikle âlim sahâbîlerin ayrı bir yeri vardır. Çünkü sahâbîler, Kur'ân bilgisi yönünden bizden çok üstündür. Bu yüzden sahâbîlere nispetinde problem olmayan yorumların -Kur'ân'ın sarîh lafzına aykırı olmadığı müddetçe- kabul edilmesi gerekir.⁷³

Yine müfessire göre sahâbîler, Kur'ân adına bildikleri ne varsa bunları tâbî'n nesline aktarmışlardır. Dolayısıyla güvenilir olmaları ve tefsiri bizzat sahâbîlerden almaları şartıyla tâbî'n sözlerinin de Kur'ân'ın tefsirinde önemli bir yeri vardır.⁷⁴

Müfessir, ön söz bölümünde zikretmiş olduğu bu teorik bilgileri pratikte de uygulamıştır. Müfessirin, tefsirinde rivâyet metodunu kullandığına dair örnekler maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

a) Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsiri: Müfessir, Hz. Zekerîyyâ'nın Allah'tan bir çocuk talep etmesiyle alakalı “...Zekerîyyâ şöyle yakardı: *Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil bağışla!..*”⁷⁵ âyetini tefsir ederken bu âyette duanın gizli bir şekilde mi yoksa aşikâre olarak mı yapıldığının beyan edilmediğine dikkat çekmiştir. Akabinde bu durumun, Meryem sûresindeki “*Hani Rabbine gizlice seslenmişti.*”⁷⁶ âyetiyle açıklandığını söylemiştir. Aynı şekilde müfessir, Hz. Zekerîyyâ tarafından çocuğun ne amaçla istendiğinin de Âl-i İmrân sûresinde açıklanmamasına rağmen Meryem sûresinde “*Ardımdan yerime geçecek olan yakınlarım hakkında gerçekten de endişe ettim; karım da kısırdır. Bana tarafından hem bana hem de Ya'kûb ailesine vâris olacak (benden sonra senin işlerini yönetecek) bir velî (oğul) bağışla! Rabbim, onu (senden ve hükmünden razı olanlardan ve bu şekilde) razı olunanlardan eyle!*”⁷⁷ şeklinde vuzuha kavuşturulduğunu söylemiştir.⁷⁸

⁷² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/24-25.

⁷³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/25.

⁷⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/25.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/38; ...لَدُنْكَ ذُرِّيَّةٌ طَيِّبَةٌ...

⁷⁶ Meryem 19/3; إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا

⁷⁷ Meryem 19/5-6.

⁷⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1203-1204.

b) Kur'an'ı Sünnet ile tefsiri: Müfessir, Nûr sûresinde ifk hadisesinden bahseden âyetteki “*Bu iddialarına dört şahit getirirler ya!..*”⁷⁹ ifadesini ve şahitliğin nasıl yapılması gerektiğini Hz. Peygamber'in şu hadisiyle tefsir etmiştir: Hz. Peygamber şahitlik yapmak için yanına gelen birisine, eliyle gündüzün açıklığına işaret ederek “*Bu netlikte şahitlik yap!*” demiştir.⁸⁰

c) Kur'an'ı sahâbî sözleriyle tefsiri: Müfessir, “...*Oruç tutmaya (zar zor) gücü yetenlere; fidye, (yani) bir fakiri doyurmak gerekir...*”⁸¹ âyetini; Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) “يُطِيقُونَهُ” kelimesi hakkındaki “oruca bitirebilmeye ümitleri olmaksızın en üst seviyede sıkıntı çekerek” yorumuna ve Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) “Bu âyet, zar zor oruç tutabilen yaşlı erkek ve kadınlar hakkındadır.” sözüne atıf yaparak tefsir etmiştir.⁸²

d) Kur'an'ı tâbiîn sözleriyle tefsiri: Müfessir, “...غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ...”⁸³ ifadesini, tâbiînden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713) “Müslümanlara karşı haddi aşmaksızın ve taşkınlık yapmaksızın” yorumlarına atıf yaparak tefsir etmiştir.⁸⁴

1.2.2.2. Dirâyet Yöntemi

Ebû Zehre, Kur'an'ın iyi bir şekilde tefsir edilebilmesi için dört hususa dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Müfessirin, tefsirinde kullanmış olduğu dirâyet metodunu da ortaya koyan bu hususlar şunlardır:

a) Müfessir Arap dilini güzel ve etkili bir biçimde tefsirinde kullanmalıdır. Bu minvalde lafızların Arap diline uygun anlamlarla tefsir edilmesi önem arz etmektedir. Müfessire göre Kur'an lafızlarının; Kur'an'ın zâhirine, Sünnet'e ve Arapçaya uymayan lügat anlamlarıyla tefsir edilmesi ve yorumlanması uygun değildir.

b) Müfessir Arap edebiyatının inceliklerine vâkıf olmalı, Kur'an'daki belâgat sırlarını ortaya koyabilmelidir. Çünkü Kur'an'ın i'câzını ortaya çıkarma noktasında belâgat, en önemli kriterlerden bir tanesidir.

⁷⁹ en-Nûr 24/13.

⁸⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5158.

⁸¹ el-Bakara 2/184; ...وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينَ...

⁸² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/554.

⁸³ el-Bakara 2/173.

⁸⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/510.

c) Müfessir Kur'ân'ı doğruluğu yüzde yüz kanıtlanmamış bilimsel teorilere mahkûm etmemelidir. Bu gibi teorilerle Kur'ân lafızlarında zorlama tevillere gidilmesi uygun değildir. Aynı şekilde Kur'ân lafızlarını ilgisi bulunmayan birtakım yorumlarla gelişi güzel anlamlara hamlederek bilimsel teoriler ortaya koymak da uygun değildir. Çünkü bilimsel teoriler aksi ispatlanınca yok olup gider. Kur'ân ise kıyamete kadar olduğu gibi kalacaktır.

d) Müfessir kelimelerdeki ince ve derin anlamları tespit edip âyetin işaret ettiği fikhî hükmü ortaya koyabilmelidir.⁸⁵

Ebû Zehre bu maddeleri pratik olarak tefsirinde uygulamıştır. Bunun yanında tefsirinin bazı yerlerinde zikrettiği farklı görüşlerden birini tercih etmesi, bazen kendi görüşünü ortaya koyması ve sık sık âyetler arası münâsebet vurgu yapması tefsirin dirâyet yönünü ortaya koyması açısından önemlidir. Yine tefsirinde sarf, nahiv ve belâgat gibi Arap dili ve edebiyatı ilimlerden yeterince istifade etmesi, yeri geldiğinde fikhî ve kelâmî ihtilaflara değinip kendi görüşünü ortaya koyması da müfessirin dirâyet yönünü ortaya koymaktadır.

Müfessirin, tefsirinde dirâyet metodu kullandığını gösteren bu durumlar, örnekleriyle birlikte maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

a) Kendi görüşünü belirtmesi veya muhtelif görüşlerden birini tercih etmesi: Bu durum, müfessirin Kur'ân'ı kendi ictihadıyla tefsir ettiğini göstermesi bakımından dirâyet tefsiri özelliği taşımaktadır.

Örnek 1: Müfessir, “Biz, bir âyeti yürürlükten kaldırır veya unutturursak daha iyisini veya benzerini getiririz...”⁸⁶ âyetinin tefsirinde; Sünnet'in Kur'ân'ı nesh edemeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü müfessire göre Sünnet, Kur'ân'dan daha hayırlı ya da Kur'ân'ın dengi bir kelâm değildir.⁸⁷

Aynı şekilde müfessir, önceki ve sonraki âyetlerle münâsebet kurmak suretiyle⁸⁸ Kur'ân'daki bir âyetin başka bir âyeti nesh edebileceği fikrine de karşı çıkmaktadır. Ona göre bu durum her ne kadar teoride mümkün olsa da pratikte meydana gelmemiştir. Âyette geçen nesh ifadesi ise müfessire göre, Kur'ân'ın önceki peygamberlere verilen hissî mu‘cizeleri yürürlükten kaldırmasından ibarettir. O bunun

⁸⁵ Şübeyr, *Ebû Zehre*, 102-103; ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 176-244.

⁸⁶ el-Bakara 2/106; مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا ...

⁸⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/352.

⁸⁸ Konu hakkında detaylı bilgi üçüncü bölümde verilecektir.

izahını şöyle yapmıştır: Müşrikler ve Yahudiler her fırsatta Hz. Peygamber'den nübüvvetini ispat etmesi için hissî mu'cize istiyorlardı. İşte bu âyetle Allah, Hz. Peygamber'e aklî mu'cize olarak Kur'ân'ı verdiğini ve hissî mu'cize uygulamasını yürürlükten kaldırdığını bildirmiştir.⁸⁹

Örnek 2: Müfessir, “*Boşanmış kadınlar, kendi kendilerine (evlenmeksizin) üç kur' (hayız) süresince beklerler...*”⁹⁰ âyetini tefsir ederken âyette geçen “kur' (قُرُوءٌ)” kelimesinin sözlükte hem hayız hem de temizlik anlamlarına geldiğini ve bu konuda fukaha arasında iki farklı görüşün benimsendiğini ifade etmiştir. Bu kelimeye; Hz. Ömer (ö. 23/644), İbn Mes'ûd, Hz. Ali (ö. 40/661), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662), Mücâhid, İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Süddî (ö. 127/745) ve İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gibi bir kısım âlimlerin hayız; Hz. Âişe (ö. 58/678), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 73/693), Zührî (ö. 124/742), İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi bir kısım âlimlerin ise temizlik mânası verdiklerini söylemiştir. Ebû Zehre, iki grubun delillerini zikredip detaylıca açıkladıktan sonra, kendisinin “hayız” mânasını tercih ettiğini belirtmiştir. Bu görüşü tercih etmedeki gerekçesini ise şöyle açıklamıştır: Gebe olan kadınla gebe olmayan kadının arasını veya iddet bekleyen kadının ay ile mi yoksa kur' ile mi iddet bekleyeceğini ortaya koyan temel kriter, hayız olduğu gibi iddetin belirlenmesindeki temel kriter de ittifakla hayızdır.⁹¹

b) Âyetlerin tefsirinde münâsebet ilmine başvurusu: Münâsebet konusuyla alakalı yapılan yorumlar da icthadî olup dirâyet özelliği taşımaktadır. Konu hakkında çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı bilgi verilecektir.

Örnek: Allah (c.c.), Mâide⁹² ve En'âm⁹³ sûrelerinde müşriklerin aslında yenmesi helâl olan bazı hayvanları ve ekinleri putlara adamak suretiyle kendilerine harâm kıldıklarına dikkat çekmekte ve en sonunda şöyle buyurmaktadır: “*Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce kendi çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, ('Böyle emretti.' deyip) Allah'a iftira ederek harâm sayanlar,*

⁸⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/352-357.

⁹⁰ el-Bakara 2/228; وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ...

⁹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/761-764.

⁹² el-Mâide 5/103.

⁹³ el-En'âm 6/136-140.

*tam anlamıyla zarar ve ziyana uğramışlardır. Bunlar doğru yoldan (öylesine) sapmışlardır (ki bir daha) doğru yolu bulacak durumda değillerdir.”*⁹⁴

Bu âyetlerde birbiriyle ilgisi yokmuş gibi görünen “ekin ve hayvanları kendilerine harâm kılma” hadisesiyle “çocuklarını bilgisizce öldürme” hadisesi arasında müfessir şu şekilde bir bağlantının bulunduğunu söylemiştir: Müşriklerin, bir yandan bazı yiyecekleri putlara adama bahanesiyle kendilerine yasaklamaları, diğer yandan da geçim endişesi ve fakirlik korkusundan dolayı çocuklarını öldürmeleri tam bir akıl tutulmasıdır. Bu yiyecekleri kendilerine yasaklamak yerine ihtiyaçları için kullanacak olsalardı, fakirlik endişeleri kalmazdı ve neticede çocuklarını da öldürmek durumunda kalmazlardı. Âyette onların beyinsizlik/sefeh vasfıyla anılmaları tam da bu yüzdendir.⁹⁵

c) Arap dili ve edebiyatı ilimlerinden yararlanması: Tefsirde sarf, nahiv, lügat ve belâgat gibi ilimlerin kullanılması ve bu ilimlerle müfessirin bir yoruma ulaşması dirâyet özelliği taşımaktadır.

Örnek 1: Müfessir, “وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ”⁹⁶ *âyetindeki “الْكِتَابِ” kelimesinin başındaki “lâm-ı ta’rifin (ال) ifade ettiği anlam için iki görüş belirtmektedir. Burada lâm-ı ta’rif ya “cins” mânasında ya da “ahd” mânasında kullanılmıştır. Lâm-ı ta’rifin “cins” anlamında kabul edilmesi durumunda “el-kitâb” ifadesiyle “önceki semâvî kitaplar” kastedilmiş olur. Çünkü önceki kitaplarda Hz. Peygamber’in, peygamber olarak gönderileceği müjdelenmiştir. Bu durumda âyetin anlamı, “İnkâr edenler, ‘sen gönderilmiş bir elçi değilsin’ diyorlar. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve önceki kitapların bilgisine sahip olanlar yeter.”*⁹⁶ şeklinde olmaktadır. Lâm-ı ta’rifin “ahd” anlamında kabul edilmesi durumunda ise “el-kitâb” ifadesiyle “Kur’ân” kastedilmiş olur. Bu durumda âyetin ilgili bölümünün anlamı, “...Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve Kur’ân’ın bilgisine sahip olanlar yeter.” şeklinde olmaktadır. Müfessir, bu iki farklı yorumu

⁹⁴ el-En‘âm 6/140; قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ

⁹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2695.

⁹⁶ er-Ra‘d 13/43.

aktardıktan sonra lâm-ı ta'rifin “ahd” anlamında kullanılması görüşünü tercih ettiğini ifade etmiştir.⁹⁷

Örnek 2: Safâ ile Merve arasında sa'y yapma ibadeti hakkında Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz Safâ ve Merve Allah'ın (ibadet yerleri olan ve itaati simgeleyen) nişanelerindendir; öyleyse her kim (Allah'ın) evi(ni) hac veya umre (kastiyla) ziyaret ederse bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur...*”⁹⁸

Müfessire göre “günah yoktur” ifadesi, normal şartlarda bir şeyin gerekli olduğunu değil; yalnızca câiz olduğunu ifade eder. Buna rağmen sa'y ibadetinin yerine getirilmesi, İslâm âlimleri tarafından câiz değil, gerekli görülmüştür. Müfessir, bu gerekliliğin neden kaynaklandığını izah etmek için ise; “şe'âir (شَعَائِر)” kelimesinin sözlük anlamına dikkat çekmiştir. Kelime sözlükte “itaati hakkıyla yerine getirme ve içerisinde Allah'a ibadet edilen yer” anlamına gelmektedir. Müfessire göre kelimenin ifade edilen sözlük anlamı, Safâ ile Merve'nin ibadet yeri olduğunu ve dolayısıyla bu mekânlarda ibadetin talep edildiğini göstermektedir.⁹⁹

d) Fık'hî ve kelâmî ihtilaflarda kendi görüşünü ortaya koyması: Bu tarz konularda müfessirin Kur'an'dan doğrudan hüküm çıkarması da dirâyet özelliği taşımaktadır.

Örnek 1: Müfessir, “Boşama iki defadır...”¹⁰⁰ âyetini tefsir ederken Kur'an metninin zâhirine vurgu yapmış ve boşamanın ayrı ayrı üç kez yapılması gerektiği görüşünü tercih etmiştir. Buradan hareketle müfessire göre aynı anda üç kez yapılan boşama veya üç lafzı kullanılarak yapılan boşama üç değil; bir talâk kabul edilmelidir.¹⁰¹

Örnek 2: Müfessir, A'râf sûresinin yüz kırk üçüncü âyetindeki “لَنْ تَرِيْنِي” ifadesini tefsir ederken rü'yetullah konusunda Mu'tezile ekolünün “لَنْ” kelimesine ebedîlik anlamı verdiklerini ve bundan dolayı Allah'ın görülmesini câiz görmediklerini ifade etmiştir. Müfessir, konu hakkındaki kendi düşüncesini ise şöyle

⁹⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/3974-3975.

⁹⁸ el-Bakara 2/158; ... اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطْوِفَ بِهِمَا.

⁹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/476-477.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/229; ... اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ.

¹⁰¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/771-773.

dile getirmiştir: “لَنْ” kelimesi, tekit ve nefyetme anlamı ifade eder. Ebedîlik anlamı ifade ettiğini düşünsek bile bu, Allah’ın dünya hayatında ebediyen görülemeyeceğini ifade etmiş olur. Âhirette ise durum ve şartlar farklıdır. Orada ne olup biteceğini Allah bilir. Bu dünyada câiz ve mümkün görülmeyen birtakım şeyler orada câiz olabilir.¹⁰²

Dolayısıyla verilen tüm bu bilgiler dikkate alındığında Ebû Zehre’nin *Zehretü’t-tefâsîr* isimli tefsirinin, içerisinde rivâyeti de barındıran bir *dirâyet* tefsiri olduğu söylenebilir.¹⁰³

¹⁰² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 6/2945.

¹⁰³ Köse, “Ebû Zehre”, 30/519-522.

2. MÜNÂSEBÂTÜ'L-KUR'ÂN

Asırlardır İslâm âlemine ışık tutan Kur'ân-ı Kerîm, tarihten günümüze doğru anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılmış, bu noktada birçok usûl ve yöntem belirlenmiştir. Bu yöntemlerden birisi de “ulûmü'l-Kur'ân” içerisinde yer alan “münâsebâtü'l-Kur'ân”¹⁰⁴ ilmidir.¹⁰⁵

Kur'ân'ın iyi bir şekilde anlaşılmasının ve yorumlanmasının önemli ölçütlerinden bir tanesi de Kur'ân metninin bütüncül okunmasıdır. Bütüncül okuma hem okuyucuyu nüzûl ortamına götürmekte hem de Kur'ân'ı anlamaya olan iştiağını artırmaktadır. Bu sayede Kur'ân'ın vermek istediği mesaj daha iyi anlaşılakta ve metin ana hedefinden saptırılmamaktadır.¹⁰⁶ Kur'ân'ın ilk muhatapları, inen âyetlerin hangi ortam ve şartlarda indiğini bildikleri için bu bütünlüğü zihinlerinde rahat bir şekilde oluşturabilmişlerdir. Fakat araya zaman girmesiyle bütüncül okumanın yerini maalesef parçacı okumanın aldığı görülmektedir.¹⁰⁷ Bu durum, Kur'ân'ın iyi bir şekilde anlaşılmasının önüne set çekmekte ve okuyucunun zihninde güzel bir kompozisyon oluşmasını engellemektedir.¹⁰⁸ Bu problemten kurtulmayı sağlayacak olan en önemli faktörlerden bir tanesi de münâsebâtü'l-Kur'ân ilmidir.

Çalışmamızın bu bölümünde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin genel çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin; tanımı, tarihi seyri, ulûmü'l-Kur'ân içerisindeki yeri, ulûmü'l-Kur'ân'daki diğer ilimlerle ilişkisi, usûlü, âyetler ve sûreler arası münâsebet çeşitleri gibi birtakım konular ele alınacaktır.

2.1. Tanımı

Münâsebet kelimesi sözlükte; “karşılaştırma, karşılaştırılma, mukayese etme, benzetme, benzeme, yakın olma, bağıntı, ilgi, uyum gösterme ve uygunluk” gibi

¹⁰⁴ Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi; tenâsübü'l-ây ve's-süver ve münâsebâtü'l-âyât ve's-süver gibi farklı isimlerle de anılmaktadır.

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1376), 1/35.

¹⁰⁶ Ali Can, “Kur'ân Ayetleri Işığında Ehl-i Kitab'a Karşı Bütüncül Bir Yaklaşım”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Ocak 2014), 323.

¹⁰⁷ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî, *Meşâ'idü'n-naẓar li'l-işrâf 'alâ mekâşidi's-süver* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987), 1/153.

¹⁰⁸ Can, “Ehl-i Kitab'a Bütüncül Yaklaşım”, 323.

anlamlara gelmektedir.¹⁰⁹ Yine sözlükte mecazi olarak kullanılan “İki şey arasında tam bir münâsebet ve tenâsüb bulunmaktadır.” ifadesi de iki şey arasında bulunan tam bir uyumu, benzerliği ve âhengi ifade etmektedir.¹¹⁰

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, terim olarak Ömer el-Bikâî (ö. 885/1480) tarafından “Kur'ân'ın âyet ve sûrelerinin tertibindeki hikmeti ortaya koyan bir ilimdir.”¹¹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Zerkeşî (ö. 794/1392) ise münâsebet ilminin akla yatkın/tutarlı bir ilim olduğunu ve tespit edilmesi durumunda mâkul karşılanacağını ifade ettikten sonra bu ilmin, Kur'ân'daki âyet ve sûreler arasında bulunan telâzüm¹¹² ve alakalardan ibaret olduğunu belirtmiştir.¹¹³

Münâsebâtü'l-Kur'ân kavramına yönelik olarak yapılan tanımlardan çıkan sonuçlar, maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1- Bikâî, âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfi (vahiy kaynaklı) olmasından yola çıkarak bu tevkîfiliğin bir hikmetinin bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Bu hikmet ise âyet ve sûrelerin münâsebetini kurmak suretiyle ortaya çıkacaktır.

2- Yapılan tanımlarda konu, dar bir çerçeveye sıkıştırılmamış, aksine çok geniş bir yelpazeyi kapsayacak şekilde izah edilmiştir. Örneğin; bu tanımların içerisine, âyetin bir önceki ve bir sonraki âyetlerle münâsebeti girebildiği gibi âyetin sûre içerisindeki diğer âyetlerle ve hatta Kur'ân'daki diğer bütün âyetlerle münâsebeti de dahil olabilmektedir. Yine kıssaların birbiriyle münâsebeti, hükümlerin birbiriyle münâsebeti gibi hususlar da bu tanımların içerisinde yer bulabilmektedir. Sûrelerin birbiriyle münâsebetinde de durum aynı şekildedir. Örneğin; bu tanımların içerisine, sûrenin bir önceki ve bir sonraki sûrelerle münâsebeti girebildiği gibi sûrenin Kur'ân'daki diğer bütün sûrelerle münâsebeti de dahil olabilmektedir.

3- Her iki tanımdan da konunun tevkîfi değil, ictihadî olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35; İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 1/756; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs* (Beyrut: Daru'l Fikr, 2003), 4/265.

¹¹⁰ Zebîdî, *Tâc*, 4/265.

¹¹¹ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

¹¹² Telâzüm: Sebep-sonuç, illet-malûl, iki zıt ve iki benzer gibi şeylerden birinin diğerini gerektirmesidir. Ömer Türker, “Telâzüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/394; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

¹¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

4- Özellikle Zerkeşî'nin tanımından; âyet ve sûreler arası münâsebet kurulurken Arap dili ve mantık gibi ilimlerden yararlanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bikâî'nin münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini belâgat ilminden sayması¹¹⁴ da bu konuda iki âlimin hemfikir olduklarını göstermektedir.

5- Bu açılardan bakıldığında yapılan tanımların; ihtiva etmesi gereken hususları barındırması, tanım dışı bırakılması gereken hususları içermemesi ve çerçevenin gayet geniş tutulması sebebiyle tatmin edici olduğu söylenebilir.

Bütün bu izahlar neticesinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, “Kur'ân'daki kelime, ifade, cümle, âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfî olmasındaki hikmeti ortaya koymak için tüm bu ögelerin birbiriyle alakasını ve uyumunu inceleyen bir ilimdir.” şeklinde tanımlanması mümkündür.

2.2. Tarihi Seyri

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, tarihten günümüze kadar birçok âlimin dikkatini çekmiş ve bu konuda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmaların bir bölümü tefsir külliyyatı içerisinde gerek mukaddime bölümlerinde teorik olarak¹¹⁵ gerekse tefsir metinleri içerisinde uygulamalı olarak¹¹⁶ günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların haricinde günümüze ulaşan ve bu alanla alakalı yazılmış müstakil eserler¹¹⁷ de bulunmaktadır. Ayrıca ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde de münâsebâtü'l-Kur'ân'la alakalı bahisler açılmış ve bu bölümlerde konu hakkında bazen pratik genelde teorik düzeyde bilgiler aktarılmıştır.¹¹⁸

Bu bölümde, münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle alakalı bütün bu külliyyatın oluşumuna katkı sunan safhalar hakkında kısaca bilgi verilecektir. Bu noktada ehemmiyetine binaen özellikle de hicrî ilk iki asırda münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin varlığıyla alakalı ilk nüveler ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu sayede münâsebâtü'l-

¹¹⁴ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

¹¹⁵ Ebü'l-Hasen Burahânüddin İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî, *Naẓmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyat ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1404/1984), 1/5-16.

¹¹⁶ Bu noktada Râzî, Ömer el-Bikâî ve İbn Âşûr, münâsebâtü'l-Kur'ân konusunu tefsirlerinde detaylı bir şekilde işlemişlerdir. Her üç tefsirin de münâsebâtü'l-Kur'ân konusu doktora tezi olarak çalışılmıştır.

¹¹⁷ Konu hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

¹¹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35-52.

Kur'ân ilminin türedi bir ilim olmadığı, aksine İslâm'ın ilk dönemlerinden bu yana mevzu bahis yapılan bir ilim olduğu okuyucunun dikkatine sunulacaktır.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, esasen Arap edebiyatıyla alakalı bir ilimdir.¹¹⁹ Söylenen sözün muktezâyı hâle yani hakkında konuşulan konuya, içerisinde bulunan ortama ve muhatap kitleye uygun olması, şeklinde tanımlanan belâgat,¹²⁰ tüm toplumlarda olduğu gibi Arap toplumunda da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Kur'ân'ın ilk muhatapları olan Arapların edebiyata, şiire ve şaire verdikleri önem bilinmektedir.¹²¹ Edebiyata bu kadar düşkün olan bir toplumun, edebiyatla alakalı olan münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini bilmemesi veya bu konuya ehemmiyet göstermemesi düşünülemez. O dönemlerde her ne kadar ismen böyle bir ilmin varlığı telaffuz edilmemiş olsa da bu durum, o toplumun sadece okunan âyetin metnini anladıklarını, zihinlerinde öncesi ve sonrasıyla ilişkisini kurmadıklarını göstermez. Aksine söylenen sözün anlam bütünlüğünü ölçüp tartmak, siyâk ve sibâkını takip etmek edebiyatın gereksinimlerindendir.¹²² Bundan dolayıdır ki selef-i sâlihînin (sahâbe ve tâbiîn) ileri gelenleri, mizaçlarının Arap edebiyatına uygun olması ve edebiyata karşı ciddi bir eğilimlerinin bulunması nedeniyle münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini bilmekteydiler. Fakat aradan zaman geçince ilim yavaş yavaş azalmış ve insanlar kendi dillerine bile yabancı hale gelmişlerdir. Dolayısıyla onlar, diğer belâgat sanatlarında olduğu gibi bu sanatı da unutup ihmal etmişlerdir.¹²³

2.2.1. Sahâbe ve Tâbiîn Döneminde Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi

İslâmî ilimlerin sahâbe ve tâbiîn döneminde yer bulabilmesi, “İslâmî ilim” hüviyeti kazanması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi de kendisine bu dönemde yer bulmuştur. Fakat bununla ilmin tam anlamıyla teşekkülünün kastedilmediği, altı çizilmesi gereken önemli hususlardan bir tanesidir. Zira İslâmî ilim hüviyeti taşıyan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm vb. ilimler de ilmi

¹¹⁹ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn, ts.), 1/66.

¹²⁰ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, thk. Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 1/52.

¹²¹ Mehmet Emin Yurt, *Fahrüddîn er-Râzî'nin Tefsîri'nde İ'câzu'l-Kur'ân* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 43.

¹²² Bikâî, *Meşâ'id*, 1/153.

¹²³ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/153.

teşekküllerini sonraki asırlarda oluşturmuşlardır.¹²⁴ Ancak burada önemli olan husus, İslâmî bir ilmin temellerinin bu dönemde atılmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında sahâbe ve tâbiîn döneminde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin varlığını gösteren çok sayıda delil/bulgu¹²⁵ vardır. Konunun temellendirilmesi bağlamında bu bulgulardan bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

a) İbn Mes'ûd'un "Sizden biri arkadaşına âyetleri nasıl okuyacağını (anlayacağını)¹²⁶ sorduğunda ona âyetlerin öncesini de sorsun."¹²⁷ şeklindeki ifadesi, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin ilk nüvelerini barındırması açısından önemlidir.

b) Sahâbilerden Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) -eliyle kulaklarına işaret ederek- "Bu iki kulağımla Resûlullah'ın, *'Allah, bir topluluğu cehennemden çıkarıp cennete sokacak.'* dediğini işittim." demişti. Bunun üzerine bir adam, "Fakat Allah (c.c.) *'Onlar (kâfirler) ateşten (cehennemden) çıkacaklarını umut ediyorlar, fakat oradan asla çıkamayacaklar...'* buyuruyor." deyince Câbir, "Siz özel olanı genele çeviriyorsunuz. Bu okuduğun âyet kâfirler içindir. Öncesindeki âyeti de okuyun!" dedikten sonra *"İnkâr edenler var ya, yeryüzünde bulunan her şey, bununla birlikte bir o kadarı daha onların olsa ve onu (tüm bunları) kıyamet gününün azabından kurtulmak için (harcasalar ve kendilerini kurtarmak için) fidye olarak verseler, (bu fidye) onlardan asla kabul edilmez; onlar için acı veren bir azap vardır. Onlar (kâfirler) ateşten (cehennemden) çıkacaklarını umut ediyorlar, fakat oradan asla çıkamayacaklar..."*¹²⁸ âyetlerini okumuş ve "Bu âyet kâfirler içindir." demiştir.¹²⁹

c) İbn Abbas, *"Hani Rabbi İbrâhim'i birtakım (emir ve yasaklar içeren) kelimelerle imtihan etmişti. İbrâhim de onları (o emir ve yasakları) bütünüyle yerine getirmişti..."*¹³⁰ âyetini, *"Hani İbrâhim (acaba Rabbim dualarımı kabul edecek mi*

¹²⁴ Sakıp Yıldız, "Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet", *Diyanet Dergisi* 21/1 (1985), 13.

¹²⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1422), 2/502-503, 5/297, 21/432, 9/379, 15/504, 21/397.

¹²⁶ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/154.

¹²⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Muşannef fi'l-hadis*, thk. Habîbürrahmân A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 3/364.

¹²⁸ el-Mâide 5/36-37.

¹²⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Müsnedü's-şâhih 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'* (*Şâhihu İbn Hibbân*), thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1408), 16/526; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm* (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 3/106.

¹³⁰ el-Bakara 2/124.

düşüncesiyle) Rabbini birtakım (dua mahiyetindeki) kelimelerle imtihan etmişti. Rabbi de onları (yaptığı o duaları) bütünüyle yerine getirmişti...” (إِبْرَاهِيمُ رَبَّهُ) şeklinde okuduktan sonra âyette ifade edilen kelimelerin, Hz. İbrâhim’in duaları olduğunu söylemiştir.¹³¹ Hz. İbrâhim’in bu dualarına, Bakara sûresinin yüz yirmi dört ila yüz yirmi sekizinci âyetlerinde yer verilmiştir. Yani bu kelimeler, hemen sonraki âyetlerde vuzuha kavuşturulmuştur.¹³²

d) Tâbiîn âlimlerinden Müslim b. Yesâr (ö. 100/719), sahâbî olan babasının, “Allah’tan bir söz (Kur’ân âyeti) aktaracağın zaman, âyetin öncesine ve sonrasına bakıncaya kadar bekle, (aksi takdirde) aktarma!”¹³³ dediğini nakletmiştir.

e) Tâbiîn âlimlerinden İbn Cübeyr “Aşağı tarafından biri ona (Meryem’e) şöyle seslendi...”¹³⁴ âyetinin tefsirinde seslenen kişiyi Hz. Îsâ olarak yorumlamıştır. Bu yorumu ise beş âyet sonra gelen “Meryem çocuğu işaret etti...”¹³⁵ ifadesine binaen yaptığını söylemiştir.¹³⁶

f) Tâbiîn dönemi müfessirlerinden Mücâhid “İşte bu (öğreti, gerçekleri göstermesi için) kavmine karşı İbrâhim’e verdiğimiz delillerimizdir...”¹³⁷ âyetinin tefsirini yaparken âyette ifade edilen “hüccetin/delilin (حُجَّتَا)”, “Siz, (kendilerine kulluk yapılabileceğine dair) Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmedeği şeyleri O’na ortak koştuktan korkmazken ben sizin ortak koştüğunuz şeylerden nasıl korkarım? Eğer biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır? İman edenler ve imanlarına herhangi bir zulüm (şirk) bulaştırmayanlar var ya, işte (önceki âyette ifade edilen) güven onlarındır ve doğru yolda olanlar da yalnızca onlardır.”¹³⁸ şeklinde hemen önceki iki âyetle açıklandığını söylemiştir.¹³⁹ Yine Mücâhid, Hz. İbrâhim’in sınıandığı kelimelerin, hemen sonrasındaki âyetlerde açıklandığını söylemiştir.¹⁴⁰

¹³¹ Buradaki imtihan; acaba Rabbim dualarımı kabul edecek mi? şeklindedir.

¹³² Taberî, *Câmi*’, 2/503. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/408.

¹³³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Fezâ’ilü’l-Kur’ân ve me’âlimüh ve edebüh*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1415), 377.

¹³⁴ Meryem 19/24.

¹³⁵ Meryem 19/29.

¹³⁶ Taberî, *Câmi*’, 15/504.

¹³⁷ el-En’âm 6/83.

¹³⁸ el-En’âm 6/81-82.

¹³⁹ Taberî, *Câmi*’, 9/379.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi*’, 2/502.

Bütün bu anlatılanlardan sahâbe ve tâbiîn dönemindeki âlimlerin münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini kullandıkları, Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için bu ilme ehemmiyet verdikleri, hatta Kur'ân'ı parçacı bir şekilde okuyanları tenkit ettikleri anlaşılmaktadır. Tüm bu bulgular, hicrî ilk iki asırda münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin nüvelerinin bulunduğunu ve bu ilmin türedi bir ilim olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar sahâbe ve tâbiîn döneminde bu ilmin izleri bulunsun da münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin bu dönemde dört başı mamur bir şekilde sınırları çizilmiş, ismi konulmuş bir ilim halini almadığı açıktır. Yine de münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin meşruiyeti noktasında bu bulgular önem arz etmektedir.

2.2.2. İlk Tefsir Eserlerinde Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi

Bu dönemde kaleme alınan tefsir kitaplarında, sahâbe ve tâbiîn dönemine kıyasla âyetlerin münâsebetine daha fazla yer verildiği görülmektedir. Fakat bu tefsirlerde de tüm âyetlerin münâsebetine yer verilmemiştir. Buna rağmen bu tefsirlerde bazen münâsebetle alakalı rivâyetler aktarılmış,¹⁴¹ bazen âyetler arasındaki münâsebet doğrudan kurulmuş,¹⁴² bazen de müfessirler kendi yorumunu/tercihini siyâk üzerinden yaptığını¹⁴³ dile getirmiştir. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), İmam Şâfiî, Taberî (ö. 310/923) ve İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) bu müfessirlerdendir.

Bu dönemde yapılan çalışmalarda Müfessir Mukâtil b. Süleyman'ın isminden söz edilmesi yerinde olacaktır. Çünkü Mukâtil, Kur'ân'ın tamamını ihtiva edecek şekilde ilk tefsir yazan kişi kabul edilmektedir.¹⁴⁴ Dolayısıyla Mukâtil'in tefsirinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin işlenip işlenmediği hususu önem arz etmektedir. Bakıldığında dönemin karakterine uygun olarak bu tefsirde de münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, isim olarak zikredilmemiştir. Fakat detaylı incelendiğinde her ne kadar bütün âyetlerin münâsebeti kurulmamış olsa da yukarıda ifade edilen münâsebet bulgularının benzerlerinin bu tefsirde de yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁵ Müfessir, âyetlerin

¹⁴¹ Taberî, *Câmi* ' , 15/504.

¹⁴² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426), 3/291, 7/442, 8/272, 9/17.

¹⁴³ Taberî, *Câmi* ' , 21/432.

¹⁴⁴ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/134-136.

¹⁴⁵ Ersin Kabakçı, "Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımasının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020),

münâsebetini kurarken daha çok “sümme kâle/daha sonra şöyle dedi” ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁶ Daha önemlisi, Mukâtil’den sonraki tefsirlerde açıkça âyetlerin münâsebetini ifade eden cümlelerle Mukâtil’in tefsirindeki izahların birbiriyle örtüşmesidir.¹⁴⁷

Tefsirinde münâsebâtü’l-Kur’ân ilmini işleyen bir diğer âlim, İmam Şâfiî’dir. Kendisine nispet edilen ve yalnızca fikhî âyetlerin tefsirini ihtiva eden, *Aḥkâmü’l-Kur’ân* isimli eserinde müfessir, bu ilimden “siyâk” terimiyle bahsetmiş¹⁴⁸ ve verdiği hükümlerde siyâkı gözettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁹ Örneğin; İmam Şâfiî, Bakara sûresinin iki yüz otuz birinci âyetinde geçen “فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ” ifadesine “kadınlar, iddet sürelerini bitirmeye yaklaşınca” anlamını vermiş, iki yüz otuz ikinci âyette geçen aynı ifadeye ise “kadınlar, iddet sürelerini tamamen bitirince” anlamını vermiştir.¹⁵⁰ Sonrasında ise “Kelâmın siyâkı buna delildir.”¹⁵¹ ifadesini kullanmıştır.

Taberî’nin tefsirinde de münâsebâtü’l-Kur’ân ilminin sıklıkla “siyâk” terimiyle ifade edildiği görülmektedir.¹⁵² Müfessir, âyetler hakkındaki farklı yorumları aktardıktan sonra kendisi bir yorumu tercih etmekte ve tercihin siyâk üzerinden yaptığını dile getirmektedir.¹⁵³ Örneğin; Taberî, Kâf sûresinin yirmi birinci âyetini tefsir ederken konuyla alakalı yapılan yorumları ve rivâyetleri aktardıktan sonra “bana göre bu konuda söylenen sözlerin en doğrusu” ifadesini kullanarak bir tercihte bulunmuştur. Yaptığı tercihin gerekçesini ise “Çünkü Allah (c.c.) buradaki âyetleri Kâf sûresinin on altıncı âyetinden sonra zikretmiştir.” şeklinde izah etmiştir.¹⁵⁴ İlk

421-440; Ebû’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423), 1/81-89; Ersin Kabakçı, “Erken Dönem Ulûmu’l-Kur’ân Literatüründe Münâsebâtü’l-Kur’ân’ın İzlerine Dair Bir İnceleme: Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân ve el-Akl ve Fehmü’l-Kur’ân Örneği”, *Rize İlahiyat Dergisi* 19/29 (Nisan 2023), 21-27.

¹⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/550.

¹⁴⁷ Kabakçı, “Tefsîru Mukâtil Örneği”, 421-440; Mukâtil, *Tefsîr*, 1/88-89.

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Aḥkâmü’l-Kur’ân*, thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân (Suudi Arabistan: Dâru’t-Tedmüriyye, 1427), 1/244, 287, 379, 387, 436, 443, 2/606, 800, 3/1146, 1380.

¹⁴⁹ Şâfiî, *Aḥkâm*, 3/1380.

¹⁵⁰ Şâfiî, *Aḥkâm*, 1/379.

¹⁵¹ Şâfiî, *Aḥkâm*, 1/387.

¹⁵² Taberî, *Câmi* ‘, 2/475, 3/159, 7/33, 268, 540, 8/283, 9/381, 12/270, 22/94.

¹⁵³ Taberî, *Câmi* ‘, 10/638, 12/270, 15/122.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmi* ‘, 21/432.

dönemlerde ve özellikle rivâyet tarzında yazılan bir tefsirde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin bu şekilde yer alması önem arz etmektedir.

Yapılan incelemeler neticesinde İmam Mâtürîdî'nin -yukarıda zikredilen tefsirlere kıyasla- tefsirinde, münâsebâtü'l-Kur'ân konusunu daha yoğun ve dikkat çekici bir şekilde işlediği mülahaza edilmiştir. Müfessir, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini “siyâk”¹⁵⁵ ve “sıla”¹⁵⁶ terimleriyle ifade etmiştir. Eserde; âyetin kendi içerisindeki münâsebeti,¹⁵⁷ âyetin bir önceki ve/veya bir sonraki âyet ile münâsebeti,¹⁵⁸ âyetin sûredeki diğer âyetlerle münâsebeti,¹⁵⁹ kıssaların birbiriyle münâsebeti,¹⁶⁰ ve âyetin, sonundaki Allah'ın isimleriyle münâsebeti¹⁶¹ gibi konuların işlendiği görülmektedir. Tefsirde âyetler arası münâsebet kurulurken “Bu âyet, Allah'ın şu sözüyle irtibatlıdır.”,¹⁶² “Bu âyeti, geride geçen şu âyetin peşinden zikretti.”,¹⁶³ “Sonra şöyle dedi.”¹⁶⁴ ve “Bu âyetin, öncesindeki âyetle irtibatı kurulmak yani iki âyet anlam bakımından eşitlenmek istenirse...”¹⁶⁵ gibi ifadeler kullanılmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar bazı kaynaklarda münâsebâtü'l-Kur'ân konusunun, en ilk Zemahşerî'nin (ö. 538-1144) tefsirinde işlendiği¹⁶⁶ ifade edilse de yapılan incelemeler neticesinde Mâtürîdî'nin tefsirinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusunun, Zemahşerî'nin tefsirine kıyasla daha yoğun bir şekilde işlendiği gözlemlenmektedir.¹⁶⁷ Önemli bir husus da Mâtürîdî'nin münasebetle alakalı yaptığı yorumları kendisinden önceki âlimlere nispet etmesidir.¹⁶⁸ Müfessir, tefsirinin bazı

¹⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/83, 7/322, 583, 9/607, 10/9, 277.

¹⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/406, 3/183, 291, 477, 509, 537, 543, 580, 4/15, 33, 37, 52, 69, 79, 98, 118, 155, 169, 204, 211, 221, 5/46, 78, 171, 187, 267, 290, 6/99, 141.

¹⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/291.

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/272.

¹⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/242, 493.

¹⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/219.

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/17.

¹⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/216. İfadenin orijinali (هذه الآية صلة قوله تعالى) şeklindedir.

¹⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/251. İfadenin orijinali (ذكر ذلك على إثر ما سبق) şeklindedir.

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/150. İfadenin orijinali (ثم قال) şeklindedir.

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/277. İfadenin orijinali (إذا أريد أن يسوى بين هذه الآية والاية التي قبلها) şeklindedir.

¹⁶⁶ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/568-570. Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 34/35.

¹⁶⁷ Gülhan Maden, “Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde Mâide Suresinin Değerlendirilmesi”, *Darulhadis İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2022), 166.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/78, 7/226.

yerlerinde “Bazıları şöyle dedi.”¹⁶⁹ ve “Tevil ehlinden biri şöyle dedi.”¹⁷⁰ gibi ifadeler kullandıktan sonra âyetin münâsebetini kurmaktadır. Bu durum, tefsir ilmiyle alakalı Mâtürîdî’ye tevarüs eden bilgi ve birikimin içerisinde, münâsebatü’l-Kur’ân ilminin de bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu noktada sık sık tâbiîn dönemi müfessirlerinden Hasan-ı Basrî’ye (ö. 110/728) atıfta bulunması¹⁷¹ da bunu göstermektedir.

Mukâtil’in tefsiri istisna edilecek olursa bugün münâsebatü’l-Kur’ân diye isimlendirilen bu ilmin, ilk dönemlerde yazılan tefsir külliyatında daha çok “siyâk” ya da “sıla” terimleriyle ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda münâsebatü’l-Kur’ân ilminin tarihi seyrini doğru bir şekilde tespit edebilmek için zikri geçen tefsir kitaplarının daha detaylı bir şekilde analiz edilmesi önem arz etmektedir. Böylece Zemahşerî’den çok daha erken dönemlerde kaleme alınan tefsir külliyatında âyetler arası münâsebet konusunun işlendiği ortaya çıkacaktır.

2.2.3. Sonraki Dönemlerde Münâsebatü’l-Kur’ân İlmi

Münâsebatü’l-Kur’ân ilmi, içerisinde birçok hikmeti barındırması itibariyle çok kıymetli bir ilim olmasına rağmen derin ve ciddi bir mesaiyi gerektirmesi sebebiyle müfessirlerin bir kısmı tarafından ihmal edilmiştir.¹⁷² Bunun yanında birçok müfessir ise bu ilmi tefsir kitaplarına aksettirmiştir.¹⁷³ Çalışmanın bu bölümünde, sonraki dönemlerde münâsebatü’l-Kur’ân ilminin gelişimine katkı sunan bu âlimler ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Münâsebatü’l-Kur’ân ilminden sözlü olarak “Şu âyet niçin şu âyetten önce/sonra getirilmiş, şu sûre niçin şu sûreden önce/sonra getirilmiş, bunların hikmeti nedir?” şeklinde sorular sorarak ilk bahseden kişi, Ebû Bekir en-Nîsâbü’rî (ö. 324/936) olmuştur.¹⁷⁴ İslâmî ilimlerde ve edebiyat alanında yetkin bir âlim olan Nîsâbü’rî’nin yaşadığı dönemde Bağdat ulemâsını, münâsebatü’l-Kur’ân ilmini bilmediklerinden dolayı eleştirdiği kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 5/78, 110.

¹⁷⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 5/187.

¹⁷¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/88, 226, 237.

¹⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

¹⁷³ Taberî, *Câmi’*, 2/502-503, 5/297, 9/379, 15/504, 21/397, 432.

¹⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

¹⁷⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de bu ilimden sözlü olarak bahsetmiş, âyetlerin birbiriyle olan münâsebetinin çok önemli bir husus olduğunu dile getirmiştir. Ona göre âyetlerin birbiriyle olan irtibatı öylesine güzel bir şekilde kurulmalıdır ki âdeta bu âyetler, birbirleriyle olan insicam ve âhenk hususunda tek bir kelime gibi olmalıdır.¹⁷⁶

Tefsirinde münâsebet konusunu işleyen bir diğer müfessir, Zemahşerî'dir. Müfessir, *el-Keşşâf* isimli eserinde; âyetin kendi içerisindeki münâsebeti,¹⁷⁷ âyetin önceki ve sonraki âyetlerle münâsebeti,¹⁷⁸ âyet kümelerinin birbiriyle münâsebeti¹⁷⁹ gibi konuları ele almış, cüzî miktarda da olsa sûrelerin birbiriyle münâsebetine¹⁸⁰ de yer vermiştir. Tefsirde bütün âyetlerin münâsebetine yer verilmemesine rağmen münâsebet konusunun adı konarak ilk kez bir tefsirde bu şekilde yer alması, önem arz etmektedir.

Münâsebâtü'l-Kur'ân konusunu tefsirinde sistematik ve detaylı bir şekilde ele alan ilk âlim Fahreddin er-Râzî'dir (ö. 606/1210).¹⁸¹ Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle ilgili yorumların sahâbe döneminden itibaren bir şekilde konuşulduğunu, gündemde tutulduğunu ve yazılan tefsir eserlerinde öyle ya da böyle yer bulduğunu ifade etmiştik. Râzî'nin bu konudaki çalışması ise önceki çalışmaları ziyadesiyle aşmış, konuya farklı bir boyut kazandırmış ve münâsebet ilmi konusunda çığır açmıştır.¹⁸² Neticede Râzî, sonraki dönemlerde tefsir yazacak olan müfessirlere ilham kaynağı olmuş ve münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama noktasında çok önemli bir ilim olduğunun altını çizmiştir.¹⁸³ Ona göre Kur'ân'ın incelikleri ve sırları bu ilme tevdi edilmiştir.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36. İbn Arabî bu konuda bir eser yazmayı da düşünmüş fakat konuyla ilgilenen kimseyi bulamayınca bundan vazgeçtiğini ifade etmiştir. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

¹⁷⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-e'kâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/93-96.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/78-79.

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/88-89.

¹⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/69.

¹⁸¹ Ali Yılmaz, *Fahruddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb) Adlı Eserinde Tenâsüb ve İnsicâm* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 17, 117-118, 317-318.

¹⁸² Yılmaz, *Râzî'nin Eserinde Tenâsüb*, 317-318.

¹⁸³ Yılmaz, *Râzî'nin Eserinde Tenâsüb*, 317-318.

¹⁸⁴ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 10/110; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

Bu sahada kaleme alınan ilk müstakil çalışma İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî’nin (ö. 708/1308) *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Şur’ân* isimli eseridir.¹⁸⁵ Eser, tek ciltlik bir çalışma olup yalnızca sûreler arası münâsebet konusunu ele almaktadır. Yüz on dört sûrenin tamamını ihtiva eden çalışmada müellif, bütün sûreler için bir başlık açmış, sûrenin önceki ve/veya sonraki sûrelerle olan münâsebetini ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁸⁶ Daha sonraları bu çalışma, Bikâî’nin sûreler arası münâsebet konusunda başvurduğunu söylediği kaynaklardan biri olmuştur.¹⁸⁷

Tefsirinde münâsebet konusunu ele alan bir diğer isim ise Ebû Hayyân el-Endelüsî’dir (ö. 745/1344). *el-Bahrü’l-muḥîṭ* isimli eserinin mukaddimesinde, tefsirinde kullanmış olduğu metodu izah eden Ebû Hayyân, âyetlerin önceki ve sonraki âyetlerle münâsebeti konusunu tefsirinde işlediğini dile getirmektedir.¹⁸⁸ Zerkeşî de Ebû Hayyân’ın, tefsirinde münâsebet konusunu işleyen ilk müfessirlerden biri olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹

Zerkeşî ise Kur’ân ilimleriyle alakalı kaleme aldığı *el-Burhân fî ulûmi’l-Şur’ân* isimli eserinde “ma’rifetü’l-münâsebât beyne’l-âyet” şeklinde başlık açmış ve konu hakkında gerek teorik bilgiler vermek gerekse uygulamalı örnekler sunmak suretiyle münâsebâtü’l-Kur’ân ilmini, ulûmü’l-Kur’ân eserlerine taşıyan ilk kişi olmuştur. Müellif, eserinde ilk önce münâsebâtü’l-Kur’ân ilminin tanımını yapmış, sonrasında konunun önemi ve tarihi seyri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra bazı âyet ve sûrelerin münâsebetini uygulamalı olarak örnek kabilinden okuyucularının dikkatine sunmuştur.¹⁹⁰

Sonrasında Bikâî, *Naẓmü’d-dürer fî tenâsübi’l-âyet ve’s-süver* isimli¹⁹¹ oldukça hacimli eserini kaleme almış ve bu eserde, diğer tefsir külliyatından farklı olarak bütün âyet ve sûrelerin münâsebetini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bakımdan

¹⁸⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35. Bazı kaynaklarda müellifin ismi, Ebû Ca’fer el-Ğırnâtî; eserinin ismi ise *el-Burhân fî tertîbi süveri’l-Şur’ân* şeklinde geçmektedir.

¹⁸⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî el-Ğırnâtî, *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Şur’ân*, thk. Muhammed Şa’bânî (Fas: Vizâratü’l-Evḳâf, 1410), 362.

¹⁸⁷ Bikâî, *Naẓm*, 1/6.

¹⁸⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muḥîṭ fî t-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Daru’l-Fıkr, 1420), 1/6.

¹⁸⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

¹⁹⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35-53.

¹⁹¹ Müellif, âyetler arasındaki münâsebet ve insicamı ortaya koymak için sık sık “lemmâ/... olduğunda” edatını kullandığı için tefsirine “Kitâbü Lemmâ” şeklinde de isim verdiğini söylemiştir. Bikâî, *Naẓm*, 22/446-447.

münâsebatü'l-Kur'ân konusunda akla ilk gelmesi gereken eser, Bikâî'nin bu çalışmasıdır.¹⁹² Bikâî, tefsirinde münâsebatü'l-Kur'ân konusunu sadece uygulamalı olarak sunmakla yetinmemiş aynı zamanda gerek tefsirinin mukaddimesinde¹⁹³ gerekse *Meşâ'idü'n-naẓar* isimli eserinde¹⁹⁴ konunun teorisiyle alakalı bilgiler de aktarmıştır. Ayrıca Bikâî, sûrelerin maksatlarını/ana mesajlarını ve isimleriyle olan münâsebetini ortaya koymak için konuyla alakalı *Meşâ'idü'n-naẓar* isimli eserini kaleme almıştır.

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tenâsüku'd-dürer fî tenâsübi's-süver* isimli eseri, sûreler arası münâsebetle alakalı kaleme alınan müstakil bir eserdir. Tek ciltlik eserde müellif, önce sûrelerin tertibi hakkında detaylı bilgiler vermiş,¹⁹⁵ sonrasında bütün sûrelerin önceki ve/veya sonraki sûrelerle münâsebetini ele almıştır.¹⁹⁶ Aynı zamanda müellif, ulûmü'l-Kur'ân'la alakalı kaleme aldığı *el-İtkân fî ulûmi'l- Qur'ân* isimli eserinde de “münâsebetü'l-âyât ve's-süver” ismiyle başlık açmış,¹⁹⁷ konuyla alakalı teorik ve pratik bilgiler aktarmıştır.¹⁹⁸ Yine müellifin sûrelerin baş taraflarıyla son taraflarının uyumunu konu ettiği *Merâşidü'l-meṭâli fî tenâsübi'l-makâti ve'l-meṭâli* isimli tek ciltlik bir eseri de mevcuttur.¹⁹⁹

Sonraki dönemlerde ise münâsebatü'l-Kur'ân ilmi oldukça yaygınlaşmış ve kaleme alınan hemen bütün ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde münâsebet konusıyla alakalı başlık açılmış, yazılan tefsir kitaplarında da münâsebet konusu işlenmiştir. Yukarıda isimleri verilen âlimlerin dışında kitaplarında münâsebatü'l-Kur'ân konusuna yer veren bazı âlimler şunlardır:

- a) Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142),
- b) Harâllî (ö. 638/1240),
- c) İbn Ebü'l-İsba' (ö. 654/1256),
- d) Beyzâvî (ö. 685/1286),

¹⁹² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 205.

¹⁹³ Bikâî, *Naẓm*, 1/5-16.

¹⁹⁴ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/153-156.

¹⁹⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tenâsüku'd-dürer fî tenâsübi's-süver (Esrâru tertîbi'l-Kur'ân)* (Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1422), 41-48.

¹⁹⁶ Süyûtî, *Tenâsük*, 49-180.

¹⁹⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/369.

¹⁹⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/369-389.

¹⁹⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Merâşidü'l-meṭâli fî tenâsübi'l-makâti ve'l-meṭâli* (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426), 1-85.

- e) İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298),
- f) Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310),
- g) Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574),
- h) Âlûsî (ö. 1270/1854),
- i) Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942),
- j) Zürkânî (ö. 1367/1948),
- k) Said Nursi (ö. 1960),
- l) Seyyid Kutub (ö. 1966),
- m) İbn Âşûr (ö. 1973),
- n) Ebû Zehre (ö. 1974),
- o) Mevdûdî (ö. 1979),
- r) Saîd Havvâ (ö. 1989),
- s) Vehbe ez-Zühaylî (ö. 2015),
- t) Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 2021).²⁰⁰

Görüldüğü gibi münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi sahâbeden günümüze kadar bir şekilde âlimlerin gündeminde olmuş, konu hakkında ciddi bir külliyyat günümüze tevarüs etmiştir. Kuşkusuz burada zikredilenler, yapılan çalışmaların tamamı değildir. İsmi zikredemediğimiz daha nice isimler bu konu hakkında kelâm etmiş, eserler kaleme almıştır.

2.3. Ulûmü'l-Kur'ân İçerisindeki Yeri

“Kur'ân ilimleri” şeklinde Türkçeye çevrilen “ulûmü'l-Kur'ân” terimi; Kur'ân'ın nüzûlü, kitâbeti, toplanması, tertibi, kırâtı, tefsiri, esbâb-ı nüzûlü, nâsihi, mensûhu, müteşâbihi, muhkemi, münâsebâtı, i'câzı, i'râbı, belâgatı, nazmı vb. açılardan Kur'ân ile ilişkisi olan ilimlerdir.²⁰¹ Başka bir ifadeyle ulûmü'l-Kur'ân, çok sayıda müstakil ilmi içerisinde barındıran bir fihrist mahiyetindedir.²⁰²

²⁰⁰ Yılmaz, *Râzî'nin Eserinde Tenâsüb*, 19-20; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 204.

²⁰¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matba'atü 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/27.

²⁰² Abdulhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

Geçmişten günümüze kadar birçok âlim tarafından münâsebâtü'l-Kur'ân konusunun önemine ve faydalarına²⁰³ dikkat çekilmiş, bu ilimden sitayişle bahsedilmiş²⁰⁴ ve konu hakkında müstakil eserler kaleme alınmıştır. Konunun, Kur'ân'ın anlaşılması noktasında mihenk taşı olduğunu vurgulayan²⁰⁵ çok sayıda âlim yanında bazı âlimler ise böyle bir ilmin varlığını kabul etmemiş, münâsebâtü'l-Kur'ân'ın ulûmü'l-Kur'ân başlığı altında incelenebilecek bir ilim hüviyeti taşımadığını beyan etmiştir.²⁰⁶ İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi isimler bunlardandır.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini kabul etmeyen âlimlerin itirazları aynı noktada birleşmektedir. Onlara göre âyetler ve sûreler arasında münâsebetten bahsedilebilmesi için âyet ve sûrelerin tek seferde ve aynı konuda nâzil olması gerekir. Kur'ân ise yirmi üç yıllık zaman diliminde farklı konular ve sebepler üzerine parça parça inmiş ilâhî bir kitaptır. Bu durum âyetler ve sûreler arasında varsayıldığı gibi bir münâsebetin bulunmasına engeldir.²⁰⁷ Örneğin; bir müftü hayatı boyunca değişik hadiseler ve sorular üzerine birbirinden farklı konularda birçok fetva vermektedir. Müftünün farklı durum ve şartlarda vermiş olduğu bu fetvalar arasında bir münâsebet aranması yersizdir.²⁰⁸ Hatta bazı müfessirler, âyet ve sûreler arasında münâsebet arayarak

²⁰³ Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin bazı faydaları şunlardır: (1) Âyetlerin yüzeysel okunmasından dolayı meydana gelen kalpteki şüpheyi giderir ve âyetlerin akla yatkın bir şekilde izah edilmesine yardımcı olur. (2) Verilmiş olan hükümlerdeki hikmeti ortaya çıkarmaya yardımcı olur. (3) Bu şekilde okuma yapan birisi, Kur'ân'ın nasıl bir mu'cize olduğunu iyice kavrar ve Kur'ân'a karşı bakışı pozitif yönde etkilenir. (4) Kur'ân'ın kendisini tefsir etmesi anlamına geldiği için okuyucu, Kur'ân'ın içerisindeki birtakım sırlara vâkıf olur. (5) Kur'ân'da tekrar olmadığını ve tekrar gibi görünen yerlerin aslında farklı konulara vurgu yaptığını anlar. (6) Hakkında ihtilaf bulunan âyetlerin, doğru yorumunun bulunmasına yardımcı olur. (7) Kur'ân'ın daha dikkatli ve titiz bir şekilde okunmasını sağlar. Omar M. O. Abulail, *İbn Âşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr'inde Münâsebet İlmi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 62-65.

²⁰⁴ Örneğin; Bikâî "İman, bu ilim sayesinde kişinin aklına ve kalbine iyice yerleşir." ifadesini kullanmıştır. Bikâî, *Naẓm*, 1/10-11. Râzî ise "Kim Bakara sûresinin, nazmındaki incelikleri ve tertibindeki eşsizliği düşünürse Kur'ân'ın, lafızlarının fesahati ve mânalarının yüceliği sebebiyle mu'ciz olduğu gibi tertibi ve âyetlerinin nazmı sebebiyle de mu'ciz olduğunu anlar. Kur'ân'ın, üslup yönüyle mu'ciz olduğunu söyleyenler, belki de bunu kastetmiştir." ifadelerini kullanmıştır. Râzî, *Mefâtîh*, 7/106.

²⁰⁵ Râzî, *Mefâtîh*, 10/110; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36-37.

²⁰⁶ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, *el-İşâre ile'l-İcâz fî ba'zî envâ'i'l-mecâz* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313), 221; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414), 1/85-87.

²⁰⁷ İbn Abdisselâm, *el-İşâre*, 221; Şevkânî, *Feth*, 1/85-87.

²⁰⁸ İbn Abdisselâm, *el-İşâre*, 221.

mükellef tutulmadıkları, boylarından büyük bir işe kalkışmışlardır. Varsaydıkları münâsebeti ortaya koymak için ciddi miktarda vakitlerini israf etmişlerdir. İşin içinden çıkamadıkları durumlarda ise zorlama tevillere başvurmuşlar, tüm bunların yanında bir de hakkında yasak bulunan rey ile tefsire yönelmişlerdir.²⁰⁹

Görüldüğü gibi münâsebatü'l-Kur'ân ilmini kabul etmeyen âlimlerin itirazları, “Kur'ân'ın parça parça inmesi” hadisesinde düğümlenmektedir. Esasen bunun aksini söyleyen de yoktur. Evet, Kur'ân tek seferde indirilmemiştir. Fakat burada önemli olan nokta, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirilmeden önceki durumudur. Burada iki seçenek söz konusudur: Kur'ân ya Hz. Peygamber'e indirilmeden önce bir bütün olarak Levh-i Mahfûz'da kayıt altına alınmış ya da inmiş olduğu dönemlerde meydana gelen hadiseler üzerine yeni yeni oluşturulmuş ve Hz. Peygamber'e bu şekilde aktarılmıştır. Münâsebatü'l-Kur'ân ilmini reddedenlerin iddialarının doğru kabul edilebilmesi, ancak ikinci şıkkın doğru kabul edilmesi durumunda mümkün olabilecektir. Fakat Kur'ân'ın sarîh lafzına bakıldığında bunun kabul edilebilmesi mümkün değildir. Çünkü Mekî sûrelerden biri olan Burûc sûresinde “*Aksine o şerefli bir Kur'ân'dır ve Levh-i Mahfûz'dadır.*”²¹⁰ ifadesi kullanılmıştır. Bu ilmin varlığını savunanlar, işte bu noktadan hareket etmişlerdir. Kur'ân, her ne kadar parça parça inmiş olsa da neticede âyet ve sûreleri Allah tarafından Levh-i Mahfûz'daki aslî yerlerine tevdi edilmiştir.²¹¹

Çalışmamızın bu bölümünde bu itirazlara münâsebatü'l-Kur'ân ilminin, ulûmü'l-Kur'ân'daki diğer ilimlerle olan ilişkisi ortaya konmak suretiyle de cevap verilmeye çalışılacaktır.

2.4. Ulûmü'l-Kur'ân'daki Diğer İlimlerle İlişkisi

Münâsebatü'l-Kur'ân ilminin, ulûmü'l-Kur'ân'daki diğer ilimlerle ilişkisini ortaya koymak hem konunun daha iyi anlaşılması hem de konunun temellendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda münâsebatü'l-Kur'ân ilminin; nüzûlü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, tertîbü'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, nazmü'l-Kur'ân, ve belâgat gibi ilimlerle ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

²⁰⁹ Şevkânî, *Feth*, 1/85-87.

²¹⁰ el-Burûc 85/21-22.

²¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/37; Zürkânî, *Menâhil*, 1/80.

2.4.1. Nüzûlü'l-Kur'ân ile İlişkisi

Nüzûlü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın Allah tarafından Cibrîl-i Emîn vasıtasıyla Hz. Peygamber'e iniş keyfiyetidir.²¹² Kur'ân'ın Cibrîl tarafından Hz. Peygamber'e aktarılma şekliyle alakalı âyetlerden,²¹³ bu indirilişin parça parça olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bazı âyetlerden²¹⁴ ise Kur'ân'ın tek seferde/toptan indirildiği anlaşılmaktadır. Konu hakkında ihtilaflar olmakla birlikte genel kabule göre Cibrîl, Kur'ân'ı Levh-i Mahfûz'dan almış ve tek seferde/topyekûn Beytü'l-İzze'ye aktarmıştır. Kur'ân'ın tek seferde ve toptan indirilişinden bahseden âyetler bu şekilde yorumlanmıştır. Sonrasında ise Cibrîl, Kur'ân'ı Beytü'l-İzze'den Hz. Peygamber'e yirmi küsur senede parça parça indirmiştir. Kur'ân'ın parça parça indirilişinden bahseden âyetler de bu şekilde yorumlanmıştır.²¹⁵ Bu bakımdan Kur'ân, her ne kadar Hz. Peygamber'e parça parça aktarılmış olsa da öncesinde bir bütün olarak Levh-i Mahfûz'da bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶ Dolayısıyla Kur'ân, Hz. Peygamber'e indirildikten sonra Levh-i Mahfûz'daki şekline göre tertip edilmiştir.²¹⁷ Bu durum âyet ve sûreler arasında münâsebet bulunduğu fikrini destekleyecek mahiyettedir.

2.4.2. İ'câzü'l-Kur'ân ile İlişkisi

İ'câzü'l-Kur'ân, yaratılmışların Kur'ân'ın benzerini getirmekten aciz olduğunu ifade eder. Burada kastedilen, *aciz bırakma* fiilinin bizzat kendisi değil, Kur'ân'ın Allah tarafından gönderilen hak bir kitap, Kur'ân'ı getiren Hz. Peygamber'in ise sâdık bir elçi olduğunu ortaya koymaktır.²¹⁸

Kur'ân'ın sahâbîlerden bize intikali mütevâtir yolla sabit olması hasebiyle kesin bilgi ifade etmektedir. Fakat Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı sahâbîlere aktarması ise tek kişinin aktardığı bir haber olduğu için kesin bilgi ifade etmez. Bu şekilde bir haberin kesin bilgi ifade edebilmesi için mu'cize ile desteklenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla tüm peygamberlerin vermiş olduğu haberler, tek kişinin haberi olduğu için

²¹² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 63.

²¹³ el-İsrâ 17/106; el-Furkân 25/32.

²¹⁴ el-Bakara 2/184; ed-Duhân 44/3; el-Kadr 97/1.

²¹⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/228-229; Süyûtî, *el-İtqân*, 1/146-149; Zürkânî, *Menâhil*, 1/43-47.

²¹⁶ Burûc sûresinin yirmi ikinci âyetinden de Kur'ân'ın Levh-i Mahfûz'da kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Zürkânî, *Menâhil*, 1/43.

²¹⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/37; Zürkânî, *Menâhil*, 1/80.

²¹⁸ Zürkânî, *Menâhil*, 2/331.

her peygamberin nübüvvetini ispatlaması için en az bir mu‘cize ortaya koyması gerekmektedir.²¹⁹ Bu sebeple gerek Hz. Peygamber gerekse Kur’ân’ın kendisi, Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispat sadedinde getirmiş olduğu mu‘cizenin, *Kur’ân’ın bizzat kendisi* olduğunu beyan etmiştir.²²⁰ O halde Kur’ân’ın mu‘cize olduğunu ispatlamak, Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispatlamakla eş değerdir. Bu yüzden İslâm âlimleri, Kur’ân’ın mu‘cize olduğunu ispatlamak için ciddi mesai harcamış ve bu bağlamda Kur’ân ilimleri içerisinde “i‘câzü’l-Kur’ân” başlığı açmışlardır.²²¹

İslâm âlimleri, Kur’ân’ın hangi yönlerden benzerinin getirilmesinin mümkün olmadığı hususunda çok sayıda kriter tespit etmiştir.²²² Bu kriterlerden bir tanesi de münâsebâtü’l-Kur’ân ilmidir.²²³ Yirmi üç yıllık bir zaman diliminde birbirinden farklı olay, zaman ve mekânda parça parça inen Kur’ân’ın, âyetleri ve sûreleri arasında böylesine mükemmel bir âhenk ve insicamın bulunması ve tek bir kelimesinin bile yerinden oynatılamayacak derecede birbiriyle uyumlu olması, onun mu‘cize olduğunu ortaya koyan argümanlardan bir tanesi olarak kabul edilmiştir. Çünkü böylesi bir şeyi bir beşerin tasarlayabilmesi mümkün değildir. Hiçbir beşer ileride ne olup biteceğini, başına nelerin geleceğini bilemez.²²⁴ Dolayısıyla bu iki ilim arasındaki ilişki, münâsebâtü’l-Kur’ân ilminin, i‘câz çeşitlerinden bir tanesi olarak kabul edilmesinden ibarettir.²²⁵

2.4.3. Tertîbü’l-Kur’ân ile İlişkisi

Kur’ân’daki âyet ve sûrelerin sıralanışı anlamına gelen tertîbü’l-Kur’ân’ın, münâsebâtü’l-Kur’ân ilmiyle yakından ilişkisi vardır.²²⁶ Âyetler ve sûreler arasında var olan bir münâsebetten bahsedilebilmesi, ancak âyet ve sûrelerin tertibinin vahiy yoluyla Allah tarafından bize intikal etmesiyle düşünülebilir. Zira bu sıralanış, vahiy yoluyla değil de ictihadî bir yöntemle tespit edilmişse konu ehemmiyetini kaybedecek

²¹⁹ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Kifâye fî’l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 48-49.

²²⁰ el-Bakara 2/23-24; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî, *el-Câmi‘u’ş-şahîh*, thk. Muhammed Zühreyy en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tâvki’n-Necât, 1422), “Fezâilü’l-Kur’ân”, 1.

²²¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/3-7.

²²² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/93-108.

²²³ Râzî, *Mefâtîh*, 7/106; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/370; Zürkânî, *Menâhil*, 2/340-341.

²²⁴ Zürkânî, *Menâhil*, 2/340-341; Râzî, *Mefâtîh*, 7/106.

²²⁵ Süyûtî, *Tenâsük*, 1/3.

²²⁶ Süyûtî, *Tenâsük*, 1/3.

ve artık yapılan icthadların hikmeti üzerine konuşulacaktır. Bu bağlamda âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfî (vahiy kaynaklı) mi yoksa icthadî mi olduğu hususu önem arz etmektedir.

Âyetlerin sıralanışının tevkîfî olduğu, İslâm âlimleri tarafından ittifakla kabul edilmiş olup bu konuda icmâ meydana gelmiştir.²²⁷ İnen âyetlerin gerek Hz. Peygamber tarafından²²⁸ gerekse Cibrîl tarafından²²⁹ -yerleri net bir şekilde tespit edilip- ilgili yerlere konulduğuyla alakalı rivâyetler bulunmaktadır. Dolayısıyla Cibrîl, sadece âyetleri getirmekle kalmamış, getirdiği âyetlerin hangi sûrenin içerisine, sûredeki hangi âyetin öncesine/sonrasına konulacağını da Resûlullah'a (s.a.v.) açıkça bildirmiştir.²³⁰ Hz. Osman döneminde istinsah edilen nüshalarda da bu tertip gözetilmiş ve dönemin âlimleri bu tertibe itiraz etmemişlerdir.²³¹ Kur'ân âyetlerinin sahâbe tarafından gerek namazlarda gerekse namaz dışında sürekli olarak Mushaf tertibi üzere okunması, Kur'ân'ın hâfızlar tarafından bu tertiple ezberlenmesi, ilim halkalarında tefsir derslerinin bu tertiple yapılması ve tüm bunlara rağmen bu tertip hususunda herhangi bir itirazın bulunmaması da âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.²³²

Sûrelerin tertibinin icthadî mi yoksa tevkîfî mi olduğu hususunda ise âlimler arasında ihtilaf vardır. Bazıları sûrelerin tertibinin icthadî olduğunu, bazıları tevkîfî olduğunu, bazıları ise bir kısmının icthadî bir kısmının tevkîfî olduğunu söylemişlerdir.²³³ Bu konuda her grup tarafından birtakım argümanlar ileri sürülmüş ve derin tartışmalar yaşanmıştır.²³⁴ Fakat Hz. Osman döneminde istinsah edilen nüshalarda sûrelerin tertibinin günümüzdeki şekliyle yer alması ve bu tertipte icmâ meydana gelmesinin yanı sıra sûrelerin mevcut sıralanışına bakıldığında tertibin

²²⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/256; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/211-212.

²²⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1421), 1/529-530; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısırî (Mısır: Şirketü Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395), "Tefsîru'l-Kur'ân", 10.

²²⁹ Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 4/1522.

²³⁰ Kârî, *Mirkât*, 4/1522.

²³¹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 101.

²³² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 101-102.

²³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/257.

²³⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/257-260.

ictihad ile yapıldığını gösteren bir emareye rastlanmamaktadır. Çünkü ictihaddaki en önemli kriterlerden bir tanesi, kıyastır. Sûrelerin tertibine bakıldığında ise kıyasın kullanıldığı bir sistematik göze çarpmamaktadır. Bu da sûrelerin tertibinin tevkîfi olduğunu göstermektedir.²³⁵

Sûrelerin tertibinin ictihadî olduğu kabul edilmesi durumunda²³⁶ buradaki ictihad sistematığının ortaya konabilmesi gerekir. Eğer tertipte uzun sûrelerden başlanıp kısa sûrelere doğru gidilmişse bu sistematığa uymayan çok sayıda sûre bulunmaktadır. Örneğin; daha kısa olmasına rağmen Kadir sûresi, Beyyine sûresinin öncesine yerleştirilmiştir. Sûrelerin iniş sırasının baz alınmadığı da ortadadır. Yine hurûf-ı mukattaa ile başlayan sûrelerin dizilimi hususu da böyle bir sistematığın bulunmadığını göstermektedir. Bazı yerlerde bu sûreler tek başına verilmişken bazı yerlerde hurûf-ı mukattaa ile başlayan birçok sûre peş peşe sıralanmıştır. Örneğin, “havâmîm” peş peşe sıralanmışken “elif-lâm-mîm” ile başlayan sûreler peş peşe sıralanmamıştır. Bütün bunlar, sûrelerin tertibinde bu şekilde lafız eksenli bir dizilimin yapılmadığını göstermektedir.²³⁷ Burada bir ihtimal de sahâbenin bu ictihadı yaparken lafzı değil de mânâyı esas almasıdır. Yani konuları ve anlam örgüsü birbiriyle iç içe olan sûreler yan yana konulmuştur.²³⁸ Doğrusu sûrelerin tertibinin ictihadî olduğunu savunanların ortaya koyduğu argümanlardan bir tanesi de Tevbe sûresinin başına niçin besmele konulmadığıyla alakalı Hz. Osman’ın kullanmış olduğu ifadelerdir. Hz. Osman bu durumu “Hz. Peygamber hayattayken bize Tevbe sûresinin yerini bildirmemiştir. Bu iki sûrenin (Enfâl-Tevbe) konularını birbirine benzer buldum ve iki sûreyi peş peşe koydum; fakat aralarına besmele koymadım.”²³⁹ şeklinde açıklamıştır. Konunun ictihadî kabul edilmesi durumunda bu rivâyet de ictihadın mâna endeksli yapıldığını desteklemektedir. Eğer sûrelerin tertibi bu şekilde mâna endeksli bir

²³⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/219.

²³⁶ Cumhûr ulemâya göre sûrelerin tertibi ictihadîdir. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/257. Bu görüş, Zerkeşî’nin yaşadığı dönemin öncesini ifade etmesi açısından doğrudur. Fakat sonraki dönemlerde sûrelerin tertibinin tevkîfi olduğu görüşü revaç bulmuş ve daha fazla dillendirilmiştir.

²³⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/219.

²³⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Tarih-i Kur’an* (İstanbul: Böre, 1956), 13.

²³⁹ Tirmizî, *el-Câmi*, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 10.

ictihadla yapılmışsa bu husus, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin sahâbe döneminde esas alındığını ortaya koyacak ve konumuza ilâve mesnet teşkil edecektir.²⁴⁰

Âyet ve sûrelerin tertibinin vahiy kaynaklı olması, içerisinde birçok hikmeti barındıran bir husustur. Aksi halde Hz. Peygamber'in ve/veya Cibrîl'in “*Şu âyeti şuraya koyun.*” şeklindeki ifadelerinin bir anlamı kalmamış olurdu. Âyet ve sûrelerin yerlerinin böyle özel bir şekilde belirlenmesi, Mekkî sûrelerin içine Medenî, Medenî sûrelerin içine Mekkî âyetlerin yerleştirilmesi de bu işlemin gelişi güzel yapılmadığını; aksine bir amaca ve hikmete mâtuf olarak yapıldığını ihsas ettirmesi açısından önem arz etmektedir. Buradaki hikmet ise âyet ve sûreler arasında anlam bakımından meydana gelen insicam ve münâsebet olmalıdır.²⁴¹ Dolayısıyla bu ilim sayesinde farklı zaman ve zeminlerde farklı olaylar üzerine nâzil olan âyetler, bir araya toplanmak suretiyle beşerin ulaşması imkânsız bir âhenk ve kompozisyon oluşturmuştur.²⁴²

2.4.4. Esbâb-ı Nüzûl ile İlişkisi

Sebeb-i nüzûl, bir veya birkaç âyetin, Hz. Peygamber döneminde meydana gelen bir hadiseye açıklık getirmek veya bir soruna çözüm bulmak ya da sorulan bir soruya cevap vermek için nâzil olmasıdır.²⁴³

Âyetlerin nüzûl sebebini bilmek, âyetin öncesiyle ve sonrasıyla bağlantısını kurabilmek için oldukça önemlidir. Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle meşgul olan müfessirler, eğer âyetin nüzûl sebebi varsa ve bu nüzûl sebebi âyetin anlaşılmasına

²⁴⁰ Sûrelerin tertibinin ictihâdî olduğunu söyleyenlerin üç tane temel argümanları vardır. Bunların birincisi, yukarıda zikri geçen, Hz. Osman'ın Tevbe sûresinin yerinin tespit edilmesinde kullandığı cümlelerdir. Ahmed, *el-Müsned*, 1/460. Doğrusu bu rivâyet, diğer sûrelerin yerlerinin Hz. Peygamber tarafından tespit edildiğini göstermektedir. Rivâyetten anlaşılan, Hz. Peygamber, bütün sûrelerin Kur'ân'daki yerini sahâbîlere bildirmiş, sadece Tevbe sûresinin yerini bildirmemiştir. Üstüne bir de bu rivâyet -senette bulunan Yezîd el-Fârisî'den dolayı- muhaddisler tarafından zayıf kabul edilmiştir. Ahmed, *el-Müsned*, 1/460. İkincisi, Hz. Peygamber'in bir gün namazda Fâtiha sûresinden sonra sırasıyla Bakara, Nisâ ve Âl-i İmrân sûrelerini okumasıdır. Ğırnâtî, *el-Burhân*, 183. Fakat bu durum, Kur'ân'ın tertibinin bu şekilde olduğunu göstermez. Çünkü bu hadisede Hz. Peygamber, zammı sûrelerin tertipsiz bir şekilde okunabileceğinin câiz olduğunu ifade etmek istemiş olabilir. Ğırnâtî, *el-Burhân*, 183. Üçüncüsü ise bazı sahâbîlerin kendilerine özel olarak yazmış olduğu Kur'ân nüshalarında sûrelerin tertibinin farklı olmasıdır. Süyûtî, *Tenâsük*, 1/1/41. Bu durum da sûrelerin tertibinin ictihâdî olduğunu göstermez. Çünkü sahâbe bu tertibi, tertibin tevkîfî olduğunu öğrenmeden önce yapmış olabilir. Zürkânî, *Menâhil*, 1/354. Bütün bunlardan sûrelerin tertibinin ictihâdî olduğunu söyleyenlerin delillerinin zayıf olduğu ve sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğu anlaşılmaktadır. Sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğuyla alakalı ayrıntılı deliller için bkz. Süyûtî, *Tenâsük*, 1/41-48.

²⁴¹ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

²⁴² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 202.

²⁴³ Zürkânî, *Menâhil*, 1/106.

katkı sunacaksa ilk önce bunu ortaya koymuş ve âyetin önceki ve sonraki âyetlerle münâsebetini bu nüzûl sebebi üzerinden izah etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında esbâb-ı nüzûl ilmi, münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine ciddi bir katkı sunmaktadır.²⁴⁴ Örneğin; “Sizin ilâhınız tek bir ilâhtır. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur...”²⁴⁵ âyeti nâzil olunca müşrikler bu duruma hayret etmiş ve “Öyleyse tek olan ilâh bize bir mu‘cize getirsin.” demişlerdi. Bunun üzerine bir sonraki âyet nâzil olmuş ve bu âyette âfâkî/hâricî delillerin kendileri için birer mu‘cize olduğu ve bunun dışında herhangi bir mu‘cizenin kendilerine verilmeyeceği haber verilmiştir.²⁴⁶

Âyetin nüzûl sebebinin bulunmaması veya bilinmemesi durumunda ise müfessirler, münâsebâtü'l-Kur'ân'la alakalı görüşlerini aktarmak suretiyle âyetin tefsirine başlamışlardır.²⁴⁷ Bu noktada âyet tefsir edilirken ilk önce aktarılması gereken bilginin nüzûl sebebi mi yoksa âyetin münâsebeti mi olduğu hususu da gündeme getirilmiş, bazı müfessirler âyetin münâsebetinin daha önce zikredilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁴⁸

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin yukarıda zikri geçen dört ilmin yanında nazmü'l-Kur'ân²⁴⁹ ve belâgat²⁵⁰ ilimleriyle de doğrudan ilişkisi vardır.

²⁴⁴ Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut; Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2007), 157-158.

²⁴⁵ el-Bakara 2/163.

²⁴⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 21; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Alî Bûdeyvi (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419), 1/147.

²⁴⁷ Subhî, *Mebâhiş*, 157.

²⁴⁸ Subhî, *Mebâhiş*, 150-151.

²⁴⁹ Nazmü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın gerek kelime ve cümlelerindeki gerekse mânasındaki irtibat ve insicamı inceleyen bir ilim dalıdır. Ulûmü'l-Kur'ân türünde yazılan eserlerde daha çok i'câzü'l-Kur'ân ilminin alt başlığı olarak ele alınmaktadır. Bu ilimle Kur'ân'ın hem üslup hem de nazım bakımından eşsiz bir kitap olduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Nazmü'l-Kur'ân ilmi, münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini de içerisinde barındıran bir ilim dalı olması itibarıyla iki ilmin birbiriyle sıkı bir ilişkisi vardır. Sedat Şensoy, “Nazmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/464-466.

²⁵⁰ Belâgat, söylenen sözün muktezâyı hâle yani hakkında konuşulan konuya, içerisinde bulunan ortama ve muhatap kitleye uygun olmasıdır. Kazvîni, *el-İzâh*, 1/52. Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin belâgatla alakalı bir ilim olduğunu ifade etmiştik. Âyet ve sûrelerin münâsebeti kurulurken belâgat ilminin alt dalları olan meâni, beyân ve bedî ilimlerinin temel ilke ve kriterlerinden yararlanılmaktadır. Dolayısıyla âyet ve sûrelerin muktezâyı hâle uygunluğundaki sırrı ortaya çıkaracak olan unsur, belâgat ilmidir. Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142. Konu hakkında daha geniş bilgi alt başlıkta verilecektir.

2.5. Usûlü

Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebeti ortaya çıkarmak yoğun mesaiyi ve ciddiyetle çalışmayı gerektiren bir iştir.²⁵¹ Bu ciddiyet, hem konunun ictihada dayalı olmasından²⁵² hem de Kur'ân veya Allah adına söz söylemenin getirdiği sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Kabul edilmelidir ki bir âyet ya da sûre hakkında Allah'ın muradını ortaya çıkarmaya çalışmak ve Kur'ân hakkında bir yorumda bulunmak, titizlikle ve ciddiyetle yerine getirilmesi gereken meselelerdendir. Dolayısıyla ictihada dayalı böyle bir konuda söz söyleyebilmek için bir usûle göre hareket edilmesi önem arz etmektedir. Bu konu, münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle meşgul olan müfessirlerin de gündeminde olmuş ve her ilimde olduğu gibi münâsebâtü'l-Kur'ân ilminde de âyetler ve sûreler arasındaki ilişkinin ortaya konması için temel ilke ve prensipler belirlenmiştir.²⁵³ Belirlenen bu prensipler, maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

a) İlk etapta münâsebeti kurulacak olan sûrenin hangi ortam, zaman ve şartlarda ve hangi amaçla²⁵⁴ nâzil olduğu tespit edilmeye çalışılmalıdır. Bu noktada sûrenin sebep-i nüzûlü, münâsebeti de ortaya koyabilecek özelliğe sahipse ilk önce nüzûl sebebi ortaya konmak suretiyle çalışmaya başlanmalıdır.²⁵⁵

b) Sonra sûrenin ana mesajı/ana konusu tespit edilmeye çalışılmalıdır.²⁵⁶ Sûrenin ana konusunu tespitinde birinci maddede zikredilen hususların yanı sıra sûre bütüncül bir şekilde okunmalıdır. Bu okumada sûrenin parçaları detaylı bir şekilde analiz edilmeli ve sûrenin ana mesajı yakalanmaya çalışılmalıdır.²⁵⁷ Sûrenin ana konusu ortaya konulmadan sûre içerisinde noktasal birtakım âyetlerin münâsebetini kurmaya çalışmak hem hatalı bir okuma olacak hem de araştırmacının ve dinleyicinin zihninde güzel bir kompozisyon oluşmasını engelleyecektir.²⁵⁸ Aynı şekilde sûre isimlerinin de ana konuyu tespitinde önemli bir rolü vardır.²⁵⁹ Çünkü sûrelerin isimleri,

²⁵¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/376.

²⁵² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

²⁵³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/376; Bikâî, *Naẓm*, 1/18.

²⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/376; Bikâî, *Naẓm*, 1/18.

²⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/34.

²⁵⁶ Muhammed Abdullâh Dirâz, *en-Nebe'ü'l-'azîm* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1426), 192.

²⁵⁷ Dirâz, *en-Nebe'ü'l-'azîm*, 192.

²⁵⁸ Dirâz, *en-Nebe'ü'l-'azîm*, 192-193.

²⁵⁹ Bikâî, *Naẓm*, 1/18-19.

sûrelerin ana konusu hakkında ön bilgi mahiyetinde bir veri sunmaktadır.²⁶⁰ Eğer sûrenin birden fazla ismi varsa diğer isimleri de göz önünde bulundurulmalıdır.²⁶¹

c) Sûrenin ana konusu tespit edildikten sonra sûre içerisindeki âyetlerin birbiriyle olan irtibatı bu ana mesaj doğrultusunda ortaya konmalıdır.²⁶² Bu noktada âyetlerin münâsebetini kurmada, ulûmü'l-Kur'ân'dan ve özellikle de Arap dili ve belâgatından istifade edilmelidir.²⁶³ Çünkü sözün siyâk ve sibâkı, harflerin, kelimelerin ve cümlelerin dizilişi, cümlelerin yapısı ve diğer cümlelerle ilişkisi gibi durumlar, Kur'ân'ın Arapça inmesinden²⁶⁴ dolayı izahı Arap dili ve belâgatıyla yapılabilecek hususlardandır.²⁶⁵

d) İki âyet arasındaki münâsebet bazı durumlarda gayet açıktır. Bu durumda âyetler arasındaki münâsebeti mevzu bahis etmeye bile gerek yoktur. Çünkü bu durumda ikinci âyet, anlam bakımından müstakil bir âyet değil aksine önceki âyetle ilişkisi bulunan²⁶⁶ bir âyettir.²⁶⁷

e) İki âyet arasında zikredilen tarzda bir ilişki bulunmayıp her iki âyet de anlam bakımından müstakil ise bu durumda arada atıf harfinin kullanılıp kullanılmadığı önem arz etmektedir. Eğer iki âyet atıf harfiyle birbirine bağlanmışsa arada münâsebetin bulunduğu zorunlu olarak anlaşılır. Söz gelimi aradaki bu ilişki, benzerlik ilişkisi olabileceği gibi zıtlık ilişkisi de olabilir. Kur'ân'da genellikle aralarında zıtlık ilişkisi bulunan vaat-tehdit, korku-teşvik, cennet-cehennem, rahmet-azap gibi hususlar birlikte zikredilmiş ve bunlar atıf harfleriyle birbirine bağlanmıştır.²⁶⁸

f) Her iki âyet anlam bakımından müstakil olup aralarında atıf harfi de bulunmuyorsa bu durumda âyetler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için tenzîr

²⁶⁰ Bikâî, *Naẓm*, 1/18-19.

²⁶¹ Bikâî, *Naẓm*, 1/19-23.

²⁶² Dirâz, *en-Nebe 'ü'l- 'azîm*, 192-193.

²⁶³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371-375; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40-52.

²⁶⁴ Yûsuf 12/2.

²⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371-375; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40-52.

²⁶⁶ İki âyet arasındaki münâsebetin açık olduğu durumlar şunlardır: (1) Birinci âyette cümlelerin anlamı tamamlanmamış, ikinci âyette cümleyi anlam bakımından tamamlayacak unsurların bulunması durumunda (2) İkinci âyetin, birinci âyetdeki mânâyı tekit etmesi durumunda (3) İkinci âyetin, birinci âyetdeki mânâyı tefsir etmesi durumunda (4) İkinci âyetin, birinci âyetten bedel olması durumunda (5) İkinci âyetin, itiraz cümlesi olması durumunda; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40.

²⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371.

²⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371-372.

(التنظير), mudâdde (المضادة), istitrâd (الاستطراد) ve tehallus (التخلص) gibi mânevî karînelere²⁶⁹ ihtiyaç duyulur.²⁷⁰

2.6. Münâsebet Çeşitleri

Münâsebâtü'l-Kur'ân konusunda bazı âyetlerin veya sûrelerin münâsebetini kurmak kolaydır ve zaten metin okunduğunda bu münâsebet kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.²⁷¹ Bazı âyetlerin/sûrelerin münâsebetini kurmak ise oldukça güçtür ve konuyla ilgilenen müfessirler esas mesaisini bu noktaya yoğunlaştırmışlardır.²⁷² Bikâî'nin "Bazı âyetlerin münâsebetini kurabilmek için aylarca düşündüm."²⁷³ sözü ile Zerkeşî'nin "Bu ilim çok değerli bir ilim olmasına rağmen zorluğundan dolayı birçok müfessir bu ilmi ihmal etmiştir."²⁷⁴ ifadesi de konunun zorluğunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Nitekim müfessirlerin büyük bir bölümü, münâsebeti rahat bir şekilde anlaşılan âyetler yerine ilk etapta bakıldığında aralarında bir ilgi yokmuş gibi görünen ve münâsebeti zor kurulan âyetlerle meşgul olmuşlardır.²⁷⁵

Bu bağlamda müfessirler gerek sûreler gerekse âyetler arası münâsebeti ortaya koymak için birçok münâsebet çeşidi kullanmışlardır. Fakat şunu ifade etmek gerekir ki müfessirler, âyet ve sûrelerin münâsebetini kurarken birazdan aktarılacak olan tüm münâsebet çeşitlerini aynı anda gündeme getirmemişlerdir. Bazı âyet ve sûrelerde bu münâsebet çeşitlerinin yalnızca bir tanesini, bazı âyetlerde ise birkaç tanesini konu edinmişlerdir. Dolayısıyla aktarılacak olan münâsebet çeşitleri, konunun tamamını

²⁶⁹ Mânevî karîneler, şunlardır: (1) Tenzîr (التنظير): Birbirine benzeyen iki şeyden birinin diğerine ilâve edilmesidir. (2) Mudâdde (المضادة): Aralarında benzerlik yönü bulunmayan iki şeyin, zıtlık yönüyle birbiriyle ilişkilendirilmesidir. (3) İstitrâd (الاستطراد): Bedî sanatlarından biri olan istitrâd, üzerinde konuşulan konuya açıklık getirmek için başka bir konuya geçilmesi ve sonrasında tekrar aynı konuya dönülmesidir. (4) Tehallus (التخلص): Konuşulmaya başlanan konu, tamamen terk edilerek başka bir konuya geçilmesidir. Konuşmacı, bu işlemi dinleyicilerin fark edemeyeceği bir incelik ve ustalıkla yerine getirir. İstitrâddan farklı olarak burada konuşmacı, önceki konuya tekrar dönmez. Çünkü asıl maksut konuşmaya giriş yapılan ilk konu değil, sonrasında geçiş yapılan konudur. Yine intikâl (الانتقال), ihtirâs (الاحتراس) ve hüsn-i matlab (حسن المطلب) da mânevî karînelerdendir. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/372-375; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/47-52; Subhî, *Mebâhiş*, 155.

²⁷⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/46; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/372.

²⁷¹ Bikâî, *Naẓm*, 1/15; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371.

²⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371.

²⁷³ Bikâî, *Naẓm*, 1/15.

²⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36.

²⁷⁵ Bikâî, *Naẓm*, 1/15; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371.

değil bizim tespit edebildiklerimizi kapsamaktadır. Zira bu konuda müfessirlerin, farklı bakış açılarıyla ortaya koyduğu çok sayıda münâsebet çeşidi bulunmaktadır.

2.6.1. Sûreler Arası Münâsebet Çeşitleri

Sûreler arası münâsebet konusunda müfessirlerin tefsirlerde uygulamalı olarak kullandığı münâsebet çeşitleri şunlardır:

- a) Sûrenin ismi ile münâsebeti²⁷⁶
- b) Sûrenin başıyla sonunun münâsebeti²⁷⁷
- c) Sûrenin bir önceki ve/veya bir sonraki sûre ile münâsebeti²⁷⁸
- d) Sûrenin sonu ile sonraki sûrenin başının münâsebeti²⁷⁹
- e) Sûrenin başı ile sonraki sûrenin sonunun münâsebeti²⁸⁰
- f) Sûrenin başı ile sonraki sûrenin başının münâsebeti²⁸¹
- g) Peş peşe gelen sûrelerin birbiriyle münâsebeti²⁸²
- h) Sûrenin ilk âyetinin/âyetlerinin sûre ile münâsebeti²⁸³
- i) Sûrenin son âyetinin/ayetlerinin sûre ile münâsebeti²⁸⁴
- j) Sûrenin Kur'ân'daki diğer sûrelerle münâsebeti²⁸⁵
- k) Sûrenin, -varsa- başındaki hurûf-ı mukattaa ile münâsebeti²⁸⁶
- l) Fâtiha sûresi ile Nâs sûresinin münâsebeti²⁸⁷

Ebû Zehre'nin tefsiri, Kur'ân'ın tamamını ihtiva etmediği ve son maddede ifade edilen münâsebet çeşidi tefsirinde bulunmadığı için örneğini burada vermek yerinde olacaktır. “Kur'ân'ın en başı ile en sonunun münâsebeti” de diyebileceğimiz bu münâsebet çeşidi, müfessirler tarafından şöyle izah edilmiştir: “Fâtiha sûresinde

²⁷⁶ Bikâî, *Naẓm*, 1/55-58.

²⁷⁷ Bikâî, *Naẓm*, 16/435.

²⁷⁸ Bikâî, *Naẓm*, 1/77-79, 16/321. Ayrıca Ğırnâtî'nin *el-Burhân* isimli eseri de bu alanda yazılmış müstakil bir eserdir.

²⁷⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2429-2430, 9/4481, 4484.

²⁸⁰ Süyûtî, *Tenâsük*, 68.

²⁸¹ Süyûtî, *Tenâsük*, 63-64.

²⁸² Süyûtî, *Tenâsük*, 159-160.

²⁸³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5234.

²⁸⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1560.

²⁸⁵ Râzî, Kevser sûresinin tefsirinde; Kevser sûresinin öncesindeki sûreler için bir hâtîme; sonraki sûreler için ise bir başlangıç olduğunu ifade ettikten sonra Kevser sûresinin, Duhâ ilâ Nâs sûreleri arasında bulunan bütün sûreler ile münâsebetini kurmuştur. Râzî, *Mefâtiḥ*, 32/307-310.

²⁸⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/383-384.

²⁸⁷ Bikâî, *Naẓm*, 22/436-437.

Allah, Rab ve Melik/Mâlik isimleri kullanılmış ve bu isimlerle müsemma olan zâta hamd edilmesi gerektiği ifade edilmiş; Nâs sûresinde ise İlâh, Rab ve Melik isimleri kullanılmış ve bu isimlerle müsemma olan zâttan da sığınılması gerektiği ifade edilmiştir. “Allah” ismi, sadece hak olan mâbud yani Allah için kullanılabilen bir isimdir. “İlâh” ismi ise gerek hak gerekse bâtil mâbudlar için kullanılabilir. Bundan dolayıdır ki Kur’ân’ın birinci sûresinde “Allah” ismi; son sûresinde ise “İlâh” ismi kullanılmıştır. Çünkü Kur’ân başından sonuna kadar ilâhın tek bir ilâh olduğu ve hiçbir ortağı bulunmadığı fikrini savunmuş ve çok sayıda delille bunu ispatlamıştır. Dolayısıyla Kur’ân tamamlandığında ilâh ifadesi ile de artık yalnızca “Allah” anlaşılacak ve herhangi bir karışıklık meydana gelmeyecektir.”²⁸⁸

Ayrıca iki sûre arasında, Nahl sûresinin doksan sekizinci âyetine atıf yapılarak “Ey Kur’ân’ı hatmeden kişi! Yeniden başlamak için Allah’a sığın/eûzü besmele çek.” şeklinde bir münâsebetin bulunduğu da ifade edilmiştir.²⁸⁹ Tüm bunlardan; Kur’ân’ın, aslında bitmeyen biterken bile tekrar başlayan muazzam bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân hâfızlarının, yapılan hatmi bitirdikten sonra tekrar başa dönüp Fâtiha sûresini ve Bakara sûresinin ilk beş âyetini okumaları belki de bu yüzdendir.²⁹⁰

2.6.2. Âyetler Arası Münâsebet Çeşitleri

Âyetler arası münâsebet konusunda müfessirlerin tefsirlerinde uygulamalı olarak kullandığı birçok münâsebet çeşidi vardır. Bunlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- a) Âyetin kendi içerisindeki münâsebeti²⁹¹
- b) Âyetin başı ile sonunun münâsebeti²⁹²
- c) Âyet içerisindeki kelimelerin dizilim münâsebeti²⁹³
- d) Âyet içerisinde lafız-mâna münâsebeti²⁹⁴
- e) Âyetin, âyet sonundaki Allah’ın isimleriyle münâsebeti²⁹⁵

²⁸⁸ Bikâî, *Naẓm*, 22/436-437.

²⁸⁹ Bikâî, *Naẓm*, 22/438.

²⁹⁰ Bikâî, *Naẓm*, 22/436-438.

²⁹¹ Bikâî, *Naẓm*, 4/148-160.

²⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/80.

²⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü ’t-tefâsîr*, 3/1606.

²⁹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü ’t-tefâsîr*, 10/5289.

²⁹⁵ Bikâî, *Naẓm*, 3/236-239.

- f) Âyetin bir önceki ve/veya bir sonraki âyetlerle münâsebeti²⁹⁶
- g) Âyetin sûre içerisindeki diğer âyetlerle münâsebeti²⁹⁷
- h) Âyetin, birbirini takip eden âyetlerle münâsebeti²⁹⁸
- i) Âyet kümelerinin birbiriyle münâsebeti²⁹⁹
- j) Âyetin konu bakımından Kur'ân'daki diğer âyetlerle münâsebeti³⁰⁰
- k) Peş peşe gelen kıssaların birbiriyle münâsebeti³⁰¹
- l) Peş peşe gelen hüküm âyetlerinin birbiriyle münâsebeti³⁰²
- m) Hurûf-ı mukattaların, hemen peşinden gelen âyetlerle münâsebeti³⁰³

Dolayısıyla tüm bu zikredilenlerden Kur'ân'ın, başından sonuna kadar harfleriyle, kelimeleriyle, âyetleriyle ve sûreleriyle mükemmel bir âhenk ve uyum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁴ Bu husus, Kur'ân'ın nasıl bir mu'cize olduğunu ve konuyla meşgul olanların Kur'ân hakkında ne denli bir ciddiyetle çalışma yapması gerektiğini gözler önüne sermektedir.

²⁹⁶ Râzî, *Mefâtîh*, 2/291.

²⁹⁷ Râzî, *Mefâtîh*, 4/118-119.

²⁹⁸ Râzî, *Mefâtîh*, 2/299.

²⁹⁹ Neseî, *Medârik*, 3/635.

³⁰⁰ Râzî, *Mefâtîh*, 19/137.

³⁰¹ İbn Âşûr Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Tûnisiyye, 1984), 3/38.

³⁰² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/82-84.

³⁰³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/91-96.

³⁰⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ b. Ahmed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 93-94.

3. ZEHRETÜ'T-TEFÂSÎR'DE MÜNÂSEBÂTÜ'L-KUR'ÂN

Çalışmanın ikinci bölümünde izah edildiği üzere münâsebatü'l-Kur'ân ilmini kabul eden âlimlerin en önemli argümanlarından bir tanesi, “tertîbü'l-Kur'ân” konusudur. Âyet ve sûrelerin tertibinin tevkiî ya da ictihadî oluşu, münâsebet konusunu temelden etkileyebilecek hususlardan bir tanesidir. Öyle ki; konunun “tevkiî” kabul edilmesi, âyet ve sûrelerin diziliminin Allah tarafından yapıldığını ve burada ilâhî bir *hikmet* aranması gerektiğini ihsas ettirmektedir. Konunun “ictihadî” kabul edilmesi durumunda ise “ilâhî hikmet” arayışı, yerini tertibi yapan âlimlerin gerekçelerini tespit etmeye bırakacaktır. Dolayısıyla bu noktada Ebû Zehre'nin “tertîbü'l-Kur'ân” konusu hakkındaki görüşlerinin ortaya konması yerinde olacaktır.

Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ* isimli eserinde gerek âyetlerin gerekse sûrelerin tertibinin tevkiî olduğunu belirtmiştir.³⁰⁵ Âyetlerin tertibinin tevkiî olduğu hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmadığını dile getiren³⁰⁶ Ebû Zehre, sûrelerin tertibinde ise ihtilaf bulunduğunu; fakat kendisinin, sûrelerin tertibinin de tevkiî olduğu görüşünü tercih ettiğini belirtmiş ve bu hususu delilleriyle birlikte detaylıca izah etmiştir.³⁰⁷ Müfessire göre âyetlerin ve sûrelerin, Hz. Peygamber tarafından belirtilen özel yerlerine yerleştirilmiş olması; Kur'ân içerisindeki anlam örgüsünü, uyum ve âhengi meydana getirmiştir.³⁰⁸ Bundan dolayıdır ki peşi sıra gelen âyetler, farklı zaman ve zeminlerde nâzil olmalarına rağmen birbirleriyle uyum noktasında âdeta birlikte nâzil olmuş olan tek bir âyet halini almıştır.³⁰⁹

“Tertîbü'l-Kur'ân” ile ilgili görüşlerinden de anlaşılacağı üzere Ebû Zehre, “münâsebatü'l-Kur'ân” ilmini teorik olarak kabul etmektedir. Fakat bu teoriyi ortaya koyarken “münâsebatü'l-Kur'ân” konusuyla alakalı müstakil bir eser telif etmemiş; konuyu, tefsirinin bir mukaddimesi olarak kaleme aldığını belirttiği *el-Mu'cizetü'l-kübrâ* isimli müstakil eserinde detaylıca ele almıştır. Buradaki ifadelerinden “münâsebatü'l-Kur'ân” ilmini, “ulûmü'l-Kur'ân” içerisinde yer alan “i'câzü'l-Kur'ân” ilminin bir alt başlığı olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın, hangi

³⁰⁵ Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 34-35.

³⁰⁶ Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 34.

³⁰⁷ Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 34-35.

³⁰⁸ Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 34.

³⁰⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 21.

yönlerden mu‘cize olduğunu ve benzerinin getirilemeyeceğini izah eden Ebû Zehre’ye göre, bu i‘câz yönlerinden bir tanesi de; Kur’ân’daki harflerin, kelimelerin, cümle niteliği taşımayan ifadelerin, cümlelerin, âyetlerin ve sûrelerin birbiriyle eşsiz münâsebetidir.³¹⁰ Müfessire göre; tüm bunlar, öylesine mükemmel bir şekilde dizayn edilmiştir ki tek bir tanesini bile yerinden oynatmak mümkün değildir. Bu mükemmel tertibe müdahale edilmesi durumunda, bütün bu âhenk ve intizam bozulacaktır.³¹¹ Bundan dolayıdır ki asırlar geçmesine rağmen Kur’ân’ın benzeri bir kitap -hatta tek bir sûre bile- ortaya konamamıştır.³¹²

“Münâsebâtü’l-Kur’ân” ilminin Kur’ân ilimleri içerisindeki yerini ve “i‘câzü’l-Kur’ân” ilmiyle ilişkisini bu şekilde ifade eden Ebû Zehre gerek tefsirinde gerekse *el-Mu‘cizetü’l-kübrâ* isimli eserinde “münâsebâtü’l-Kur’ân” ilminin önemine de dikkat çekmiştir. Ona göre, Kur’ân’daki bütün âyet ve sûreler, birbirleriyle hem lafız hem de anlam bakımından tam bir uyum içerisinde.³¹³ Bir âyetin bir şeyden bahsedip yanındaki âyetlerin tamamen farklı şeylerden bahsetmesi söz konusu değildir. Aksine âyetler arasında bazen birbiriyle doğrudan bir ilişki, bazen zıtlık ilişkisi, bazen de sonraki âyete giriş/hazırlık mahiyetinde bir ilişki mutlaka bulunur. Bu sayede dinleyici, lafızları dinlerken almış olduğu hazzı, mâna noktasında da almış olur.³¹⁴ Müfessire göre tüm bu vasıfları içerisinde barındıran bu ilim, çok değerli ve kıymetli olmasına rağmen (zorluğundan olsa gerek) tâlibi az olan ilimlerden.³¹⁵

Muhammed Ebû Zehre’nin *Zehretü’t-tefâsîr* isimli tefsirinde “münâsebâtü’l-Kur’ân” ilminin inceleneceği bu bölümde konu, iki başlık altında ele alınacaktır. Birinci başlık altında müfessirin “sûreler arası münâsebet” konusunu, ikinci başlık altında ise “âyetler arası münâsebet” konusunu hangi usûl ve esaslara göre ele aldığı izah edilecektir. Bu sayede Kur’ân’ın anlaşılması ve yorumlanması noktasında “münâsebâtü’l-Kur’ân” ilminin önemi, *Zehretü’t-tefâsîr* isimli tefsir üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

³¹⁰ Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 72-73, 90.

³¹¹ Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 84.

³¹² Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 50.

³¹³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/433.

³¹⁴ Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 95.

³¹⁵ Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 95.

3.1. Sûreler Arası Münâsebet (Tenâsübü's-Süver)

Yapılan incelemeler neticesinde Müfessir Ebû Zehre'nin, tefsirinde gerek âyetler gerekse sûreler arası münâsebet konusunu ele aldığı mülahaza edilmiştir. Ebû Zehre'nin tefsirinde “sûreler arası münâsebet” konusunun işleneceği bu bölümde; konu iki başlık altında ele alınacaktır. Birinci başlıkta müfessirin “sûreler arası münâsebeti işleyiş usûlüne” ikinci başlıkta ise yer verdiği “sûreler arası münâsebet çeşitlerine” değinilecektir.

3.1.1. Sûreler Arası Münâsebetin İşleniş Usûlü

Çalışmanın birinci bölümünde gerekçesiyle birlikte izah edildiği üzere Ebû Zehre'nin tefsiri, Kur'ân'ın tamamını değil; Neml sûresinin yetmiş dördüncü âyetine kadar olan bölümünü ihtiva etmektedir. Dolayısıyla tefsirde incelenebilecek sûre sayısı yirmi yedi tanedir. Ebû Zehre'nin, bu sûrelerin hepsi hakkında değil; bir kısmı hakkında münâsebetle alakalı bilgi aktardığı³¹⁶ da hesaba katılınca “sûreler arası münâsebet” konusunda tefsirin zayıf kaldığı düşünülebilir. Yine de müfessirin, sûreler arası münâsebet konusunda önceki müfessirlerin belirlemiş olduğu usûlün hemen her alanını ihtiva edecek derecede farklı münâsebet çeşitlerine değindiği ve örnekler sunduğu görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında müfessirin konuya işarette bulunarak gerisini okuyucuya bıraktığı düşünülebilir.

Ebû Zehre, sûreler arası münâsebet konusunda hiçbir kaynağa doğrudan atıf yapmamıştır. Bu durum, konu hakkında yapmış olduğu bütün yorumlarda özgün olduğunu ifade etmemektedir. Zira müfessir, Fâtiha³¹⁷ ve Tevbe³¹⁸ sûrelerinin, diğer isimleriyle münâsebetini kurarken vermiş olduğu bilgiler, kendisinden önce yazılan tefsir külliyatında bulunmasına rağmen bunların hiçbirine doğrudan atıf yapmamıştır.

Müfessirin, “sûreler arası münâsebet” konusunu ele alırken takip ettiği usûl, maddeler halinde şu şekildedir:

³¹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/48, 3/1560,1572, 4/1996, 2002, 5/2429-2430, 6/3211, 8/4479, 9/4481, 4484, 4606, 10/5234.

³¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1.

³¹⁸ Şevkânî, *Feth*, 2/378.

3.1.1.1. Sûrelerin İsmine/İsimlerine Dikkat Çekmesi

Ebû Zehre, tefsirini yapmaya başladığı sûrenin ismine ve sûreye o ismin verilme gerekçesine değinmektedir.³¹⁹ Münâsebatü'l-Kur'ân konusunda önemli bir yer tutan sûre isimleri, sûrenin ana mesajını tespit etme noktasında çok önemlidir. Çünkü sûre isimleri, âdeta sûrenin içeriği ve genel maksadıyla alakalı bir ipucu vermekte, okuyucu da bu ipucu sayesinde sûrenin ana konusunu tespit edebilmektedir.³²⁰

Sûrenin birden fazla ismi olması durumunda bu husus da ihmal edilmemekte, ana mesajı tespit etme noktasında bu farklı isimler de birer veri kabul edilmektedir.³²¹ Ebû Zehre de tefsirinde bu ilkeyle hareket etmiş, sûrenin farklı isimleri olması durumunda bu isimleri de gündeme getirip sûreye bu isimlerin verilme gerekçelerini izah etmeye çalışmıştır.³²²

Örneğin Ebû Zehre; Fâtiha sûresine, Kur'ân'daki bütün mânaları ihtiva etmesi açısından “Ümmü'l-Kur'ân sûresi (أمّ القرآن/Kur'ân'ın özü)”, “el-Kenz sûresi (الكنز/hazine)” ve “el-Vâfiye sûresi (الوافية/yeterli)” gibi isimlerin verildiğini belirtmiştir. Yine müfessir; sûreye, tüm namazlarda ve namazların her rekatında tekrarlandığı için “el-Mesânî sûresi (المثاني/tekrarlanan)”; namazda okunması emredildiği için ise “es-Salât sûresi (الصلاة/namaz)” gibi isimlerin verildiğini belirtmiştir. Müfessire göre zikri geçen tüm bu isimler, Fâtiha sûresinin isimleridir. Sûreye tüm bu isimlerin verilme gerekçesi ise bu isimlerde bulunan mânaların Fâtiha sûresinde de bulunuyor olmasından dolayıdır.³²³

Buna göre Ebû Zehre, sûrelerin isimleriyle içerikleri arasında bir münâsebet bulunduğu fikrini benimsemiş ve bu görüşünü kısaca da olsa tefsirine bu şekilde aksettirmiştir. Müfessirin, “Ra'd sûresi 'el-Kevn sûresi (الكون/varlık, oluş)' ya da 'el-Hidâye sûresi (الهداية/yol gösterme)' diye isimlendirilseydi bu isimlerle de uyumlu

³¹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3055.

³²⁰ Bikâî, *Naẓm*, 1/18-23.

³²¹ Bikâî, *Naẓm*, 1/19-23.

³²² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/48, 6/3211.

³²³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/48.

olurdu.”³²⁴ “Nûr sûresi ‘el-Üsre sûresi (الْأُسْرَةُ/aile)’ diye isimlendirilseydi bu isimle de uyumlu olurdu.”³²⁵ ve “Enbiyâ sûresi ismiyle uyumludur. Çünkü bu sûrede peygamberlerin kıssaları anlatılmaktadır.”³²⁶ şeklindeki ifadeleri de sûrelerin isimleriyle içerikleri arasında bir münâsebet bulunduğu görüşünde olduğunu göstermektedir.

3.1.1.2. Sûrelerin Muhtevasını Aktarması

Ebû Zehre, âyetlerin tek tek tefsirine geçmeden önce bütün sûrelerin baş tarafına bir giriş bölümü yazmıştır. Bu bölümlerde, sûrelerin içeriği hakkında detaylı bilgi vermiş ve âdetâ sûrelerin kısa bir tefsirini yapmıştır.³²⁷ Bu uygulama, münâsebâtü’l-Kur’ân ilmi hakkında teorik bilgiler veren müfessirlerin, üzerinde ciddiyetle durdukları hususlardan bir tanesidir. Bu müfessirlere göre, âyetler tek tek tahlil edilmeden önce sûrelerin seri bir şekilde okunması gerekir. Bu seri okuma ile okuyucunun, sûrelerin ana mesajını yakalaması hedeflenir. Ana mesaj yakalandıktan sonra sûre içerisindeki âyetlerin münâsebeti, bu “ana mesaj” üzerinden kurulmaya çalışılır.³²⁸ Dolayısıyla Ebû Zehre’nin yapmış olduğu bu işlemin, sûrelerin ana mesajını yakalama noktasında ciddi bir katkısının olduğu düşünülebilir.

Zikri geçen bu bölümlerde Ebû Zehre, sûrelerin tanıtımını yaparken aynı zamanda bir konudan diğer konuya,³²⁹ bir hükümden diğer hükme³³⁰ ve bir kıssadan diğer kıssaya³³¹ niçin geçildiğiyle alakalı bilgiler aktarmak suretiyle sûrelerin bütünlüğünü oluşturmaya çalışmıştır. Bu bölümlerde sık sık “Allah sonra şöyle buyurdu.”³³² ve “Bundan sonra açıkça şöyle buyurdu.”³³³ gibi ifadeler kullanması da onun sûre bütünlüğünü korumaya çalıştığını göstermektedir.

³²⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 7/3883.

³²⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 10/5130.

³²⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4819.

³²⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/75-90, 2/1096-1098, 3/1562-1572, 4/2003-2008, 5/2416-2428, 2771-2781, 6/3055-3059, 3211-3223, 7/3498-3505, 3649-3659, 3781-3793, 3883-3887, 8/3976-3980, 4060-4063, 4120-4127, 4310-4316, 9/4481-4483, 4602-4606, 4697-4702, 4819-4824, 4932-4936, 5039-5043, 10/5130-5136, 5239-5243, 5328-5333, 5422-5427.

³²⁸ Dirâz, *en-Nebe’ü’l-‘azîm*, 192-193.

³²⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 3/1563.

³³⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/83,86.

³³¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 10/5331.

³³² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/76.

³³³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2771.

3.1.1.3. Arap Edebiyatından Yararlanması

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin Arap edebiyatıyla alakalı bir ilim olduğu, çalışmanın ikinci bölümünde izah edilmişti. Âyet ve sûrelerin münâsebeti kurulurken belâgat ilminin alt dalları olan meâni, beyân ve bedî ilimlerinin temel ilke ve kriterlerinden yararlanılmaktadır. Dolayısıyla âyet ve sûrelerin; hakkında konuşulan konuya, içerisinde bulunan ortama ve muhatap kitleye uygun olmasındaki sırrı ortaya çıkaracak olan unsur, belâgat ilmidir.³³⁴

Müfessirin, sûreler arası münâsebeti kurarken Arap edebiyatı söz sanatlarına da işarette bulunduğu görülmektedir. Ebû Zehre'nin, sûrelerin münâsebetini kurarken işarette bulunduğu edebî söz sanatları şu şekilde sunulabilir:

a) Teşâbühü'l-etrâf (تَشَابُهُ الْأَطْرَافِ): Terim olarak, “Mütekellimin, konuşmasını anlam bakımından başlangıcına uygun olarak bitirmesidir.” şeklinde tanımlanan teşâbühü'l-etrâf, Arap edebiyatında bedî sanatlarından (anlam bakımından sözü güzelleştiren sanatlardan) bir tanesi olarak kabul edilmektedir.³³⁵ Ebû Zehre'nin, Nisâ³³⁶ ve Meryem³³⁷ sûrelerinde “bu iki sûrenin baş tarafıyla son tarafı arasında münâsebet bulunduğunu” ifade etmesi, bu sanata işaret ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde müfessirin, Mâide sûresinin sonuyla En'âm sûresinin başında,³³⁸ İsrâ sûresinin sonuyla Meryem sûresinin başında münâsebet bulunduğunu dile getirmesi³³⁹ de bu sanata işarette bulunduğunu göstermektedir.

b) Berâat-i istihlâl (بَرَاءَةُ الْإِسْتِهْلَالِ): Terim olarak, “Mütekellimin, kelâmının başlangıcında konuşmasının tamamına ya da büyük bir bölümüne işaret edecek bir ifade getirmesidir.” şeklinde tanımlanan berâat-i istihlâl, bedî sanatlarından bir tanesi olarak kabul edilmektedir.³⁴⁰ Ebû Zehre'nin Mâide,³⁴¹ Enbiyâ³⁴² ve Nûr³⁴³ sûrelerinin

³³⁴ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

³³⁵ Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ts.), 321.

³³⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1996, 2002.

³³⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4606.

³³⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2429-2430.

³³⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4481-4484.

³⁴⁰ Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Veşâikü'l-Kavmiyye, 1423), 33/7/133.

³⁴¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2003.

³⁴² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4824-4825.

³⁴³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5234.

ilk âyetlerinin, sûrenin tamamındaki âyetleri anlam bakımından kapsadığını ifade etmesi bu sanata işaret ettiğini göstermektedir.

c) Mecâz-ı mürsel (الْمَجَازُ الْمُرْسَلُ): Terim olarak, “Gerçek anlamında kullanılmasına mâni olan bir karîne ve hakiki anlam ile mecazi anlam arasında benzetmenin dışında bir ilgi bulunmasından dolayı kelimenin, gerçek anlamının dışında kullanılmasıdır.” şeklinde tanımlanan mecâz-ı mürsel, beyân sanatlarından bir tanesi olarak kabul edilmektedir.³⁴⁴

Ebû Zehre, namazda Fâtiha sûresini okumanın gerekli olduğuyula alakalı delilleri sıralarken bunlardan bir tanesinin de “Fâtiha sûresine ‘es-Salât/namaz sûresi’ isminin verilmesi” olduğunu söylemiştir. Çünkü müfessire göre namaz ile Fâtiha sûresi arasında lâzım-melzûm ilişkisi vardır ki bunlar, mecâz-ı mürselin alakalarındandır. Dolayısıyla namaz, Fâtiha sûresinin okunmasını gerektirmektedir. Çünkü müfessire göre, namaz lâzım; Fâtiha sûresi ise melzûmdur.³⁴⁵

d) Delâletü’l-fevâtiḥ ‘ale’l-mekâsıd (دَلَالَةُ الْفَوَاتِحِ عَلَى الْمَقَاصِدِ): Bu edebî sanat, “kelâmın baş tarafının, konuşmanın tamamının maksadına işaret etmesi” anlamına gelmektedir.³⁴⁶ Ebû Zehre’nin; Mâide,³⁴⁷ Enbiyâ³⁴⁸ ve Nûr³⁴⁹ sûrelerinin ilk âyetlerinin, sûrenin tamamındaki âyetleri anlam bakımından kapsadığını ifade etmesi, bu sanata işaret ettiğini göstermektedir.

e) Delâletü’l-havâtim ‘ale’l-mekâsıd (دَلَالَةُ الْخَوَاتِمِ عَلَى الْمَقَاصِدِ): Bu edebî sanat, “kelâmın son tarafının, konuşmanın tamamının maksadına işaret etmesi” anlamına gelmektedir.³⁵⁰ Ebû Zehre’nin; Bakara,³⁵¹ Âl-i İmrân³⁵² ve Tevbe³⁵³ sûrelerinin son âyetlerinin, sûrenin tamamındaki âyetleri anlam bakımından kapsadığını ifade etmesi, bu sanata işaret ettiğini göstermektedir.

³⁴⁴ Hâşimî, *Cevâhir*, 251.

³⁴⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/72.

³⁴⁶ Sa’îd Bu’sâb, “el-Metâli’ ve’l-meḳâtı’ ve eṣṣeruhâ fi’l-keşf ‘an meḳâsıdi’s-süver”, *el-Mecelletü’l-Meḳacce* 490 (23 Şubat 2018), 8.

³⁴⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 4/2003.

³⁴⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4824-4825.

³⁴⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 10/5234.

³⁵⁰ Bu’sâb, “el-Metâli’”, 8.

³⁵¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1086.

³⁵² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 3/1560.

³⁵³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 7/3494.

3.1.1.4. Münâsebeti Tespitte Kullandığı Lafızlar

Âyetler ya da sûreler arası münâsebet kurulurken müfessirlerin kullanmış olduğu lafızlar farklılık arz etmektedir. Bu yüzden incelemeye alınan tefsirlerde münâsebeti tespit ederken kullanılan lafızlar da önem kazanmaktadır.

Ebû Zehre'nin, "sûreler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı ifadeler, tablo halinde şu şekilde sunulabilir:

Tablo 1. Ebû Zehre'nin "sûreler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
1	Sûre, bundan dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. ³⁵⁴	تُسَمَّى ل... سُمِّيَتْ ل...
2	Allah, başladığı gibi bitirdi. ³⁵⁵	قَدْ أَنْهَى... كَمَا ابْتَدَأَ...
3	Allah, bitirdiği gibi başladı. ³⁵⁶	إِبْتَدَأَ... كَمَا اخْتَتَمَ...
4	Önceki sûre şu şekilde bittikten sonra, bu sûre şöyle başladı. ³⁵⁷	إِبْتَدَأَتْ... بَعْدَ أَنْ خَتَمَتْ...
5	Sûre şöyle başladı. Allah, onu şöyle bitiriyor. ³⁵⁸	إِبْتَدَأَتْ... وَيَخْتِمُهَا...
6	Önceki sûrenin bitişi şöyleydi. Bu âyette ise... ³⁵⁹	كَانَ خِتَامُ السُّورَةِ السَّابِقَةِ... وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ...
7	Allah, sûreye şu şekilde başladı ve şu şekilde bitirdi. ³⁶⁰	إِبْتَدَأَ... وَخَتَمَهَا...
8	Sûre şu şekilde başladı ve başladığı gibi bitti. ³⁶¹	إِبْتَدَأَتْ... وَخَتَمَتْ كَمَا بَدَأَتْ...
9	Bundan dolayı Allah, sûreyi bu şekilde bitirdi. ³⁶²	لِذَلِكَ خَتَمَهَا...
10	Allah, sûreyi başladığı şeyle bitirdi. ³⁶³	قَدْ خَتَمَ... بِمَا ابْتَدَأَ بِهِ

³⁵⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/48, 6/3211.

³⁵⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4479.

³⁵⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4481.

³⁵⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4484.

³⁵⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4606.

³⁵⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2429.

³⁶⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2002.

³⁶¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1996.

³⁶² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1560.

³⁶³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1572.

3.1.2. Sûreler Arası Münâsebet Çeşitleri ve Örnekleri

Zehretü't-tefâsîr isimli eserde “sûreler arası münâsebet” noktasında aktarılan “münâsebet çeşitleri” maddeler halinde örnekleriyle birlikte şu şekilde sunulabilir:

3.1.2.1. Sûrenin, İsmi/İsimleri ile Münâsebeti

Müfessir, Fâtiha ve Tevbe sûrelerinin isimleriyle münâsebetini kurmuştur. Fâtiha sûresinin farklı isimleri ile münâsebetini nasıl kurduğu ve bunun faydası yukarıda anlatılmıştı. Aynı şekilde müfessire göre Tevbe sûresine, münâfıkları rezil etmesi sebebiyle “el-Fâziha sûresi (الفاضحة/rezil eden)” ve münâfıkların sırlarını araştırıp ortaya dökmesi sebebiyle de “el-Behûs sûresi (البحوث/teftiş eden)” şeklinde isim verilmiştir.³⁶⁴

3.1.2.2. Sûrenin Sonu ile Sonraki Sûrenin Başının Münâsebeti

Bu münâsebet çeşidi, Kur’ân’ın farklı bölümlerinin bile birbiriyle ilintili olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Müfessir, tefsirinin iki yerinde bu münâsebet çeşidine yer vermiştir.

Ebû Zehre, En’âm sûresinin tefsirine başlarken Mâide sûresinin son âyetine dikkat çekmiş ve aralarında şu şekilde bir münâsebetin bulunduğunu aktarmıştır: Allah (c.c.), Mâide sûresinin son âyetinde; her şeyi kuşatan kudretin, tam ve mükemmel hükümlerliliğin kendisine ait olduğunu beyan ettikten sonra, En’âm sûresinin baş tarafında bunun sebebini açıklamıştır. Çünkü En’âm sûresinin ilk âyetlerinde yer alan; göklerin, yerin ve insanın Allah tarafından yaratılmış olması, mükemmel bir hükümlerliliğin sebeplerinden ve her şeyi kapsayan bir kudretin göstergelerindendir.³⁶⁵ Böylece müfessir, iki sûre arasında sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu ifade etmiş olmaktadır.

³⁶⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3211. Dil âlimleri tarafından kelimenin; “be” harfinin fethası ve zammesiyle “el-Behûs” ya da “el-Buhûs” şeklinde okunabileceği ifade edilmiştir. “el-Behûs” şeklinde okunması durumunda mübâlağa anlamı ifade eden kelime, “el-Buhûs” şeklinde okunduğunda ise “el-bahs” kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/115.

³⁶⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2429-2430.

Ayrıca müfessir, İsrâ sûresinin Allah'ı “tekbîr” ile bittiği gibi Meryem sûresinin Allah'ı “hamd” ile başladığı³⁶⁶ bilgisini, herhangi bir gerekçe göstermeden aktarmıştır. Kullanılan bu ifade, müfessirin iki sûre arasında benzerlik (tenzîr) ilişkisi kurduğunu göstermektedir.

3.1.2.3. Sûrenin Baş ile Sonunun Münâsebeti

Ebû Zehre, Nisâ ve Meryem sûrelerinde bu münâsebet çeşidine yer vermiştir. Müfessir, Nisâ sûresinin baş tarafıyla son tarafının münâsebetini şu şekilde izah etmiştir: Nisâ sûresi, aile hayatına dair hükümlerin beyan edilmesiyle başlayıp aynı şekilde aile hayatına dair hükümlerin beyan edilmesiyle son bulmaktadır. Yine sûre, evlenme hükümlerinin açıklanmasıyla başlamış, sonrasında miras hukuku detaylı bir şekilde açıklanmış, daha sonra ise evlenilmesi câiz olmayan kişiler belirtilmiştir. Tüm bunlardan sonra da Müslümanların ve diğer insanların birbirleriyle olan ilişkilerine geçilmiştir. Bu durum âdeti; toplumun oluşumunu sağlayan ve ilk unsur olan *aile*den, komşuluk vb. haklar hususunda *küçük topluma*, oradan da toplumsal problemleri tedavi etmek için *büyük topluma* geçmek gibidir. Daha sonra ise bu toplumsal problemlerin tedavisi için gerekli olan hususlara geçilmiş ve neticede aile hukukuyla alakalı miras hükümleriyle sûre sonlandırılmıştır. Bu durum, şu iki gerçeğe işaret etmektedir: Birincisi; aile, toplumun kendisiyle şekillendiği ilk yapı taşıdır ve toplumun korunması, ailenin korunmasına bağlıdır. Dolayısıyla iyi bir aile, iyi bir toplum; kötü bir aile ise kötü bir toplum inşa edecektir. İkincisi; aile hayatına dair hükümler, doğrudan Allah'ın vermiş olduğu hükümlerdir. Dolayısıyla bu hükümlere karşı gelmek büyük bir sapkınlıktır. Bu yüzden sûrenin son âyeti, “*Allah, (adaleti terk edip) doğru yoldan saparsınız diye (bu hükümleri detaylı bir şekilde) sizlere beyan etmektedir...*”³⁶⁷ şeklinde bitmektedir.³⁶⁸

Bu bağlamda müfessir, Meryem sûresinin baş tarafıyla son tarafının münâsebetini ise şöyle açıklamaktadır: Allah (c.c.), sûrenin başında Hz. Yahyâ'yı, -bir hikmete mâtuf olarak- yaşlı bir adam olan Hz. Zekerîyyâ'dan ve onun kısır olan eşinden dünyaya getirdiğini söylemiştir. Bu husus, sebep-sonuç ilişkisine aykırı bir

³⁶⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4481,4484.

³⁶⁷ en-Nisâ 4/176.

³⁶⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1996, 2002, 3/1572.

durumdur. Sonrasında Allah (c.c.), Hz. İsa'yı babasız olarak yarattığını söylemiştir. Tüm bunlar, birer mu'cizedir. Nihayetinde Allah (c.c.), sûreyi, -bu mu'cizelere paralel olarak- en büyük mu'cize olan Kur'an-ı Kerim'e dikkat çekerek “*Biz onu (Kur'an'ı) senin dilinle (veya dilinde) kolaylaştırdık...*”³⁶⁹ sözüyle bitirmiştir.³⁷⁰

3.1.2.4. Sûrenin İlk Âyetinin Sûre ile Münâsebeti

Kelâmın güzel bir ifade ve üslupla başlaması dinleyiciler için önemlidir. Çünkü kulağa çalan ilk şey dinleyicinin hoşuna gitmesi durumunda kelâma dikkat kesilecek ve konuşmadan âzami ölçüde istifade etmeye çalışacaktır. Aksi takdirde -sonradan güzel mesajlar verilecek olsa bile- zihnen ve hatta bedenlen konuşmayı terk edecektir. İşte bu husus, Kur'an'ın tamamında gözetilmiş ve sûrelere en güzel giriş ifadeleriyle başlanmıştır.³⁷¹

Ebû Zehre'nin, -yukarıda da ifade edildiği gibi- Mâide, Enbiyâ ve Nûr sûrelerinde bu münâsebet çeşidine yer verdiği görülmektedir. Müfessir, Enbiyâ sûresinin ilk âyeti ile sonrasında anlatılan peygamber kıssaları arasında şöyle bir ilginin bulunduğunu ifade etmiştir: Allah (c.c.), sûreye kıyameti zikretmek suretiyle başlamıştır. Kıyamette insanların karşılaşacağı en etkileyici olay, *hesap vermek* olduğu için sûrenin ilk âyetinde kıyamet, “*İnsanlar için hesap verecekleri gün iyice yaklaştı. Oysa onlar (büyük bir) gaflet içerisinde gerçeklere (tabi olmak yerine inat ve ısrarla o gerçeklere) sırt çeviriyorlar.*”³⁷² şeklinde nitelenmiş ve sûreye bu âyet ile başlanmıştır. Çünkü sûrenin sonraki âyetlerinde anlatılacak olan peygamber kıssalarında da vurgulandığı gibi peygamberler, görevlendirildikleri toplumları uyardıklarında ve onları Allah'ın dinine davet ettiklerinde kavimlerinin bu davete icabet etmemelerinin temel sebebi; kıyamet günü hakkındaki gafletleridir. İşte Allah (c.c.) bu ilk âyetle kısaca vermiş olduğu bu mesajı, ileride anlatılan peygamber kıssalarıyla detaylandırmış ve tasvir etmiştir.³⁷³

³⁶⁹ Meryem 19/97.

³⁷⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4606.

³⁷¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/361-365.

³⁷² el-Enbiyâ 21/1.

³⁷³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4824-4825.

3.1.2.5. Sûrenin Son Âyetinin/Âyetlerinin Sûre ile Münâsebeti

Kelâmın güzel bir ifade ve üslupla bitmesi de dinleyiciler için önemlidir. Çünkü kulağa çalan son mesaj, dinleyicinin zihninde bir yer tutacak ve hoşuna gitmesi durumunda konuşmacının daha sonra yapacağı konuşmaları dört gözle bekleyecektir. İşte bu husus, Kur'ân'ın tamamında gözetilmiş ve sûreler en güzel ifadelerle bitirilmiştir.³⁷⁴

Ebû Zehre, Âl-i İmrân sûresinin son âyetini tefsir ederken bu âyetin, sûrenin genel muhtevasıyla münâsebetini şöyle izah etmiştir: Âl-i İmrân sûresi; delille savaş, kılıçla savaş ve yenilgiyle neticelenen savaş gibi müminlerin karşılaştığı türlü cihat şekillerini kapsadığı içindir ki *“Ey iman edenler! (Gerek başınıza gelen musibetlere gerekse size ödev olarak yüklenen vecibeleri yerine getirmeye) Sabredin, (Allah'ın düşmanlarıyla savaşırken savaşın zorluk ve sıkıntılarına karşı) sabırda (ve sebatta onlarla) yarışın, (şeytan ve düşman tarafından gelebilecek saldırılara karşı) hazırlıklı olun...”*³⁷⁵ âyetiyle sonlandırılmıştır.³⁷⁶

Ayrıca Ebû Zehre, Bakara sûresinin son iki âyetini tefsir ederken sûrenin genel muhtevasını aktarmış, İslâm dininin temel ilke ve amaçlarının Bakara sûresinde işlendiğine dikkat çekmiştir. Başka bir ifadeyle müfessire göre Bakara sûresinde İslâm dininin özü aktarılmıştır.³⁷⁷

Ebû Zehre'ye göre Bakara sûresinde İslâm dininin özü olarak nitelenen tüm bu mesajlar aktarıldıktan sonra sûrenin bu iki âyetle bitmesi, şu iki önemli mesajı içermektedir:

a) Hz. Peygamber'in risâleti, önceki tüm peygamberliklerin bir uzantısıdır. Dolayısıyla ilâhî dinlerin tamamının özü aynıdır.

b) Dinî yükümlülüklerin tamamı, haddizatında kolay olup hiçbirinde bir zorluk söz konusu değildir. Bu hükümlerin hepsi, ruhu arındırma ve toplumsal yardımlaşmayı sağlama amacına mâtuftur.³⁷⁸

³⁷⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/366-368.

³⁷⁵ Âl-i İmrân 3/200.

³⁷⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1560.

³⁷⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1086.

³⁷⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1086.

Ebû Zehre, Bakara sûresinin son iki âyetinin, sûrenin tamamındaki âyetlerle münâsebetini bu şekilde kurmuş, yukarıda geçen birinci mesajı Bakara sûresinin sondan bir önceki âyetinden, ikinci mesajı ise son âyetinden çıkardığını söylemiştir.³⁷⁹

Yine Ebû Zehre, Tevbe sûresinin son iki âyetinin Mekkî, diğer âyetlerinin ise Medenî olduğunu ifade ettikten sonra Mekkî olan bu iki âyetin, Medenî olan sûrenin sonuna niçin ilâve edildiğiyle alakalı bir *hikmetin* aranması gerektiğini söylemiştir. Müfessire göre buradaki hikmet şudur: Kur’ân-ı Kerîm’de münâfıklardan ve münâfıklıktan bahseden sûrelerin sonunda “Allah’ın âlemlere rahmet ettiği” her zaman vurgulanan bir husustur. Bu vurgu; okuyucuya “Münâfıkların/münâfıklığın ortaya çıkarılması, âlemler için bir rahmettir.” mesajını vermektedir. Tevbe sûresinin içeriğinde de münafıklarla ilgili hususların bulunması ve son iki âyetinde, Resûlullah’ın kendilerine peygamber olarak gönderildiğinin ifade edilmesi bu şekilde düşünülebilir. Zira Kur’ân’ın kendi ifadesiyle Resûlullah (s.a.v.) âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir.³⁸⁰

3.2. Âyetler Arası Münâsebet (Tenâsübü’l-Âyât)

Müfessirimiz Muhammed Ebû Zehre, Bakara sûresinin ilk iki âyetini tefsir edip bu iki âyet arasındaki münâsebeti ortaya koyduktan sonra “Allah (c.c.), kelâmının sırlarına ve inceliklerine vukûfiyetimizi artırsın ve Kur’ân’daki hükümlerle amel etmemizi kolaylaştırsın!”³⁸¹ şeklinde dua etmiştir. Bu ifadelerden; Ebû Zehre’nin “âyetler arası münâsebet” konusunu, bir sır ve incelik olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, hem onun bu ilme verdiği değeri gözler önüne sermekte hem de Kur’ân’ın satır aralarına gizlenmiş olan ince ve derin mânalarının ancak bu ilimle ortaya çıkarılabileceğini göstermektedir.

Aynı şekilde müfessir, birinci cüzün tefsirini bitirdikten sonra âyetler arasındaki irtibat ve insicamı, “Kur’ân-ı Kerîm’in tüm parçaları birbiriyle tam bir uyum içerisindedir; aralarında asla bir ayrıklık durumu söz konusu değildir. Birinci cüzün tefsirinde gerek lafız gerekse anlam bakımından bu sağlam ilişkiyi ve Kur’ân’daki her konunun, diğer konuların bir parçası olduğunu görmüş olduk.”³⁸²

³⁷⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1086.

³⁸⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 7/3494.

³⁸¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/103.

³⁸² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/433.

şekilde ifade etmesi de âyetler arası münâsebet konusuna gösterdiği ehemmiyeti ve konuyu tefsirinde pratik olarak işlediğini ortaya koymaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Ebû Zehre'ye göre Kur'ân'ın tamamı bir bütündür. Sûrelerde ve âyetlerde zaman zaman farklı konu ve anlatımlara geçildiği düşünülebilse de aralarında mutlaka bir ilişki bulunmaktadır.³⁸³ Zira Allah (c.c.), tüm işlerini bir hikmete mebni olarak yerine getirdiği gibi bu işi de bir hikmete mebni olarak yerine getirmiştir. Müfessirleri bu alana yönlendiren de işte bu hikmeti, sırları ve incelikleri ortaya çıkarmaktır.³⁸⁴

Ebû Zehre, önemini bu şekilde ifade ettiği âyetler arası münâsebet konusunu, tefsirinde sûreler arası münâsebet konusuna kıyasla çok daha detaylı bir şekilde ele almış ve âyetler arası münâsebet konusunda kendisinden önceki müktesebattan da faydalanmıştır. Müfessirin âyetler arası münâsebet konusunda doğrudan atıf yaptığı³⁸⁵ âlimler ve eserleri şunlardır:

- a) Taberî: *Câmi 'u'l-beyân*³⁸⁶
- b) Zemahşerî: *el-Keşşâf*³⁸⁷
- c) Râzî: *Mefâtîhu'l-ğayb*³⁸⁸
- d) Beyzâvî: *Envârü't-tenzîl*³⁸⁹
- e) Ebüssuûd Efendi: *İrşâdü'l-'aqli's-selîm*³⁹⁰

Ebû Zehre'nin tefsirinde âyetler arası münâsebet konusunun işleneceği bu bölümde; konu iki başlık altında ele alınacaktır. Birinci başlıkta, müfessirin âyetler arası münâsebeti işleyiş usûlüne; ikinci başlıkta ise temas ettiği âyetler arası münâsebet çeşitlerine yer verilecektir.

3.2.1. Âyetler Arası Münâsebetin İşleniş Usûlü

Çok yönlü bir çalışma olan âyetler arası münâsebet konusu, Kur'ân âyetlerinin birbiriyle olan ilişkisini ortaya koymakta ve bu yöntemle Kur'ân, bir nevi kendisini

³⁸³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/433; Ebû Zehre, *el-Mu'cize*, 95.

³⁸⁴ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

³⁸⁵ Müfessir konu hakkında doğrudan bir atıfta bulunmasa da *Tefsîru'l-menâr* isimli eserden önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır.

³⁸⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1887.

³⁸⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/771-772, 5/2391, 2491, 7/3578, 3602.

³⁸⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1546, 4/1936, 5/2381.

³⁸⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 7/3463.

³⁹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/63.

tefsir etmektedir. Bu sayede âyetlerle verilmek istenen mesajlar daha iyi anlaşılmakta ve gerek hüküm çıkarma gerekse yorum zenginliği sağlama noktasında Kur'ân'ın bizzat kendisi referans alınmaktadır. Bu denli bir misyonun yüklendiği âyetler arası münâsebet konusunun, kuşkusuz bir usûl ve yönetime ihtiyacı vardır. Zira hangi âyetin hangi âyet ile hangi hususlarda bir ilişkisinin bulunduğu nakil yoluyla belirtilmemiştir. O halde tüm bunların tespit edilip ortaya konabilmesi ictihad yoluyla mümkün olmaktadır.³⁹¹ Konu hakkında gerek müfessirler tarafından belirlenen usûl ve gerekse Ebû Zehre'nin sûreler arası münâsebeti ortaya koyarken belirlediği usûl, çalışmanın önceki bölümlerinde izah edilmişti. Bu bölümde ise; Ebû Zehre'nin âyetler arası münâsebet konusunu işlerken ortaya koyduğu usûl, incelenmeye çalışılacaktır.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle meşgul olan müfessirler, âyetler arasında bulunan münâsebeti, “kolay kurulan münâsebet” ve “zor kurulan münâsebet” şeklinde iki kısma ayırmışlar, mesailerini daha çok münâsebeti zor kurulan âyetlere teksif etmişlerdir.³⁹² Bu noktada Ebû Zehre, prensip olarak hem münâsebeti kolay kurulan³⁹³ hem de münâsebeti zor kurulan³⁹⁴ âyetlerin birbiriyle olan ilişkilerini ortaya koymayı benimsemiş olup âyetler arası münâsebet konusunu Kur'ân'ın tamamına teşmil etmiştir.

Tefsire genel hatlarıyla bakıldığında müfessir, âyetler arasındaki münâsebeti ortaya koyarken genellikle siyâk³⁹⁵ ile Arap dili ve edebiyatından³⁹⁶ yer yer de esbâb-ı nüzûlden faydalanmıştır.³⁹⁷

Tefsirde dikkat çeken önemli hususlardan bir tanesi de müfessirin gerek âyetleri yorumlarken gerekse âyetlerden hüküm çıkarırken âyetler arası münâsebet konusunu referans göstermesi ve bu ilmi en güçlü delillerden bir tanesi olarak kabul etmesidir.³⁹⁸ Bu bağlamda müfessir, yer yer âyetler arası münâsebet konusu ile farklı

³⁹¹ Yılmaz, *Râzî'nin Eserinde Tenâsüb*, 29.

³⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/371-372.

³⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/109-110, 115, 2/598, 831, 3/1220.

³⁹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/846.

³⁹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/988-989, 6/3089, 8/4372-4373.

³⁹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/137-138, 2/712, 1041-1042, 6/2841, 2842, 4/1774, 5/2688-2691, 7/3399-3400, 8/4330.

³⁹⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/488, 9/4832.

³⁹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/354-355, 4/1858.

bir yoruma ulaşmakta,³⁹⁹ yer yer de farklı görüşlerden bir tanesini bu ilmi referans göstererek tercih etmektedir.⁴⁰⁰

Ebû Zehre'nin âyetler arası münâsebet konusunda sistematik bir şekilde ele aldığı ve her fırsatta dile getirmeye çalıştığı hususlar şunlardır:

a) Ebû Zehre, âyetlerin tefsirini yapmaya başladığında; en az bir,⁴⁰¹ en çok otuz üç âyeti topluca verip⁴⁰² tefsirlerini yapmaya başlar. Müfessirin, tefsirini yapmaya başladığı bu âyetin/âyetlerin; ilk etapta, önceki âyet veya âyetlerle münâsebetini kurduğu görülmektedir.⁴⁰³ Bu durum, tefsirin genelini kapsamakta olup oldukça sistematiktir. Tefsirin “âyetler arası münâsebet” konusunun bel kemiği mesabesinde olan bu uygulama, çok kıymetli olup müfessir, âyetler arasındaki münâsebeti en fazla bu yöntemle ortaya koymuştur. Müfessir, bu yöntem sayesinde sûre içerisinde birbirinden farklı konularda nâzil olduğu ve aralarında bir ilişki bulunmadığı düşünülebilecek kıssa,⁴⁰⁴ hüküm⁴⁰⁵ vb. âyetlerin; esasen bir bütün olduğunu, aralarında muhteşem bir ilişkinin bulunduğunu ve ardı sıra gelmelerinin bir rastlantı değil; hikmete mebni olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

b) Müfessir, âyet sonlarındaki gerek Allah'ın isim ve sıfatlarının gerekse diğer ifadelerin, âyetin öncesi ile münâsebetini her fırsatta dile getirmeye çalışmıştır.⁴⁰⁶

c) Müfessir, genel olarak Kur'an'da art arda gelen (kıssa, hüküm, mesel vb.) hususlarda bir hikmet aramış ve münâsebetlerine sıklıkla yer vermiştir.⁴⁰⁷

Bunların dışındaki hususlarda ise müfessir, âyetler arası münâsebet konusunu işlerken tekdüze bir yöntem kullanmamıştır. Söz gelimi; bir âyetin münâsebetini kurarken yer vermiş olduğu bilgilere, başka bir âyetin münâsebetini kurarken yer

³⁹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/354-355, 4/1858.

⁴⁰⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/615-616.

⁴⁰¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2008, 2222.

⁴⁰² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5340-5341.

⁴⁰³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/541, 555, 2/598-599, 713-714, 836-837, 3/1211-1212, 1315, 1482, 1617, 4/1739, 1796-1797, 1804-1807, 1869, 1887, 1901, 1908, 2159-2160, 2167-2168, 5/2370, 6/3001-3008, 7/3800, 8/4095, 10/5186.

⁴⁰⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/879-880, 3/1192-1195, 4/2121, 6/2801, 7/3636, 9/4554, 10/5365, 5376.

⁴⁰⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/83, 86, 89, 531, 2/568, 6/3210, 7/3482-3483, 3486, 8/4372-4373, 4376, 10/5048, 5138.

⁴⁰⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/549, 2/712, 813, 834, 959, 983, 3/1635-1636, 4/1699, 1842-1843, 5/2709, 8/4282, 4321, 9/5014-5015.

⁴⁰⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1675, 5/2575, 2729-2730, 8/4360, 4372-4373, 4376, 10/5048, 5138. Konuyla alakalı örnekler “âyetler arası münâsebet çeşitleri ve örnekleri” başlığı altında verilecektir.

vermemiştir. Bunun yerine her âyetin kendi durumuna özel, birtakım bilgiler vermek suretiyle konuyu ele almıştır.⁴⁰⁸

3.2.1.1. Sûrelerin Giriş Bölümünde Konuyu İşlemesi

Tefsirde âyetler arası münâsebet konusu, hem *sûrelerin giriş bölümlerinde*⁴⁰⁹ hem de *âyetlerin tek tek tefsirine geçilen bölümlerde*⁴¹⁰ titiz bir şekilde ele alınmıştır. Ebû Zehre'nin sûreleri tefsir etmeye başlarken her sûrenin baş tarafına bir giriş bölümü yazdığı ifade edilmişti. Müfessir, bu giriş bölümlerinde âyetleri bir bütün oluşturacak şekilde çeşitli edat ve bağlaçlarla birbirine bağlamıştır.⁴¹¹ Bunun nedeni, sûredeki âyetlerin bütünlüğünü daha ilk etapta okuyucuya hissettirmek olabilir. Bunun yanı sıra bu giriş bölümlerinde zaman zaman doğrudan âyetlerin birbiriyle münâsebetine de yer verilmiş,⁴¹² bazen de aynı münâsebet hem bu bölümlerde hem de âyetlerin tefsirine geçilen bölümlerde aktarılmıştır.

Örnek: Mâide sûresinin altıncı âyetinde; namaz kılmak isteyen bir kişinin cünüp ise gusûl abdesti alması, değilse normal abdest alması, su bulamaması durumunda ise teyemmüm etmesi emredilmiştir. Bu âyetin öncesindeki ilk beş âyette ise yenilmesi helâl veya harâm olan hayvanlar ve yiyecekler ile evlenilmesi helâl veya harâm olan kadınlardan bahsedilmiştir. Ebû Zehre, ilk beş âyet ile altıncı âyet arasındaki münâsebeti şöyle izah etmiştir: “Allah (c.c.), ilk beş âyette bedenın gıdasından, altıncı âyette ise ruhın gıdası olan namazdan söz etmiştir. Ayrıca altıncı âyette abdest, gusûl ve teyemmümden bahsedilmesinde şöyle bir incelik bulunmaktadır: Abdesti, guslû ve teyemmümü gerektiren şeyler, önceki beş âyette zikri geçen hususlardır. Zira guslû gerektiren durum, eşler arası ilişki; abdesti gerektiren durum ise yemek sonrası meydana gelen ihtiyaçtır.”⁴¹³ Mâide sûresinin altıncı âyetinin, öncesindeki ilk beş âyetle münâsebetini bu şekilde kuran Ebû Zehre,

⁴⁰⁸ Söz gelimi; müfessir, iltifât sanatının kullanıldığı bazı yerlerde lafız ve mâna münâsebetine yer vermiş; bazı yerlerde yer vermemiştir. Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5289, 8/4356. Yine bazı yerlerde âyetin baş tarafıyla son tarafının münâsebetine yer vermiş; bazı yerlerde yer vermemiştir. Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5176, 8/4100.

⁴⁰⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/83, 5/2771-2781, 10/5422-5427. Ayrıca sûre başlarına bakılabilir.

⁴¹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/354-355, 2/712, 1041-1042, 3/1202, 4/1774, 5/2688-2691, 6/2841-2842, 7/3399-3400, 8/4330, 10/5423.

⁴¹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/76-90.

⁴¹² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/76.

⁴¹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2004, 2045.

bu bilgiye hem sûrenin giriş bölümünde hem de âyetlerin tek tek tefsirine geçtiği bölümde yer vermiştir.⁴¹⁴

Yine bu bölümlerde bazen âyet gruplarına müellif tarafından başlık atılmış ve bu âyetlerin aynı konuyla alakalı olduğu ihsas ettirilmiştir. Örneğin; müfessir, Bakara sûresinin, iki yüz yirmi bir ila iki yüz otuz altı arası âyetlerini “aile hakkındaki hükümler” başlığı altında toplamış,⁴¹⁵ iki yüz elli üç ila iki yüz altmış arası âyetlerini ise “peygamberler ve ulûhiyyet” başlığı altında toplamıştır.⁴¹⁶ Bu durum, en azından bu âyet gruplarının aynı konu hakkında olduğunu ve aralarında münâsebet bulunduğunu göstermektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Ebû Zehre, bu bölümlerde sûrelerin genel muhtevasını aktardığı gibi âyetler arasındaki münâsebetleri de genel hatlarıyla aktarmıştır. Müfessir, kendi ifadesiyle sûrelere bu “genel bakıştan” sonra âyetlerin tek tek tefsirine geçmiş ve “sûrelerin giriş bölümlerinde” genel hatlarıyla aktardığı bilgileri, bu bölümü bitirip âyetlerin tefsirine geçtiğinde detaylıca açıklamıştır.

3.2.1.2. Arap Edebiyatından Yararlanması

Kur’ân-ı Kerîm, muhatabı olan insanların iletişimlerini dil ile sağladıklarından dolayı bir dil ile mukayyet olarak inzâl edilmiştir. O, Kur’ân’da ifade edildiği gibi apaçık bir Arapçayla indirilmiştir.⁴¹⁷ O halde Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanmasının temel kriterlerinden bir tanesi de Arap dili ve edebiyatının bilinmesidir. Kendisini mu‘ciz olarak tanımlayan Kur’ân’ın gerek gramer gerekse belâgat noktasında bir kusur barındırmadığı; aksine asıl bu özellikleri tam ve mükemmel bir şekilde içerdiği için mu‘ciz olarak nitelendiği açıktır. Dolayısıyla Arap dili ve edebiyatını bilmek ve bunu Kur’ân’a uygulamak hem muhatabın Kur’ân’ı anlamasını sağlamakta hem de Kur’ân’ın i‘câzını ortaya koymaktadır.⁴¹⁸ İ‘câz yönlerinden bir tanesi olan münâsebâtü’l-Kur’ân ilmi de doğrudan Arap dili ve

⁴¹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 4/2004, 2045.

⁴¹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/85-87.

⁴¹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/87-88.

⁴¹⁷ Yûsuf 12/2, er-Ra‘d 13/37, Tâhâ 20/113, ez-Zümer 39/28, Fussilet 41/3, eş-Şûrâ 42/7, ez-Zuhruf 43/3, el-Ahkâf 46/12.

⁴¹⁸ Muhammed Aruçi, “İ‘câzü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-406.

edebiyatıyla ilişkili bir ilimdir.⁴¹⁹ Bu açıdan bakıldığında “münâsebâtü'l-Kur'an” ilmi, her ne kadar ictihadî bir ilim olsa da⁴²⁰ âyetler ve sûreler arasındaki irtibatı ortaya koymada kullanılan argümanlar, dilin kendisi olmaktadır. Dolayısıyla müfessirlerin münâsebet noktasında yapmış olduğu yorumlar, mesnetsiz ve keyfi birtakım izahlar olmayıp Arap dili ve belâgatının izin verdiği ve delil teşkil ettiği yorumlardır.⁴²¹ Söz gelimi kelâmın hangi durumlarda uzatılıp hangi durumlarda kısaltılacağı, söz uzatılırken ilâve cümlelerin önceki cümlelerle ilişkisinin ne olacağı, cümlelerin atıf harfî vb. edatlarla birbirine bağlanması ya da bağlanmaması durumunda cümleler arasındaki ilişkilerin ne olacağı gibi hususlar doğrudan Arap dili ve belâgatının alanına girmektedir.⁴²² Öyleyse bir müfessirin, dil ile alakalı bu gibi verileri kullanarak âyetler arasındaki irtibat ve insicamı ortaya koyması, her ne kadar ictihadî bir yorum olsa da bu şekilde sağlam delillere dayandığı ve yapılan yorumların keyfi olmadığı anlaşılmaktadır.

Söylenenlere uygun olarak Ebû Zehre de Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması noktasında Arap dili ve edebiyatının olmazsa olmaz ilimlerden bir tanesi olduğunun altını çizmiş⁴²³ ve âyetler arası münâsebet konusunda; sarf, nahiv, meâni, beyân ve bedî gibi Arap dili ve edebiyatıyla alakalı ilimlerden yararlanmışır.

Müfessirin, âyetlerin münâsebetinde en sık faydalandığı edebî söz sanatları şunlardır:

a) Tezyîl (التَّذْيِيل): Sözlükte “eklemek, ek olarak vermek, iliştiirmek, katmak, kitaba ek koymak, sonuna eklemek ve kuyruk yapmak”⁴²⁴ anlamlarına gelen “tezyîl” kelimesi; terim olarak “bir cümlelerin, öncesindeki cümlelerin muhtevasını içermesi ve anlam bakımından önceki cümleyi pekiştirmesi”⁴²⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Tezyîl sanatı, sözün güzel bir şekilde anlaşılmasını sağladığı ve maksadı net bir şekilde ortaya

⁴¹⁹ Bikâî, *Meşâ'id*, 1/142.

⁴²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

⁴²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/40-52; Süyûtî, *el-İtqân*, 3/371-375.

⁴²² Kazvîni, *el-Îzâh*, 3/97-224.

⁴²³ Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 225.

⁴²⁴ Zebîdî, *Tâc*, 29/20-21.

⁴²⁵ Ali el-Cârim - Mustafa Emîn, *el-Belâgatü'l-vâdiha* (Dımaşk; Suriye: Mü'essesetü'r-Risâle, 2016), 426.

koyduğu için etkili bir söz sanatı olarak kabul edilmiştir.⁴²⁶ Edebiyatta itnâb (sözü uzatma) türlerinden bir tanesi olarak kabul edilen⁴²⁷ tezyîl sanatı; Ebû Zehre'nin, âyetlerin kendi içerisindeki münâsebetini ortaya koyarken en fazla başvurduğu belâgat sanatlarından bir tanesidir. Müfessir gerek âyet sonlarındaki Allah'ın isim ve sıfatlarını⁴²⁸ gerekse âyet sonlarındaki diğer ifadeleri⁴²⁹ tezyîl sanatı kapsamında değerlendirmiş ve konuya tefsirinde sıklıkla yer vermiştir. Böylece müfessir, âyet sonlarındaki ifadelerin, âyetin öncesiyle münâsebetini kurarken bu sanattan yararlanmıştır.

Müfessir bu sanatı kullanırken bazen “Bu tezyîl/ilâve, öncesindeki şu ... ifadeyi pekiştirmek için getirilmiştir.”,⁴³⁰ “Bu tezyîlde şunlara ... işaret edilmiştir...”⁴³¹ ve “Bu tezyîl, izah ettiğimiz mânânın da ötesinde şunu ifade etmektedir...”⁴³² şeklinde doğrudan “tezyîl” ifadesini kullanmaktadır. Genelde ise “Allah şu ... sözünü bu ... sözüne ekledi (ذَّيْلٌ).”⁴³³ şeklinde kelimenin fiil-i mâzi formu olan “zeyyele (ذَّيْلٌ)” kelimesini kullanmakta ya da “Allah, âyeti şu cümleyle ... bitirdi (خَتَمَ). Bunun sebebi şudur ...”⁴³⁴ vb. ifadeler kullanmaktadır.

Örnek 1: “(Ey Nebî!) Sana yetimler(in kendilerine ve mallarına karşı nasıl bir pozisyon almaları gerektiğin)i de soruyorlar. De ki: Onlar adına (inisiyatif olarak) mallarının elverişliliğini artırmak (günaha girme endişesiyle mallarından uzak durmanızdan) daha hayırlı bir iştir. Onlarla (birlikte yaşayıp kendileriyle) içli dışlı olursanız (ve aranızda mesafe koymazsanız) zaten onlar sizin (din) kardeşlerinizdir. (Dolayısıyla onlara bu kardeşliğin gereği gibi davranın.) Allah (yetimlere ve mallarına karşı) bozgunculuk yapanı, ıslah edenden ayırır (ve ikisini aynı kefeğe koymaz). Allah

⁴²⁶ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbü’ş-Şinâ’ateyn: el-kitâbe ve’ş-şi’r* (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Unşuriyye, 1419), 373.

⁴²⁷ el-Cârim - Emîn, *el-Belâga*, 426.

⁴²⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/152, 235, 363, 376, 2/625, 648, 680, 695, 712, 745, 749, 821, 3/1388, 1604, 1612, 4/1727, 1803, 1934, 5/2254, 2310, 2315, 6/3137, 3162.

⁴²⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/348, 2/592, 643, 653, 670, 682, 734, 781, 791, 3/1248, 1306, 1347, 1442, 4/2041, 2195, 5/2243.

⁴³⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/152.

⁴³¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/889.

⁴³² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/643.

⁴³³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/592.

⁴³⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/549, 2/199, 3/1414, 4/1821, 5/2373, 6/3200, 7/3568, 8/3988, 9/5027, 10/5170.

dileseydi (gerek yetimlerin mallarına müdahale etmenize izin vermeyip bakımlarını omuzlarınıza yüklemek suretiyle gerekse maddî zorlukların sebebiyet vereceği hırsızlık, eşkıyalık vb. ahlâkî çöküntülerinin sonuçlarıyla) sizi güçlüğü düşürürdü. Kuşkusuz Allah (kullarını zora sokması durumunda kimsenin karşı koyamayacağı) Azîz ve (kullarına güçlerinin yetmeyeceği herhangi bir sorumluluğu yüklemeyen ve yaptığı işleri bir hikmete mebni olarak yerine getiren) Hakîm'dir."⁴³⁵ Ebû Zehre, bu âyetin "Azîz" ve "Hakîm" sıfatlarıyla bitirilmesinde üç tane hikmetin bulunduğunu ifade etmiş ve bu ifadelerin, âyetin öncesiyle münâsebetini şöyle kurmuştur:

a) Allah (c.c.), Azîz'dir. Dilediğini azîz; dilediğini zelil yapar. Dolayısıyla her kim yetimin onurunu kırar, onu küçük düşürürse Allah da o kişinin onurunu kırar ve onu küçük düşürür. Kim de yetimin gönlünü hoş tutar, onu onurlandırırse Allah da o kişiyi onurlandırıp azîz yapar.

b) Allah (c.c.) her şeyden ve herkesten üstün, mutlak yöneticidir. Dolayısıyla yetimlerin bakımını üstlenen kimselere, yapmış oldukları iyi ya da kötü muamelenin karşılığı mutlaka verilecektir.

c) Birilerinin yetim olarak büyümesi, birilerinin de onların geçimiyle mükellef tutulması, Allah'ın bir hikmete mebni olarak yapmış olduğu işlerdendir. Bu sayede yetimin bakımı sağlanacağı gibi insanlar arasında sevgi ve merhamet bağları yeşerecek, kötülükler azalacak, iyilik ve güzellikler artacaktır.⁴³⁶

Görüldüğü gibi müfessir, ilk iki maddede Allah'ın, Azîz sıfatına; üçüncü maddede ise Hakîm sıfatına dikkat çekmiş, âyet sonlarındaki bu isim ve sıfatların öncesinde verilen mesajlarla doğrudan ilişkili olduğunu ve aralarında bu şekilde bir münâsebet bulunduğunu vurgulamıştır.

Örnek 2: "(Ey Nebî!) Sana, kendileri için nelerin helâl kılındığını soruyorlar. De ki: 'Temiz olan her şey size helâl kılınmıştır.' Allah'ın (avlanma ve avlanan hayvanın etinin yenebilmesi için belirlediği hükümlerden) size öğrettiklerinden onlara (yırtıcı hayvanlara) öğrettiğiniz ve (bu sayede) av yapabilmeye elverişli hale getirdiğiniz (köpek, pars, şahin, kartal vb.) yırtıcı hayvanların, sizin için (helâl cinsten) yakaladıklarından da yiyin. (Bunlar da size helâl kılınmıştır; yeter ki onları avın)

⁴³⁵ el-Bakara 2/220; وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

⁴³⁶ Ebû Zehre, Zehretü't-tefâsîr, 2/712.

Üzerine (yollarken besmele çekerek) Allah'ın adını da anın. (Tüm bu hususlarda emirlerine muhalefet etme noktasında) Allah'tan sakının. Kuşkusuz Allah'ın hesabı çok çabuktur.”⁴³⁷ Ebû Zehre, verilen âyetin tefsirinde “Allah'tan sakının. Kuşkusuz Allah'ın hesabı çok çabuktur.” cümlesinin “tezyîl” olduğunu ifade etmiştir. Helâl olan yiyeceklerin açıklandığı bu âyet, “takvâyı emretme” ve “hesabı hatırlatma” öğütleriyle sonlandırılmıştır. Müfessire göre son cümlede geçen bu iki öğütün, âyetin öncesiyle münâsebeti şu şekildedir: Her ne kadar temiz olan her şeyin yenmesi helâl olsa da isrâf, başkasının malını yeme, fazla yeme ve kesim şartlarına uymama gibi hususlarda Allah, kendisinden sakınılması gerektiğini ve hesap gününü hatırlatmıştır. Bu durum, helâl olan yiyecekleri yerken de ölçülü olmayı ve sınırları çiğnememeyi gerektirmektedir.⁴³⁸

b) İ'tirâz (الإِعْتِرَاض): İ'tirâz ya da cümle-i i'tirâziye; anlam bakımından birbiriyle ilişkili iki cümle arasına bir ya da daha fazla cümle iliştirilmesidir. Araya getirilen bu cümle ya da cümlelerin gramer açısından öncesiyle veya sonrasıyla bir ilişkisi yoktur.⁴³⁹ Edebiyatta itnâb türlerinden bir tanesi olarak kabul edilen i'tirâz sanatı,⁴⁴⁰ Ebû Zehre'nin âyetlerin kendi içerisindeki münâsebetini ya da peş peşe gelen âyetlerin birbiriyle münâsebetini ortaya koyarken başvurduğu belâgat sanatlarından bir tanesidir. Müfessire göre bu i'tirâz cümleleri, öncesindeki ve sonrasındaki cümlelerle gramer noktasında olmasa da anlam bakımından ilişkilidir.⁴⁴¹

Örnek: “İman eden ve (imanlarının gereği olarak) iyi işler yapanlar (var ya), -ki hiç kimseye gücünü aşan bir sorumluluk yüklemeyiz- işte onlar cennet halkıdır ve orada ebedî kalacaklardır.”⁴⁴² Ebû Zehre, verilen âyette yan yana gelmesi gereken mübtedâ ile haber arasında “لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا” cümlesinin, i'tirâz cümlesi olarak yer aldığını ifade etmektedir. Müfessire göre “yararlı işler yapanlar (الصَّالِحَاتِ)” ifadesinden sonra bu i'tirâz cümlesinin gelmesinde “İslâmî yükümlülükleri yerine

⁴³⁷ el-Mâide 5/4; يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ ۚ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

⁴³⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2041.

⁴³⁹ el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 426.

⁴⁴⁰ el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 426.

⁴⁴¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/166, 3/1182, 1197, 1275, 1276, 1402, 1463, 1645, 4/1759, 2035, 6/2841, 7/3413, 3492, 3641, 9/4512.

⁴⁴² el-A'râf 7/42; وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

getirmenin zor değil; aksine arzularının peşine takılmamış kimseler için çok kolay olduğu”⁴⁴³ mesajı saklıdır.

c) Vasıl ve Fasıl (الوصل و الفصل): İki cümlelerin “vâv” atıf harfiyle birbirine atfedilmesine vasıl; bu atfın terk edilmesine ise fasıl denir.⁴⁴⁴ İki cümle arasında tam bir birliktelik⁴⁴⁵ (kemâl-i ittisâl) veya tam bir ayrıklık⁴⁴⁶ (kemâl-i inkıtâ‘) bulunması durumunda fasıl yapılır ve iki cümle birbirine atfedilmez. İkinci cümlelerin, birinci cümleden dolayı akla gelen bir soruya cevap teşkil etmesi (şibh-i kemâl-i ittisâl) durumunda da fasıl yapılır.⁴⁴⁷ Bunların dışındaki yerlerde ise vasıl yapılır.⁴⁴⁸ Dolayısıyla gerek vasıl gerekse fasıl yapılan yerlerde cümleler arasında uygunluk ya da zıtlık münâsebeti bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Zehre gerek âyetin kendi içerisindeki münâsebetini kurarken gerekse âyetin, önceki âyetle münâsebetini kurarken vasıl ve fasıl konusundan yararlanmış ve cümlelerin niçin birbirine atfedildiği (vasıl)⁴⁴⁹ ya da atfedilmediğiyle (fasıl)⁴⁵⁰ alakalı izahlarda bulunmuştur. Müfessir, vasıl konusunu “Bu âyet, önceki âyetle birleştirilmiştir.”⁴⁵¹ ve “Bu âyet, önceki âyetle ‘vâv’ atıf harfiyle birleştirilmiştir.”⁴⁵² şeklinde; fasıl konusunu ise “Bu cümle, önceki cümleden şundan ... dolayı ayrılmıştır.”⁴⁵³ şeklinde ya da benzer ifadelerle izah etmiştir.

⁴⁴³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/2841-2842.

⁴⁴⁴ el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 394.

⁴⁴⁵ İkinci cümlelerin, birinci cümlelerin anlamını tekit etmesi durumunda (Bu nahiv ilmindeki tekit değildir.); ikinci cümlelerin, birinci cümleden atf-ı beyân olması durumunda; ikinci cümlelerin, birinci cümlelerin illeti olması durumunda; ikinci cümlelerin, birinci cümleden bedel olması durumunda (bedel-i iştimâl ve bedel-i ba‘z) iki cümle arasında tam bir birlikteliğin bulunduğu anlaşılır. el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 394.

⁴⁴⁶ Cümlelerin birisi inşâî diğeri ihbârî ise ya da aralarında hiçbir ilgi yoksa bu durumda iki cümle arasında tam bir ayrıklığın olduğu anlaşılır. el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 395.

⁴⁴⁷ el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 394-395.

⁴⁴⁸ Cümlelerin i‘râb noktasında birleştirilmesi durumunda; iki cümleden birisi inşâî diğeri ihbârî olmasına karşın fasıl yapılması durumunda kastedilen mânânın ters anlaşılabilmesi söz konusu olduğunda ve fasıl yapmayı gerektiren bir durum söz konusu olmadığında ise vasıl yapılır. el-Cârim - Emîn, *el-Belâğa*, 398.

⁴⁴⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1241, 1410, 1416, 1426, 1434, 1459, 4/1717, 5/2314, 2691, 2693, 8/4241, 4194, 9/4518, 10/5265.

⁴⁵⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3332, 8/4131, 4154, 4184, 9/4499, 4551, 10/5223; Ebû Zehre, *el-Mu‘cize*, 207.

⁴⁵¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4331.

⁴⁵² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4430.

⁴⁵³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4131.

Örnek 1 (Fasıl): “Onlardan (kâfirlerden ve münâfıklardan) ölen hiç kimsenin (cenaze) namazını kılma ve (dua ve istiğfâr etmek için) mezarı başında da durma! Çünkü onlar Allah ve resulünü inkâr ettiler ve (fırsatları varken iman etmeyip) yoldan sapmış (kâfirler) olarak öldüler.”⁴⁵⁴ Bu âyetteki “Çünkü onlar Allah ve resulünü inkâr ettiler ve yoldan sapmış olarak öldüler.” ifadesi, önceki cümleye “vâv” atıf harfiyle atfedilmemiş; iki cümle arasında fasıl yapılmıştır. Müfessire göre burada fasıl yapılma gerekçesi; bu son cümlenin, âyetin önceki bölümüne illet olması yani aralarında anlam bakımından tam bir birlikteliğin (kemâl-i ittisâl) bulunmasından dolayıdır.⁴⁵⁵ Bundan dolayı ilgili cümleye anlam verilirken “çünkü” ifadesiyle başlanılmaktadır. Dolayısıyla verilen örnekte müfessir, âyetin kendi içerisindeki münâsebetini “fasıl” konusuyla sağlamıştır.

Örnek 2 (Vasıl): En‘âm sûresinin yüz otuz yedinci âyetinde “(Allah’a denk tuttukları şeytanî ortakları, hayvanlar ve ekinlerin bir kısmını helâl bir kısmını harâm olarak niteleyip bu durumu müşriklerle albenili gösterdikleri gibi) Aynı şekilde (emir ve yasaklarından çıkmayarak büsbütün tapındıkları) ortakları, müşriklerden (aklını kullanma yetisini kaybetmiş) bir çoğuna çocuklarını öldürmeyi (de) albenili gösterdi ki, hem onları (cehenneme sürüklemek suretiyle) mahvetsinler hem de (Hz. İbrâhim’den devraldıkları) dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi (iradelerini ellerinden alırdı ve) bunu yapamazlardı. Öyleyse (onlar adına tasalanarak kendini paralama ve) onları uydurdukları (tüm bu aslı astarı olmayan hurâfeler) ile baş başa bırak!”⁴⁵⁶ buyurulmuş; yüz otuz sekizinci âyetinde ise -başında vâv atıf harfi kullanılarak- “Bir de onlar, (naklî ve aklî delillerden yoksun) düşüncelerine göre dediler ki: Bunlar, bizim dilediğimizden başkasının yiyemeyeceği (yenmesi) harâm (olan birtakım) hayvanlar ve ekinlerdir. Şunlar da (sırtlarına) binilmesi harâm kılınmış hayvanlardır. Bir kısım hayvanların ise (‘Böyle emretti.’ deyip) Allah’a iftira ederek (kesim esnasında) üzerlerine O’nun ismini anmazlar (da putlarının isimlerini anarlar). Yapmakta oldukları (tüm bu) iftiraları yüzünden Allah onları

⁴⁵⁴ et-Tevbe 9/84; وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهٖ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ

⁴⁵⁵ Ebû Zehre, Zehretü’t-tefâsîr, 7/3399-3400.

⁴⁵⁶ el-En‘âm 6/137; وَكَذَٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْثُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ

cezalandıracaktır.”⁴⁵⁷ buyurulmuştur. Ebû Zehre, yüz otuz sekizinci âyette vasil yapılmasının nedenini şu şekilde izah etmiştir: “Yüz otuz yedinci âyette müşriklerin bozuk inançlarına vurgu yapılmış, yüz otuz sekizinci âyette ise inançlarındaki bu bozukluğun en belirgin göstergesi olan ‘hayvanlar’ ve ‘ekinler’ hakkındaki inançları mevzu bahis yapılmıştır. Zira hayvanlar ve ekinler hakkındaki inançları, putlara tapınma fiillerindeki aşırılıktan ve bozuk inançlarından kaynaklanmaktadır.”⁴⁵⁸ Dolayısıyla yüz otuz sekizinci âyet, hüküm noktasında bir önceki âyetle birleştirilmiş, müşriklerin hayvanlar ve ekinler hakkındaki inançlarının, tıpkı çocuklarını öldürme fiillerinde olduğu gibi tapınmış oldukları ortaklarının albenili göstermesinden ibaret olduğu ve bu söylemlerinin aklî ya da naklî bir delile dayanmadığı vurgulanmıştır. Örnekten de anlaşıldığı gibi müfessir, yüz otuz sekizinci âyetin bir önceki âyetle münâsebetini “vasıl” konusundan yardım alarak kurmuştur.

d) Mudâdde (المُضَادَّة): Aralarında benzerlik yönü bulunmayan iki şeyin, zıtlık yönüyle birbiriyle ilişkilendirilmesidir.⁴⁵⁹ Kur’ân’da sıklıkla cennet-cehennem, sevap-günah, ödül-ceza, mümin-kâfir vb. zıt hususlar peş peşe zikredilmiştir. Ebû Zehre, bu gibi yerlerde sık sık zıtlık (mudâdde) münâsebeti olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁶⁰ Müfessire göre bunun nedeni ise olayların ve olguların zıtlarıyla daha iyi anlaşılacağıdır.⁴⁶¹

Örnek: Bakara sûresinin iki yüz altmış bir ila iki yüz yetmiş dördüncü âyetlerinde Allah yolunda harcama yapma (infak) mevzu bahis edilirken sûrenin iki yüz yetmiş beş ila iki yüz yetmiş dokuzuncu âyetlerinde ise faiz konusu işlenmektedir.

Ebû Zehre, infak ile faiz arasında çeşitli açılardan zıtlık münâsebeti bulunduğunu ifade etmiş ve bu zıtlık yönlerini şöyle izah etmiştir:

1) Nefis açısından: Faiz yiyen kişi, her durumda kendisini önceler ve her şeyi kendisi için elde etmek ister. İnfak eden kişi ise insanları önceler ve kendisi ihtiyaç sahibi olsa bile başkalarını kendisine tercih eder.

⁴⁵⁷ el-En’âm 6/138; وَقَالُوا هَذِهِ آَنْعَامٌ وَحَرْتُ حِجْرًا لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا افْتِرَاءٌ عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ

⁴⁵⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2688-2691.

⁴⁵⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/372-375; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/47-52; Subhî, *Mebâhiş*, 155.

⁴⁶⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1041, 1052, 3/1275, 4/1715, 1721, 1868, 5/2308, 7/3427, 9/4792, 4922.

⁴⁶¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1041.

2) Hakikat açısından: Faiz, hakkı olmadığı halde başkasına ait olan bir malı yemektir. İnfak ise kendi malını Allah rızası için başkalarına vermektir.

3) Netice açısından: Faiz insanlar arasındaki yardımlaşma duygusunu yok eder. İnfak ise yardımlaşma duygusunu yeşertir. Yine faiz, yiyen kimsenin endişesini artırırken infak, yapan kişinin gönül huzurunu artırır.⁴⁶²

Görüldüğü gibi müfessir, infak ile ilgili âyetlerin hemen akabinde faiz ile ilgili âyetlerin gelmesindeki hikmeti sorgulamış ve aralarında zıtlık ilişkisi bulunduğuna dikkat çekmiştir.

e) Hüsn-i Matlab (حُسْنُ الْمَطْلَب): “Hatibin ya da yazarın konuya güzel bir giriş yaptıktan sonra asıl maksadına geçmesidir.”⁴⁶³ Bedî sanatlarından bir tanesi olarak kabul edilen⁴⁶⁴ hüsn-i matlab; Ebû Zehre’nin, âyetin/âyetlerin sonrasındaki âyetle/âyetlerle münâsebetini ortaya koyarken yararlandığı belâgat sanatlarından bir tanesidir.⁴⁶⁵ Müfessir, “temhîd (giriş)” şeklinde ifade ettiği bu sanattan yararlanırken “Bu âyet/âyetler, sonrasındaki âyet/âyetler için bir giriştir.”⁴⁶⁶ vb. ifadeler kullanmaktadır.

Örnek: Neml sûresinin yedi ila on dördüncü âyetlerinde Hz. Mûsâ’nın kıssasından küçük bir kesit aktarılmış; sûrenin on beş ila kırk dördüncü âyetlerinde ise Hz. Süleyman’ın kıssasından detaylı bir bölüm aktarılmıştır. Ebu Zehre’ye göre Hz. Mûsâ’nın kıssası; Hz. Süleyman’ın kıssası için bir giriş mahiyetindedir. Zira Hz. Süleyman da Tevrat’taki hükümleri uygulatmak için İsrâiloğulları’na gönderilmiş olan peygamberlerdendir ve şeriatı, Hz. Mûsâ’nın şeriatı ile bütünlük arz etmektedir.⁴⁶⁷

Dolayısıyla müfessir, Hz. Mûsâ’nın kıssasından sonra Hz. Süleyman’ın kıssasına geçilmesindeki hikmeti sorgulamış ve burada hüsn-i matlab sanatının uygulandığını; esasen anlatılacak olan kıssanın Hz. Süleyman’ın kıssası olduğunu ve Hz. Mûsâ’nın kıssasının konuya giriş mahiyetinde anlatıldığını ifade etmiştir.

⁴⁶² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1041-1042.

⁴⁶³ Sabri Demirci, “Kur’an Ayetleri ve Sureleri Arasındaki Tenasüb”, *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015), 160; İsmail Durmuş, “Hüsn-i Matlab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/31/32.

⁴⁶⁴ Durmuş, “Hüsn-i Matlab”, 19/31-32.

⁴⁶⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/863, 3/1183, 1196, 1557, 4/2121, 6/2804, 9/4788, 4874, 10/5423.

⁴⁶⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 3/1557, 6/2804.

⁴⁶⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 10/5423.

f) Tetmîm (التَّمِيم): Terim olarak, “Bir kelimenin ya da cümlelerin öncesindeki cümle ya da cümleleri tamamlayıcı mahiyette getirilmesidir.”⁴⁶⁸ şeklinde tanımlanan tetmîm, dilcilerin çoğuna göre “tekmîl (التَّكْمِيل)” ile eş anlamlı olup⁴⁶⁹ itnâb türlerinden bir tanesi olarak kabul edilir.⁴⁷⁰ Ebû Zehre, âyetin/âyetlerin önceki âyetle/âyetlerle münâsebetini kurarken bu sanattan yararlanmıştır.⁴⁷¹ Müfessirin, Nisâ sûresinin yetmiş dokuz ila seksen birinci âyetlerinin, öncesindeki âyetlerin ihtiva ettiği mânaları tamamlayıcı özellikte olduğunu ifade etmesi,⁴⁷² bu sanattan yararlandığını göstermektedir.⁴⁷³

g) Tenzîr (التَّنْزِير): Birbirine benzeyen iki şeyden birinin diğerine ilâve edilmesidir.⁴⁷⁴ Ebû Zehre, Bakara sûresinin yüz kırk üçüncü âyetinin başında bulunan “İşte bu şekilde sizi hayırlı bir ümmet yaptık.” ifadesini bir önceki âyetle ilişkilendirmiş ve âyete “Yer yüzündeki en hayırlı kara parçası olan Kâbe’yi sizin için kible yaptığımız gibi sizi de en hayırlı ümmet yaptık.” şeklinde anlam vermiştir.⁴⁷⁵ Yine müfessir, Taberî’ye atıf yaparak Enfâl sûresinin beşinci âyetinde “Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde Rabbin seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkardı.” şeklinde ifade edilen hususu, önceki âyetlerde geçen “ganimet” konusuyla ilişkilendirmiş ve âyete “Ganimetler konusunda tartışıp ihtilaf ettiğinizde Allah (c.c.) aranızdaki bu ihtilafı en adaletli yolla ve maslahatınıza en uygun şekilde bertaraf etmiş, ganimetleri elinizden çekip almış ve Allah ve Resulüne tahsis etmişti. İşte aynı şekilde bugün müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde Rabbin seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkardı.” şeklinde anlam vermiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse buradaki teşbih ile verilmek istenen mesaj, “Allah (c.c.) sizi, daha önce ganimetler konusunda imtihan ettiği gibi bugün de savaşa çıkma noktasında

⁴⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/7/118.

⁴⁶⁹ İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/219-220.

⁴⁷⁰ Durmuş, “İtnâb”, 19/219-220.

⁴⁷¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1402, 4/1774, 2223, 6/2802, 3332, 8/4166, 9/4861, 5035.

⁴⁷² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1774.

⁴⁷³ Ebû Zehre bütün bunların yanında -âyetler arası münâsebet konusunda- yer yer ihtirâs ve teşâbühü'l-etrâf gibi edebî söz sanatlarından da yararlanmıştır. Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/ 2709, 9/5014-5015.

⁴⁷⁴ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet*, 14.

⁴⁷⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/438.

imtihan etmektedir.”⁴⁷⁶ şeklindedir. Ebû Zehre, daha sonra söz konusu âyetin bir sonraki âyetle ilişkili olduğunu ve kendisinin de bu görüşü tercih ettiğini ifade etmiştir. Buna göre âyetteki teşbih ile verilmek istenen mesaj, “Şimdi savaşıp savaşmama noktasında seninle tartıştıkları gibi bundan önce de müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde Rabbin seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkardı.”⁴⁷⁷ şeklindedir. Dolayısıyla bu yoruma göre müminlerde tereddüt ya da savaşa karşı isteksizlik hali iki kez baş göstermiştir.⁴⁷⁸

3.2.1.3. Sarf ve Nahiv İlminden Yararlanması

Ebû Zehre, Kur’ân’da kullanılan kelimelerin seçimlerinde ve farklı kullanımlarında hikmetler aramış, yer yer aynı kelimenin farklı formlarda (fiil-i mâzi, fiil-i muzâri, ism-i fâil, ism-i mefûl vb.) kullanılma gerekçelerini ve aralarında bulunan münâsebeti sarf ilmi verilerini kullanarak ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁷⁹

Örnek: Ebû Zehre, Bakara sûresinin on dört ve on beşinci âyetlerinin tefsirinde “Allah (c.c.), münâfıkların durumunu izah ederken onların ‘*Biz sadece (müminlerle) alay edenleriz*’ (إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤْنَ) şeklinde sözlerini ism-i fâil formunda kullanmış, onların bu sözlerini reddederken ‘*Allah onlarla alay ediyor*’ (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) şeklindeki ifadeyi ise fiil-i muzâri formunda kullanmıştır. Bunun sebebi nedir?” şeklinde bir soru sormuş ve devamında cevabını şu şekilde vermiştir: “İsm-i fâil ‘devamlılık’ mânası ifade eder. Bu durum, onların dünyada yaşadıkları müddetçe inanmayanların yanında olduklarını ve müminlerle olan ilişkilerinin her zaman bu şekilde olacağını ifade eder. Fiil-i muzâri ise hem ‘devamlılık’ hem de ‘yenilenme’ mânası ifade eder. Dolayısıyla burada ifade edilen istihza/alay, her an yenilenecek ve sürekli devam edecektir. Bu

⁴⁷⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3068. Örnekte müşebbeh ile müşebbeh bihin yer değiştirilmesi durumunda ise mana şu şekilde olacaktır: Allah (c.c.) sizi, daha önce savaşa çıkma konusunda imtihan ettiği gibi bugün de ganimetler noktasında imtihan etmektedir. Bu yorum daha sağlıklı görünmektedir. Zira ilk önce gerçekleşen savaşa çıkma hadisesidir. Tefsirde bu gibi yorumları “kemâ” ve “kezâlike” ile başlayan hemen her âyette görmek mümkündür. Zira bu ifadeler teşbih edatıdır. Dolayısıyla müşebbeh ile müşebbeh bih arasında zorunlu olarak bir ilişki bulunmalıdır. İşte bu ilişkiye “tenzîr” denilmektedir.

⁴⁷⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3068-3069.

⁴⁷⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3068.

⁴⁷⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/528.

durumda Allah (c.c.) gerek dünyada gerekse âhirette onların bu alaylarına yenilenen musibetler ve felaketlerle, sürekli olarak mukabelede bulunacaktır.”⁴⁸⁰

Ebû Zehre’nin, âyetlerin gerek kendi içerisindeki gerekse diğer âyetlerle münâsebetini kurarken sık sık nahiv ilmi verilerinden de yararlandığı görülmektedir. Müfessirin bu noktada daha çok tekit ve atıf gibi konulardan yararlanarak âyetler arası irtibatı kurmaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Yine müfessir, harf-i cerlerin ifade etmiş olduğu farklı anlamlara göre “Burada harf-i cer şu anlamda (beyân) alınırsa sözün siyâkı böyledir. Yok eğer şu anlamda (teb’îz) alınırsa sözün siyâkı şöyledir...”⁴⁸¹ şeklinde ifadeler kullanarak âyetlerin münâsebetini ortaya koymaktadır.

Tekit ve atıf konusunun, âyetlerin münâsebetini ortaya koymak için birer veri olması gayet doğaldır. Zira tekit, önceki cümle/ifade ya da cümlelerin (müekkedün minh) anlamını pekiştirmektedir. Bu da aralarında doğal olarak bir münâsebet bulunduğunu göstermektedir. Müfessir bu hususu, “Bu âyet önceki âyetin anlamını tekit etmektedir.”⁴⁸² ve “Allah daha sonra önceki âyetin anlamını tekit ederek şöyle buyurmuştur.”⁴⁸³ şeklinde ifadeler kullanarak vurgulamıştır. Bu bağlamda müfessir, tekit edatlarına da sıkça vurgu yapmış, bir tek cümlede kullanılan çok sayıda tekit edatının hikmetlerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁸⁴

Atıf ise sonraki ifadeyi/cümleyi, önceki ifadeye/cümleye bağlama vazifesi gördüğünden ve iki ifadeyi/cümleyi hüküm noktasında birleştirdiğinden dolayı⁴⁸⁵ burada da bir münâsebet bulunduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ebû Zehre de atıf konusunu bu şekilde değerlendirmiş, çeşitli atıf edatlarının özel anlamlarını da dikkate alarak âyetler arası münâsebette atıf konusunu bir veri olarak kullanmıştır.⁴⁸⁶

Örnek: Müfessir, İsrâ sûresinin bir ve ikinci âyetlerinin birbiriyle münâsebetini atıf konusundan yardım alarak kurmuştur. Sûrenin birinci âyetinde Hz. Peygamber’in bir gece Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya yaptığı yolculuk konu edilirken ikinci âyette ise Hz. Mûsâ’ya kitap verildiği ifade edilmektedir. Zâhiren iki âyetin tamamen

⁴⁸⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/137-138.

⁴⁸¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1344.

⁴⁸² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4844.

⁴⁸³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4833.

⁴⁸⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1247, 1251, 1267, 1374, 1456, 1465, 1466, 4/2113, 5/2246, 10/5125.

⁴⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Yûsuf Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: y.y., 1383), 301-302.

⁴⁸⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/528, 2/960, 4/2168, 5/2636, 2644, 2653, 7/3496, 3660.

farklı şeylerden bahsettiği düşünülebilse de Ebû Zehre, ikinci âyetin “vâv” atıf harfi ile birinci âyete atfedilmesinde şu şekilde bir münâsebetin bulunduğunu ifade etmiştir: “Allah (c.c.), İsrâ hadisesi ile Hz. Peygamber’e; kitap vermekle de Hz. Mûsâ’ya lütufta bulunmuştur. Dolayısıyla bu iki âyetin birbirine atfedilmesi ile hem Allah’ın bütün şeriatlarının bir ve iç içe olduğu hem de Allah’ın tüm peygamberlerine lütufta bulunduğu anlaşılmaktadır. İsrâ hadisesi tüm peygamberleri Beyt-i Makdis’te bir araya getirdiği gibi Allah (c.c.), tüm peygamberleri kendilerine kitap verme ve İsrâ gibi nimetlerle lütuf ve ihsan noktasında bir araya getirmiştir.”⁴⁸⁷

Verilen örnekte müfessirin, “vâv” atıf harfinin “cem’/aynı hüküm altında toplama” anlamı üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Müfessire göre her iki âyetteki *hüküm* de Allah’ın, peygamberlerine lütufta bulunmasıdır. Buna göre birinci âyetteki *hüküm*; Hz. Peygamber’e İsrâ hadisesi ile lütufta bulunulmasıdır. İkinci âyetteki *hüküm* ise; Hz. Mûsâ’ya kitap verilme hadisesi ile lütufta bulunulmasıdır. Bu iki âyetin birbirine atfedilmesi, zikredilen bu hükümlerin bir çatı altında toplanmasını gerektirir. Bunun anlamı şudur: Hz. Peygamber’e hem İsrâ hem de kitap verme hadiseleriyle lütufta bulunulmuştur. Aynı şekilde Hz. Mûsâ’ya da hem İsrâ hem de kitap verme hadiseleriyle lütufta bulunulmuştur. Bu da her iki peygamberin şeriatının bir ve iç içe olduğunu göstermektedir. Daha sonra müfessir, üçüncü âyette Hz. Nûh’tan bahsedilmesinden de esinlenerek yapılan tüm bu yorumların sadece bu iki peygamber özelinde düşünülmemesi gerektiğini; aksine tüm peygamberlerin bu lütuflar noktasında ortak olduğunu ve dinlerinin özünde tek bir din olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁸

Müfessirin ifadelerinde izah edilmesi gereken önemli bir nokta da İsrâ hadisesini gerek Hz. Mûsâ’ya gerekse diğer tüm peygamberlere nasıl teşmil ettiği. Bu husus şu şekilde izah edilebilir: Hz. Mûsâ’nın İsrâ’sı (gece yolculuğu) hakkında üç ihtimal söz konusudur:

Birincisi; Hz. Peygamber’in, İsrâ gecesi Beyt-i Makdis’te tüm peygamberlere namaz kıldırması olayında Hz. Mûsâ’nın da orada bulunuyor olmasıdır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4330.

⁴⁸⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4330-4331.

⁴⁸⁹ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’s-şuğrâ*, ed. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü’l-Maṭbû’âti’l-İslâmiyye, 1986), 1/221.

İkincisi; Hz. Mûsâ'nın Allah'tan aldığı emir ile bir gece İsrâiloğulları'nı Mısır'dan çıkarıp Beyt-i Makdis'e doğru götürmesidir.⁴⁹⁰

Üçüncüsü ise; Hz. Mûsâ'nın bir gece Medyen'den ayrılıp Mısır'a giderken ilâhî vahye mazhar olmasıdır.⁴⁹¹

Müfessirin ifadelerinden, yukarıda aktarılan üç ihtimalden birincisini tercih ettiği ve İsrâ hadisesini bu şekilde tüm peygamberlere teşmil ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.1.4. Esbâb-ı Nüzûlden Yararlanması

Ebû Zehre, âyetlerin tefsirini yapmaya başladığında ilk etapta âyetlerin, önceki âyetlerle münâsebetini kurmaya çalıştığı ifade edilmişti. Bu noktada âyetin önceki âyetlerle münâsebetinin kurulmasında nüzûl sebebinin bilinmesi bir fayda sağlayacaksa müfessir, âyetin münâsebetini ortaya koymak için ilk önce bu nüzûl sebebini aktarmaktadır.⁴⁹² Bu durum, müfessirin “âyetler arası münâsebet” konusunda sebep-i nüzûl ilminden yararlandığını göstermektedir.⁴⁹³ Çünkü müfessir, usûl olarak ilk etapta âyetin/âyetlerin münâsebetine yer vermektedir. Bazı âyetlerin tefsirinde ilk önce nüzûl sebebini aktarması; âyetin nüzûl sebebini, münâsebet kurmak için verdiğini göstermektedir.

Örnek: Müfessir, Enbiyâ sûresinin yedi ila on beşinci âyetlerini verip tefsirlerine başladığında ilk önce yedinci âyetin nüzûl sebebini aktarmıştır. Nüzûl sebebine göre Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr eden müşrikler, Hz. Peygamber hakkında “Bu ancak sizin gibi bir beşerdir. Bunun Allah'ın elçisi olduğuna ve O'ndan vahiy aldığına nasıl inanabiliriz!” ifadelerini kullanınca “(Ey Nebî!) Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz (ve senin gibi bir beşer olan) kimselerden başkasını peygamber olarak göndermedik.” âyeti nâzil olmuştur.⁴⁹⁴ Buna göre yedinci âyetle müşriklerin -sûrenin üçüncü âyetinde de ifade edilen- bu söylemlerine cevap verilmiş ve insanlara gönderilen peygamberlerin ancak insan olabileceği mesajı verilmiştir.

⁴⁹⁰ eş-Şu'arâ 26/52.

⁴⁹¹ el-Kasas 28/29.

⁴⁹² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/488, 532-534, 2/656-657, 3/1401-1402, 5/2512, 6/2820-2822, 9/4832, 10/5153, 5414, 5418.

⁴⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5153, 5418.

⁴⁹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4832.

Dolayısıyla verilen örnekte Ebû Zehre, sûrenin yedinci âyetinin, üçüncü âyetiyle münâsebetini kurarken nüzûl sebebinden yararlanmıştır.⁴⁹⁵

Bazen de müfessir, âyetin nüzûl sebebini ilk etapta değil; (grup içerisindeki) âyetin tefsirine geçtiğinde aktarmakta ve âyetler arası münâsebeti kurarken nüzûl sebebinden bu şekilde faydalanmaktadır.

Örnek: Müfessir, Bakara sûresinin yüz altmış bir ila yüz altmış dördüncü âyetlerini vermiş, yüz altmış dördüncü âyetin tefsirine başladığında bu âyetin nüzûl sebebini aktarmış ve hemen öncesindeki âyetle münâsebetini bu nüzûl sebebi üzerinden kurmuştur. Buna göre, sûrenin yüz altmış üçüncü âyetinde “ilâhın tek bir ilâh olduğu ve ondan başka hiçbir ilâh olmadığı” dile getirilince müşrikler, bunun bir iddiadan ibaret olduğunu ve bu iddianın ispatlanabilmesi için bir delil ve mu‘cize getirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Müşriklerin bu söylemleri üzerine sûrenin bir sonraki âyeti nâzil olmuş ve kevnî âyetlerin kendileri için bir delil ve mu‘cize olduğu, ilâve olarak kendilerine başka her hangi bir delil ya da hissî mu‘cizenin verilmeyeceği beyan edilmiştir.⁴⁹⁶

3.2.1.5. Siyâktan Yararlanması

“Bir metnin öncesi ve sonrası dikkate alınarak anlaşılması” anlamına gelen siyâk ifadesi, tefsir ilminde; “Âyetteki bir harf, kelime, ifade ya da cümlenin, -aksine sağlam bir delil bulunmaması durumunda- öncesi ve sonrasıyla ilişkisi koparılmamak suretiyle açıklanmasıdır.” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁹⁷

Türkçeye “Kur’ân’ın bağlamı” şeklinde çevirebileceğimiz “siyâk-ı Kur’ânî (السِّيَاقُ الْقُرْآنِي)” ifadesi ise; terim olarak, “Metin içi (mekâl)⁴⁹⁸ ve metin dışı (hâl) etkenlerden yola çıkarak Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.” şeklinde tanımlanmıştır. Tanımda metin içi etkenlerle ifade edilmek istenen şey; metnin bağlamı, öncesi ve sonrasıyla ilişkisi ve metnin doğrudan ifade ettiği şeylerdir. Metin dışı etkenlerle ifade edilmek istenen şey ise; metnin söylenme gayesi, konuşanın

⁴⁹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4832-4833.

⁴⁹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/488.

⁴⁹⁷ Abdurrahmân Abdullâh Sürûr, *es-Siyâku'l-Kur'ânî ve eşruhu fi't-tefsîr* (Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2008), 64.

⁴⁹⁸ Siyâkın sadece metin içi bağlamı kapsamasına “siyâk-ı lügavî (السِّيَاقُ اللَّغَوِي)” ifadesi kullanılır. Sürûr, *es-Siyâk*, 64.

ve konuşulunun durumu ve konuşma ortamı gibi metin içerisinde yer almayan fakat metnin oluşumuna etki eden unsurlardır.⁴⁹⁹

Zerkeşî'ye göre ise siyâk-ı Kur'ânî; “Kur'ân'daki mücmel ifadelerin açıklanması, umumi ifadelerin tahsis edilmesi, mutlak ifadelerin kayıtlanması ve murat edilmeyen ihtimallerin ortadan kaldırılması noktasında kastedilen mânâyı ortaya koyarken baş vurulan en önemli *karînelerden* bir tanesidir.”⁵⁰⁰

Siyâk ile münâsebetin eş anlamlı olduğunu söyleyenlerin yanında iki kavram arasında fark gözetenler de vardır. Arada fark gözetenlerin diğer bir tartışma konusu ise iki kavramdan hangisinin daha kapsamlı olduğudur. Siyâkın daha kapsamlı olduğu görüşünü savunanlara göre siyâk gerek metin içi gerekse metin dışı bağlam noktasında Kur'ân'ın tamamını kuşatırken münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi ise yalnızca peş peşe gelen kelime, ifade, âyet ya da âyetleri kapsamaktadır.⁵⁰¹ Bu görüşte olanlara göre siyâk ile münâsebetin işlevini şu şekilde izah etmek mümkündür: Siyâkta asıl hedeflenen şey, üzerinde çalışılan münferit âyetin doğru bir şekilde anlaşılmasıdır. Müfessir bu anlama faaliyetini yerine getirirken ciddi mesai harcar ve âyetin öncesindeki ve sonrasındaki âyetleri detaylıca inceler. Hatta gerek sûrede gerekse Kur'ân'ın bütününde âyetin anlaşılmasına katkı sunacak bir bilgi varsa onları da hesaba katar. Bu noktada müfessir, tabiri câizse Kur'ân'daki bütün kelimeleri, ifadeleri ve cümleleri didik didik eder. Neticede dış bağlamı da dikkate alarak üzerinde çalıştığı münferit âyete doğru bir şekilde anlam vermeye çalışır. İşte bu süreç, âyete siyâka göre anlam verilmesini ifade eder. Bu süreçte âyetler arasındaki münâsebet kendiliğinden ortaya çıkmış olabilir. Zira âyetin anlamı ortaya konmaya çalışılırken öncesindeki ve sonrasındaki âyetlerle ilişkisi de ortaya çıkmış olabilir. Münâsebetle meşgul olan müfessirlerin, “Münâsebeti kolay kurulan âyetleri izah etmeye gerek bile yoktur.” söylemleriyle kastettikleri şey bu olsa gerektir. Tüm bu çalışmalar neticesinde âyetin anlamı doğru bir şekilde anlaşılmasına rağmen öncesindeki ve sonrasındaki âyetlerle münâsebeti ortaya çıkmayabilir. İşte bu noktada devreye münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi girer ve müfessir, bu ilmin usûl ve kriterlerini devreye sokmak suretiyle âyetler arasındaki münâsebeti ortaya koymaya çalışır. Bu noktada âyetlerin münâsebeti tespit edilirken öncesinde

⁴⁹⁹ Sürûr, *es-Siyâk*, 65.

⁵⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/200-201.

⁵⁰¹ Habip Gül, *Taberî Tefsîrinde Siyâkın Yoruma Etkisi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 40-41.

ortaya konan siyâk da önemli bir veri/karîne/îp ucu olacaktır.⁵⁰² Münâsebetin daha kapsamlı olduğu görüşünü savunanlar ise yukarıda siyâka atfedilen görevlerin tamamını münâsebet ilmine yüklemişlerdir. Buna göre münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, sadece âyetin anlamı verildikten sonra başvurulacak bir ilim olmayacak; aksine daha ilk etapta âyetin anlamı ortaya konmaya çalışılırken bu ilme başvurulacak ve bu ilim sayesinde âyet doğru bir şekilde anlaşılmasına çalışılacaktır.⁵⁰³

Siyâk hakkındaki tüm bu anlatılanlardan şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

a) Siyâk terimi, bazen münâsebet ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

b) Bazen âyetler arasındaki münâsebet kurulmadan önce yapılması gereken iş ve işlemleri ifade etmektedir.⁵⁰⁴

c) Bazen de âyetler arasındaki münâsebeti kurabilmek için yararlanılan bir karîne/îp ucu olmaktadır.⁵⁰⁵

Söylenenlere paralel olarak Ebû Zehre de “siyâk” konusunda gerek metin dışı bağlamdan gerekse metin içi bağlamdan hareket ederek âyetlerin anlamını doğru bir şekilde vermeye çalışmıştır.⁵⁰⁶ Metin dışı bağlamdan yola çıkarak âyetlere anlam verdiğini gösteren temel unsurlar; onun esbâb-ı nüzûlden yararlanması,⁵⁰⁷ âyetlerin inme gayelerini ortaya koyması,⁵⁰⁸ âyetlerin indiği yer/zaman (Mekkî ve Medenî) ve muhatap kitlesini ortaya koymaya çalışması⁵⁰⁹ gibi hususlardır. Ebû Zehre, âyetleri tefsir ederken metin içi bağlamı da ihmal etmemiştir. Müfessir bu yöntemle Kur'ân'daki mücmel⁵¹⁰ ve mübhem ifadeleri açıklamış,⁵¹¹ müşkil âyetleri izah etmiş,⁵¹² mutlak ifadeleri kayıtlamış⁵¹³ ve umumi ifadeleri tahsis etmiştir.⁵¹⁴ Yine

⁵⁰² Sürûr, *es-Siyâk*, 264-280; Gül, *Taberî Tefsîrinde Siyâk*, 40-41, 170-173.

⁵⁰³ Sürûr, *es-Siyâk*, 264-280.

⁵⁰⁴ Bu görevin siyâka mı yoksa münâsebet mi ait olduğu pratikte bir şeyi değiştirmeyecektir. Çünkü Kur'ân'ın siyâkını tespit eden ile münâsebetini tespit eden kişi aynı müfessirdir.

⁵⁰⁵ Sürûr, *es-Siyâk*, 264-280; Gül, *Taberî Tefsîrinde Siyâk*, 40-41, 170-173.

⁵⁰⁶ Müfessirin; Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir yöntemi budur. Yılmaz, *Ebû Zehre ve Tefsiri*, 142-149.

⁵⁰⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1330, 4/1838, 5/2512, 6/3122, 8/4431, 9/4683.

⁵⁰⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/533, 2/782, 792, 856, 996, 1067, 3/1582, 4/1799, 1987, 2206, 5/2310, 2288, 2353, 2712, 8/3923, 4193.

⁵⁰⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/75, 2/1096, 3/1562, 4/2003, 5/2416, 6/3055, 7/3649, 8/4060, 9/4602, 10/5422.

⁵¹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1394, 5/2560, 9/4803, 10/5140.

⁵¹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/335, 449, 2/833, 3/1489, 4/1942, 2234, 2534, 6/3307, 10/5409.

⁵¹² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1758, 1774-1776, 1884-1885, 5/2712-2714.

⁵¹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/771, 4/1831, 2013, 2028, 2098, 5/2714.

⁵¹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/110, 7/3913.

müfessir, siyâk ile hem âyet içerisindeki kelimelerin anlamını doğru bir şekilde vermeye⁵¹⁵ hem de hazf edilen kelime, cümle ya da cümlelerin takdirini yapmaya çalışmıştır.⁵¹⁶

Müfessir, âyetler arası münâsebeti ortaya koyarken yer yer siyâk-ı lügavî⁵¹⁷ ve siyâk-ı Kur'ânî⁵¹⁸ terimleriyle de ifade ettiği siyâktan yararlanmış; bazen âyetler arasındaki münâsebeti ya doğrudan siyâk ile ya da siyâktan yararlanarak ortaya koymaya çalışmıştır.

Örnek 1: İsrâ sûresinin yirmi dokuz, otuz ve otuz birinci âyetinde “Eli sıkı (cimri ve varyemez bir kişi) olma, büsbütün eli açık (savurgan bir kişi) da olma; sonra (gerek cimriliğinden gerekse savurganlığından dolayı insanlar tarafından) kınanmış ve (içten içe) hayıflanmış bir vaziyette oturup kalırsın! Rabbin rızkı dilediğine bol verir, dilediğine de az verir. Kuşkusuz O, kullarından (yapıp ettiklerinden ve maslahatlarından) haberdardır, onları (ihtiyaçlarını ve yapıp ettiklerini) görmektedir. Geçim darlığı endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin! Onlara da size de rızkı biz veririz. (Rızık endişesiyle) Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahdır.” ifadeleri yer almaktadır. Ebû Zehre, yukarıda aktarılan âyetler arasındaki münâsebeti şöyle izah etmektedir: Allah (c.c.), yirmi dokuzuncu âyette cimrilik ve israf yapılmaması gerektiğini; otuzuncu âyette ise rızkın kendi tasarrufunda bulunduğunu beyan etmiştir. Dünya hırsı ve fakirlik korkusunun en belirgin şekilde ortaya çıktığı yer, bu endişelerden dolayı çocukların öldürülmesidir. Bundan dolayı bir sonraki âyette “Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin!” emri gelmiştir.⁵¹⁹ Ebû Zehre, yapmış olduğu bu izahtan sonra “Bu, âyetler arasında bulunan açık bir münâsebettir.”⁵²⁰ ifadesini kullanmıştır. Görüldüğü gibi müfessir, bu münâsebete yalnızca âyetlerin siyâkını ortaya koymak suretiyle ulaşmıştır. Ebu Zehre daha sonra “Burada başka bir husus daha vardır.”⁵²¹ demek suretiyle âyetler arasında siyâkın ötesinde farklı bir münâsebet daha kurmuştur. O da şu şekildedir: Önceki âyet kümesinde (yirmi iki ila otuzuncu âyetler) ailenin sevgi, toplumun ise zayıfları koruyup kollama ilkesi üzerine

⁵¹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/595, 742-744, 6/2813, 7/3817.

⁵¹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/813, 3/1530, 1650, 4/2038, 8/4449, 9/4909, 10/5263, 5286.

⁵¹⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2391, 6/2870.

⁵¹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/871, 6/2963, 3358, 10/5289.

⁵¹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4372.

⁵²⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4372.

⁵²¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4372.

inşa edilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Bu âyet kümesinde (otuz bir ila otuz beşinci âyetler) ise erdemli, sorumluluk sahibi, adil, namuslu, dindar, dürüst ve görevine bağlı insanlardan müteşekkil bir toplumun inşa edilmesi yeğlenmiştir. Bundan dolayı Allah (c.c.), tüm bu ilkelerin âfeti mesabesinde olan “Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin!” emriyle söze başlamıştır.⁵²² Görüldüğü gibi müfessirin ortaya koyduğu bu münâsebet, doğrudan siyâktan çıkan bir yorum değildir. Fakat müfessiri bu yorumu yapmaya sevkeden karînelerden bir tanesinin siyâk olduğu anlaşılmaktadır.

Örnek 2: “Allah’ın rızasını (kazanmayı) talep ederek ve içlerinden gelerek (veya kendilerini gerçekleştirerek ya da karşılığını Allah tarafından alacaklarına samimi bir şekilde inanarak) mallarını infak edenlerin durumu; yüksek bir tepede bulunup (üzerine) sağanak yağmur yağın ve bundan dolayı (diğer bahçelere nazaran) ürününü iki kat veren bir bahçenin durumu gibidir. Sağanak yağmur yağmasa bile (yüksekliğinden dolayı bir) çise yağar (ki o da ürününü vermesi için yeterlidir). Allah (gerek niyet ve amaç gerekse infak noktasında) yaptıklarınızı görmektedir.”⁵²³ Söz konusu âyette müfessir, “Allah yaptıklarınızı görmektedir.” ifadesinin, âyetin öncesiyle münâsebetini siyâktan hareketle şöyle izah etmiştir: Allah (c.c.) insanlara; gizli ve açık tüm durumlarını bildiğini, kendisinin onları görüp gözetlediği gibi onların da söz ve fiillerinde O’nu gözetmesi gerektiğini ve yapmış oldukları amelleri bu bilinçle yapmaları gerektiğini bildirmek için âyeti bu ifadeyle bitirmiştir. Müfessir, âyet sonundaki ifadenin münâsebetini siyâk ile bu şekilde ortaya koyduktan sonra şu ifadeyi kullanmıştır: “Burada bunun da ötesinde âyetin belirtilen siyâkına uygun, ilâve bir münâsebet daha vardır.” O da şudur: Allah (c.c.), sırf kendi rızası için samimi bir şekilde harcama yapanları bilmektedir ve onlara niyetlerindeki o samimiyetin karşılığını verecektir. Aynı şekilde Allah (c.c.), gösteriş için harcama yapanları ve yapmış oldukları harcamaları insanların başına kakanları da bilmektedir ve onların samimiyetten yoksun olarak yaptıkları bu harcamaları yok sayacaktır.⁵²⁴ Görüldüğü gibi müfessir, birinci münâsebeti doğrudan siyâktan çıkan bir yorum olarak nitelemiş; ikinci münâsebeti ise siyâka uygun bir münâsebet olarak nitelemiştir. Müfessirin ikinci

⁵²² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4372-4373.

⁵²³ el-Bakara 2/265.

⁵²⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/988-989.

münâsebet için “siyâka uygun” ifadesini kullanması onun bu münâsebeti kurarken siyâktan yararlandığını göstermektedir.

Örnek 3: “(Ey müminler!) Eğer fetih istiyor idiyerseniz işte (Bedir Savaşı’yla birlikte istediğiniz) fetih geldi. (İtaat, aranızı düzeltme ve topluluğunuzu güçlendirme gibi erdemli davranışlara) Ulaşabilirseniz bu sizin için çok daha hayırlıdır. Yok eğer (ganimet tartışması, kin ve ihtilaf gibi bayağı davranışlara) geri dönerseniz biz de (sizi yardımsız bırakma ve topluluğunuzu dağıtma gibi uygulamalarımıza) geri döneriz. (Bu durumda) Topluluğunuz çok da olsa size hiçbir fayda sağlayamayacaktır. (Zikri geçen vasıflarla bezenmeleri durumunda fetih ve zafer her daim müminlerin olacaktır.) Zira Allah, müminlerle beraberdir.”⁵²⁵ Söz konusu âyette “siz” ifadesi kullanılmakla birlikte bununla kimin kastedildiği açıkça belirtilmemiştir. Yani “siz” ifadesi zamir olarak kullanılmış fakat bu zaminin hangi ismin yerini tuttuğu açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Ebû Zehre, bazı müfessirlerin buradaki hitabı müşriklere yönelttiğini söylemiş ve bu yorumun, siyâka yani öncesindeki ve sonrasındaki âyetlere uyumlu olmadığını dile getirmiştir. Müfessire göre buradaki hitap müminlere yöneltilmiştir. Bunun delili ise önceki (on beş ila on sekizinci âyetler) ve sonraki (yirmi ila yirmi dokuzuncu âyetler) âyetlerin, müminlerle alakalı olmasıdır.⁵²⁶

Söz konusu örnekte müfessir, mübhem bir ifadenin izahını siyâka göre yapmış ve âyetin anlamını siyâka göre doğru bir şekilde vermeye çalışmıştır. Görüldüğü gibi burada siyâkın belirlenmesi, bu âyetin önceki âyetlerle münâsebetini ortaya çıkarmamıştır. Müfessir; bu âyetin, öncesindeki Bedir Savaşı’nı konu edinen âyetlerle münâsebetini şöyle kurmuştur: “Allah (c.c.), Bedir Savaşı’yla alakalı âyetlerden sonra bu âyeti getirmiştir. Bu âyette Allah’a ve Hz. Peygamber’e itaat emredilmiştir ki bu durum, Bedir Savaşı’yla birebir örtüşmektedir. Zira savaşlarda Allah’ın yardımı ve zaferi, Allah’a ve Hz. Peygamber’e itaat şartına bağlıdır. Aksi halde müminler, Uhud Savaşı’nda olduğu gibi bu yardım ve zaferden mahrum bırakılacaktır.”⁵²⁷

Görüldüğü gibi müfessir, bu âyetin öncesindeki âyetlerle münâsebetini kurarken siyâk ile ortaya koyduğu anlamdan yola çıkmıştır. Yani buradaki hitabın

⁵²⁵ el-Enfâl 8/19; كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ

⁵²⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3089-3091.

⁵²⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3089.

müminlere yöneltildiği varsayımıyla âyetler arasında münâsebet kurmuştur. Bu durum, âyetlerin münâsebeti tespit edilirken siyâkın rolünü de gözler önüne sermektedir.

Hitabın müşriklere yönelik olduğu görüşünde olanlar ise âyetin münâsebetini şu şekilde kurmuştur: Allah (c.c.), müşriklerin Bedir Savaşı'nda yenildiklerini ve bundan sonra da durumun bundan farklı olmayacağını ifade edip “(Ey Kâfirler!) İşte size (görüp görebileceğiniz Allah'ın) lütfü! Allah inkâr edenlerin tuzaklarını yer ile yeksan etmektedir.”⁵²⁸ buyurunca; müşriklere yapmış olduğu tehdidin dozunu daha da artırmış ve durumu daha iyi anlamaları için istihza yoluyla bu âyeti inzâl buyurmuştur.⁵²⁹

Örnekte görüldüğü gibi âyetin siyâkı; âyete verilen anlamı etkilediği gibi münâsebet için yapılan yorumları da etkilemektedir. Bundan, siyâkın her hâlükârda münâsebet -doğrudan ya da dolaylı- bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Netice olarak siyâk; ya münâsebet ile aynı şeyi ifade etmekte ya da münâsebetin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır.

3.2.1.6. Münâsebet ile Bir Yoruma Ulaşması

Ebû Zehre, âyetleri yorumlarken ya da âyetlerden hüküm çıkarırken âyetler arası münâsebet konusundan yararlanmış, yaptığı yorumlarda âyetlerin öncesiyle ve sonrasıyla irtibatını göz ardı etmemiştir.⁵³⁰ Bu noktada yapılan yorumların siyâka aykırı olması durumunda bu yorumlara karşı çıkmış, önceki ve sonraki âyetlerin bahsettiği konuya uygun olmamasını delil göstererek kendi yorum ve düşüncesini ortaya koymuştur.

Örnek 1: Bakara sûresinin altmış yedi ila yetmiş birinci âyetlerinde Allah (c.c.), İsrâiloğulları'na bir inek kesmelerini emretmiş, İsrâiloğulları ise bu isteği yerine getirmemek için türlü sorular sormak suretiyle işi yokuşa sürmüşlerdir. Ebû Zehre, “âyetler arası münâsebet” konusundan yardım alarak bu âyetleri şöyle yorumlamıştır: “İsrâiloğulları, Mısır'da Firavun'un türlü eziyetlerine maruz kalmış aşağılanan kimselerdi. Fakat bir müddet sonra yaşadıkları topluma ayak uydurmaya başlamış ve

⁵²⁸ el-Enfâl 8/18.

⁵²⁹ Bikâî, *Naẓm*, 8/246.

⁵³⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/350-355, 3/1461, 4/1792, 1858, 1942.

inanç noktasında Mısır halkından etkilenmişlerdi. O zamanlar Mısır halkı, buzağıyı mukaddes kabul edip ona tapınmaktaydı. Allah (c.c.), etkilendikleri ve tapınmaya heveslendikleri bu buzağı sevgisini kalplerinden atabilmeleri için onlardan bir inek kesmelerini istedi.⁵³¹ İşte İsrâiloğulları'nın bir türlü ineği kesmeye yanaşmamaları bu yüzdendi. Yani bu emirle onlardan bir nevi için için tapınma hevesleri olan bir ineği kesmeleri istenmişti. Bu yüzden her seferinde bu emri yerine getirmemek için türlü sorular sormuşlardı. Fakat her soru sorduklarında kendilerine açıklanan vasıflar, tapınma hevesleri olan buzağıya daha da fazla benziyor, bu durum onların işini daha da zorlaştırıyordu.”⁵³²

Ebû Zehre, genel kanaatin aksine gerek bu âyetlerde geçen kıssayı gerekse yetmiş ikinci âyetle başlayan kıssayı müstakil birer kıssa olarak değerlendirmiştir.⁵³³ Müfessire göre yukarıda müstakil olarak anlatılan kıssada altı çizilen nokta, İsrâiloğulları'nın gönlündeki buzağıya tapınma sevgisini yok edip onun yerine tevhid inancını yerleştirmektir. Müfessir, kıssanın anlatıldığı bu âyetlerin birbiriyle olan ilişkisinden yola çıkarak bu yoruma ulaşmıştır. Şöyle ki; Allah (c.c.), İsrâiloğulları'ndan bir inek kesmelerini istediğinde onlar, “*Bizimle alay mı ediyorsun?*” karşılığını vermişlerdir. Müfessire göre bu soruyu sormaları, içten içe benimsedikleri; ineğin, “kutsal ve tapınılan bir şey olduğu” şeklindeki inançlarıdır. Bu yüzden onlar, ineğin kesilmesini tuhaf karşılamışlardır. Yine müfessire göre ineğin özelliklerini sorduklarında almış oldukları cevaplar da bu yorumu desteklemektedir. Çünkü altmış sekiz, altmış dokuz ve yetmiş birinci âyetlerde (kesilmesi için) vasıfları anlatılan inek ile Mısır halkının tapındığı buzağının şekilsel özellikleri birebir örtüşmektedir.⁵³⁴

Örnek 2: Müfessir, usûl âlimlerinin “icmâ” için delil olarak sundukları, “*Her kim yolun doğrusu kendisine ayan beyan ortaya çıktıktan sonra Resûlullah'a muhalefet eder ve müminlerin yolunun dışında (bir yola) tabi olursa (onu) saptığı (ve tercih ettiği) yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. O (cehennem) varılacak ne kötü*

⁵³¹ Hz. Mûsâ'dan buzağıya tapınmak için izin istemeleri ve Sâmirî'nin tapınma maksadıyla yapmış olduğu buzağıya; içlerinden bir grubun tapınması, diğer gurubun ise Sâmirî'ye karşı çıkmaması bunu göstermektedir. el-A'râf 7/138, 148; Tâhâ 20/85-97.

⁵³² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/265-268.

⁵³³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 269-273.

⁵³⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/265-268.

bir yerdir!”⁵³⁵ mealindeki âyeti, bağlam noktasında değerlendirmiş ve siyâkın kâfirler ve münâfiklar hakkında olmasından dolayı bu âyetin, icmânın varlığı için bir delil olamayacağını ifade etmiştir.⁵³⁶

Bazen de müfessir, önceki ve sonraki âyetlere uyumlu olduğunu gerekçe göstererek âyet hakkında yapılmış olan farklı yorumlardan bir tanesini tercih etmektedir.⁵³⁷ Bu durum, âyetin mânâsının anlaşılması noktasındaki ihtilaflar hakkında söz konusu olabildiği gibi fikhî⁵³⁸ ve kelâmî⁵³⁹ konulardaki ihtilaflar hakkında da söz konusu olabilmektedir.

Örnek 1: Bakara sûresinin yüz doksan yedinci âyetinde⁵⁴⁰ hac ibadetini yerine getirmek için Mekke’ye gidenlerin, yanlarına azık almaları emredildikten sonra “*Şüphesiz azığın en hayırlısı takvâdir.*” buyurulmuştur. Burada geçen “takvâ” ifadesine maddî ve manevî olmak üzere iki farklı yorum yapıldığına dikkat çeken Ebû Zehre, devamındaki “*Ey akıl sahipleri! Benden sakının!*” ifadesini gerekçe göstererek buradaki takvânın, manevî anlamda olduğu görüşünü tercih ettiğini söylemiştir. Takvânın maddî olarak düşünülmesi, Kur’ân’ın nâzil olduğu ortamda Yemenlilerin hacca giderken yanlarına azık almamaları, Allah’a tevekkül ettiklerini söylemeleri ve dolayısıyla yanlarına azık alan insanlara yük olmaları, anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu yorumu kabul edenlere göre âyetin anlamı: “*Yanınıza azık alın! Şüphesiz azığın en hayırlısı takvâ yani başkalarına yük olmamaktır.*” şeklinde olmaktadır. Takvânın manevî olduğunu söyleyen Ebû Zehre’ye göre ise burada kastedilen anlam, “Yanınıza kendinizi aklıktan ve ölümden korumak için maddî ve bedeninizin gıdası olan “azık” alınız. Şüphesiz azığın en hayırlısı kalbin gıdası olan takvâ yani Allah’tan sakınmadır.”⁵⁴¹ şeklinde olmaktadır.

⁵³⁵ en-Nisâ 4/115; وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

⁵³⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1858.

⁵³⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/615-616, 643, 7/3755, 3833, 3898, 8/4172-4173, 10/5451, 5454.

⁵³⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1998-1999.

⁵³⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1987-1988.

⁵⁴⁰ el-Bakara 2/197; خَيْرٌ يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَزُودُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ

⁵⁴¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/615-616.

Örnek 2: Müfessir, Bakara sûresinin yüz altıncı âyetini⁵⁴² (nesih âyeti) tefsir ederken âyette geçen “âyet (آية)” kelimesinin; Kur’ân âyeti, mu’cize ve kevnî âyetler gibi üç farklı anlamda kullanıldığını, çoğu âlimin; Kur’ân âyeti mânasını, kendisinin ise mu’cize mânasını tercih ettiğini söylemiştir. Müfessir, buradaki “âyet” kelimesinin mu’cize anlamına geldiğini şu delillerle temellendirmiştir:

a) Bu âyet, “Allah’ın her şeye gücünün yettiğini bilmez misin?” ifadesiyle bitirilmiştir. Bu ifade, buradaki “âyet” kelimesinin Kur’ân âyeti değil; mu’cize anlamında kullanıldığını göstermektedir. Zira mu’cize, Allah’ın gücünü ve elçisinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Kur’ân âyeti anlamının alınması durumunda ise bu cümlelerin önceki cümle ile irtibatı koparılmış olacaktır.

b) Bir sonraki âyette⁵⁴³ (yüz yedi) “Göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığının yalnız Allah’a ait olduğunu bilmez misin?” ifadesi geçmektedir. Burada kitap yerine göklere ve yere vurgu yapılması ve mülkiyetin Allah’a tahsis edilmesi, “âyet” kelimesinin Kur’ân âyeti değil; mu’cize anlamında kullanıldığını göstermektedir.

c) Daha sonraki âyette⁵⁴⁴ (yüz sekiz) ise “Yoksa daha önce Mûsâ’dan istendiği gibi siz de peygamberinizden (mu’cizeler) mi istiyorsunuz?” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade de “âyet” kelimesinin Kur’ân âyeti değil; mu’cize anlamında kullanıldığını göstermektedir. Çünkü Hz. Mûsâ’dan istenen ve sayesinde kavminin azarlandığı şey mu’cizeydi.

d) Nesih, nâsîh ile mensûh olduğu düşünülen âyetlerin çelişmesi durumunda söz konusu edilir. Oysa Kur’ân’da birbiriyle çelişen hiçbir âyet yoktur. Dolayısıyla aralarını birleştirmeye çalışmaya da gerek yoktur.⁵⁴⁵

Örnekte görüldüğü gibi Ebû Zehre, Kur’ân’ın içerisinde neshe maruz kalmış hiçbir âyetin bulunmadığı görüşünü savunmuş, bu noktadaki görüşünü temellendirirken gerek âyetin kendi içerisindeki münâsebetini gerekse peş peşe gelen âyetlerin münâsebetini delil olarak kullanmış ve “âyet” kelimesinin mu’cize mânasında kullanıldığı görüşünü tercih etmiştir. Bu noktada müfessirin, görüşünü

⁵⁴² el-Bakara 2/106; مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

⁵⁴³ el-Bakara 2/107; أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

⁵⁴⁴ el-Bakara 2/108; أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ

⁵⁴⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/354-355.

dayandırdığı delillerin tamamının “âyetler arası münâsebet” konusu olması manidardır.

Dolayısıyla Ebû Zehre’ye göre Bakara sûresi yüz altıncı âyette; önceki peygamberlere verilen hissî mu‘cize uygulamasının kaldırıldığı ve Hz. Peygamber’e hissî mu‘cize yerine aklî mu‘cize (dengi ya da daha iyisi) olan Kur’ân’ın verildiği bildirilmiştir. Müfessire göre bu noktada hissî mu‘cize yerine aklî mu‘cizenin seçilmiş olması; Hz. Peygamber’in nübüvvetinin kıyamete kadar sürecektir olmasından dolayıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber’e böyle bir mu‘cizenin verilmesi; hem kendi yaşadığı dönemde hem de vefatından sonraki dönemlerde nübüvvetini ispatlamaktadır.⁵⁴⁶

Görüldüğü gibi müfessir; ilgili âyetin, sonrasındaki âyetlerle münâsebetini kurmak suretiyle âyette geçen “âyet” kelimesine “mu‘cize” mânasının verilmesi gerektiğini ispat etmeye çalışmıştır. Fakat Ebû Zehre; ilgili âyetin, önceki âyetlerle münâsebetini kurmamıştır. Sûrenin bir önceki âyetinde (105) “*Müşrikler ve Ehl-i kitap’tan olan kâfirler; Rabbinizden size iyi bir şey indirilmesini (yani size ilâhî bir kitabın bahşedilmesini) istemezler. Hâlbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütf sahibidir.*”⁵⁴⁷ buyurulmuş, daha önceki âyetinde ise (104) “*Ey iman edenler! (Size vaaz yaptığında konuyu iyice anlayıp ezberlemek için Peygamberin daha yavaş olmasını dile getirmek istediğiniz fakat Yahudilerin farklı anlamlara çektikleri) “Râinâ/bizi güt.” demeyin; “Unzurnâ/bizi gözet.” deyin ve (yine de Peygamber’i fazlaca meşgul etmemek için) iyi dinleyin. Kâfirler için acı veren bir azap vardır.*”⁵⁴⁸ buyurulmuştur.

İlgili âyetin, kaynaklarda aktarılan iki tane nüzûl sebebi bulunmaktadır. Esasında Kur’ân’ın indiği dönemde neshi diline dolayıp Kur’ân’ın Allah tarafından indirilmediğini savunan iki grup vardır. Bunlar Yahudiler ve müşriklerdir. Yahudiler, “kıblenin değişmesi” olayını hazmedemedikleri için neshin mümkün olamayacağını söylemiş, “Muhammed, bir gün başka diğer gün başka konuşuyor.”⁵⁴⁹ şeklinde sözler

⁵⁴⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’l-ı-tefâsir*, 1/354-355.

⁵⁴⁷ el-Bakara 2/105; مَا يَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

⁵⁴⁸ el-Bakara 2/104; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

⁵⁴⁹ Râzî, *Mefâtih*, 3/636.

sarf etmişlerdir. Müşrikler de sarf ettikleri aynı minvaldeki sözleriyle⁵⁵⁰ nesih olgusunu eleştiriyor ve böylelikle Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetini inkâr etmeye çalışıyorlardı. Râzî, kıblenin değişmesi olayında Yahudilerin söylediği sözleri; Vâhidî ise müşriklerin söylediği sözleri, nüzûl sebebi olarak aktarmıştır. Dolayısıyla yüz beşinci âyetle her iki grup da zikredilmiş olmakta; yüz altıncı âyetle ise esasen her iki grubun da söylediklerine aynı anda cevap verilmiş olmaktadır.

Öyleyse yüz altıncı âyetin kimler hakkında nâzil olduğu “âyet” kelimesine verilen anlamı etkileyecektir. Çünkü burada Yahudilerin söylemleri, kendi kitaplarının nesh edilmediğini ifade etmekte; müşriklerin söylemleri ise Kur’ân’ın kendi içerisindeki neshi ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında yüz beşinci âyetle her iki grubun da zikredilmesi, “âyet” kelimesine hem “önceki şeriatlar” hem de “Kur’ân âyeti” anlamlarının verilmesini mümkün kılmaktadır.⁵⁵¹ Yüz dördüncü âyetle “Bizi güt/bekle!” anlamına gelen kelimenin, eş anlamlısı ile değiştirilmesi de Yahudilerle alakalı bir durum olup “âyet” kelimesine “önceki şeriatlar” anlamının verilmesini mümkün kılmaktadır.⁵⁵²

Sonuç olarak; ilgili âyetin öncesindeki iki âyet ile münâsebetinin kurulması, “âyet” kelimesine “şeriat ve Kur’ân âyeti”; sonrasındaki iki âyet ile münâsebetinin kurulması ise “mu’cize” anlamının verilmesini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla her üç anlamı içerisinde barındıran “âyet” kelimesinin mutlak olarak bırakılması ve her üç anlamı kapsamaması mümkündür. Bu bağlamda ilgili âyet, hem Kur’ân’ın kendi içerisindeki neshi, hem önceki şeriatların neshini, hem de önceki mu’cize uygulamasının kaldırıldığını ifade etmektedir, şeklinde bir sonuca ulaşılabilir.

3.2.1.7. Münâsebeti Tespitte Kullandığı Lafızlar

Müfessirlerin âyetler arası münâsebeti kurarken kullanmış oldukları lafızlar farklılık arz etmektedir. Örneğin; Taberî, âyetler arasındaki münâsebeti gösterirken daha çok “siyâk (السِّيَاق)” lafzını kullanmış,⁵⁵³ İmam Mâtürîdî daha çok “sıla (الصَّلَاة)”⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nuzûl*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 37.

⁵⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/654662.

⁵⁵² Bikâî, *Naẓm*, 2/90-94.

⁵⁵³ Taberî, *Câmi'*, 2/475, 3/159, 7/540, 8/283, 9/381, 12/270, 22/94.

⁵⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/406, 3/183, 4/15, 5/46, 6/141.

ifadesini kullanmış, Bikâî ise daha çok “lemmâ (لَمَّا)” bağlacını kullanmış⁵⁵⁵ ve bundan dolayı tefsirine “Kitâbü Lemmâ (كِتَابُ لَمَّا)” ismini verdiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁶ Dolayısıyla bir tefsirde âyetler arası münâsebet konusunun işlenip işlenmediğinin tespit edilebilmesi için konu hakkında kullanılan lafızların ortaya konması önemlidir. Bu lafızların tespiti, hem konu hakkında çalışma yapanlara kolaylık sağlayacak hem de herhangi bir tefsir kitabında münâsebet konusunun işlenip işlenmediğiyle alakalı yanlış bir değerlendirme yapılmasını önleyecektir.

Ebû Zehre ise âyetler arası münâsebeti kurarken tekdüze bir lafız kullanmamış; aksine hem birçok farklı lafız hem de bu farklı lafızların farklı türevlerini kullanmak suretiyle münâsebet konusunu ortaya koymuştur.

Müfessirin âyetler arası münâsebet konusunu ortaya koyarken kullandığı lafızlar şunlardır:

a) Müfessirin “münâsebet (الْمُنَاسَبَةُ)” kelimesini ve türevlerini kullanarak âyetler arası ilişkiyi ortaya koyduğu lafızlar:

Tablo 2. Ebû Zehre’nin “âyetler arası münâsebet” konusunu işlerken kullandığı lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
1	Bu âyet ile öncesindeki âyetlerin münâsebet yönü şudur ... ⁵⁵⁷	وَجْهَ الْمُنَاسَبَةِ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَةِ وَمَا قَبْلَهَا ...
2	Bu âyet ile şu âyet arasındaki münâsebet, iki zıt arasında bulunan münasebettir. ⁵⁵⁸	إِنَّ الْمُنَاسَبَةَ بَيْنَ هَذِهِ وَهَذِهِ، هِيَ الْمُنَاسَبَةُ بَيْنَ الضَّدَّيْنِ ...
3	Bu, âyetler arasında bulunan açık bir münasebettir. ⁵⁵⁹	وَتِلْكَ مُنَاسَبَةٌ وَاضِحَةٌ بَيْنَ الْآيَاتِ
4	Bunun, öncesindeki bütün âyetlerle münâsebeti gayet açıktır. ⁵⁶⁰	...وَأَنَّ مُنَاسَبَةَ هَذَا لِلْآيَاتِ السَّابِقَةِ كُلِّهَا وَاضِحَةٌ
5	Sonra burada bu âyet ile öncesindeki âyetler arasında özel bir münâsebet vardır. ⁵⁶¹	ثُمَّ هُنَاكَ مُنَاسَبَةٌ خَاصَّةٌ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَةِ وَهَذِهِ الْآيَاتِ السَّابِقَةِ

⁵⁵⁵ Bikâî, *Naẓm*, 2/356, 3/97, 4/105, 5/338, 7/167.

⁵⁵⁶ Bikâî, *Naẓm*, 22/446-447.

⁵⁵⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1063, 1064, 4/1887.

⁵⁵⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1041, 3/1405.

⁵⁵⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4372.

⁵⁶⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/968.

⁵⁶¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/599, 1064.

Tablo 2 (Devam). Ebû Zehre'nin "âyetler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
6	Burada bu âyet ile şu âyetin sonu arasında özel bir münâsebet yönü vardır. ⁵⁶²	وَتَمَّةَ وَجْهٍ خَاصٍّ لِلْمُنَاسَبَةِ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَةِ وَآخِرِ هَذِهِ الْآيَةِ
7	Bunun, bu konumda bulunmasının münâsebeti nedir? şeklindeki bir soruya şöyle cevap veririz ... ⁵⁶³	وَقَدْ يَسْأَلُ سَائِلٌ: مَا مُنَاسَبَةُ هَذَا فِي هَذَا الْمَوْضِعِ؟ وَنُجِيبُ عَنْ ذَلِكَ...
8	Önceki âyetteki münâsebet bu şekildeydi ... Buradaki münâsebet ise şu şekildedir ... ⁵⁶⁴	وَقَدْ كَانَتْ الْمُنَاسَبَةُ فِي الْآيَةِ السَّابِقَةِ... وَأَمَّا الْمُنَاسَبَةُ هُنَا فَهِيَ...
9	Bu âyetten sonra şu âyetin gelmesinin münâsebeti şudur ... ⁵⁶⁵	مُنَاسَبَةُ الْآيَةِ بَعْدَ هَذِهِ الْآيَةِ...
10	Bu âyet ile şu âyetler arasında açık bir münâsebet vardır. ⁵⁶⁶	...أَنَّ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَةِ وَهَذِهِ الْآيَاتِ مُنَاسَبَةٌ ظَاهِرَةٌ
11	Bundan dolayı bunu ... açıkladıktan sonra şunu ... açıklaması uygun oldu. ⁵⁶⁷	وَلِذَلِكَ نَاسَبَ بَعْدَ أَنْ بَيَّنَّ هَذَا... أَنْ يُبَيِّنَ هَذَا...
12	İlk ifade, âyete uygundur. ⁵⁶⁸	وَكَانَ التَّعْبِيرُ الْأَوَّلُ مُنَاسِبًا لِلْآيَةِ
13	Âyetin bu şekilde açıklanması Allah'ın sonrasındaki sözüyle; şu şekilde açıklanması ise öncesindeki sözüyle uyumlu olur. ⁵⁶⁹	وَتَفْسِيرُهُ بِهَذَا يَتَنَاسَبُ مَعَ قَوْلِهِ بَعْدَ ذَلِكَ وَتَفْسِيرُهُ بِهَذَا يَتَنَاسَبُ مَعَ قَوْلِهِ قَبْلَ ذَلِكَ
14	Bu tefsir, sonrasında gelen ifadeye uygundur. ⁵⁷⁰	هَذَا التَّفْسِيرُ هُوَ الْمُنَاسِبُ لِمَا يَجِيءُ بَعْدَ ذَلِكَ
15	Kelimenin bu kullanımı, anlamıyla uyumludur. ⁵⁷¹	وَهُوَ مُنَاسِبٌ لِمَعْنَاهَا
16	(Bu yorumun kabul edilmesi durumunda) âyetin şu âyet ile münâsebeti ortaya çıkmaz. ⁵⁷²	وَلَا تَظْهَرُ مُنَاسَبَةٌ مَعَ آيَةِ هَذِهِ

⁵⁶² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1064.

⁵⁶³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4706.

⁵⁶⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 7/3402.

⁵⁶⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/541.

⁵⁶⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1405.

⁵⁶⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/650.

⁵⁶⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4101.

⁵⁶⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/940.

⁵⁷⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/744.

⁵⁷¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5045.

⁵⁷² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/355.

Tablo 2 (Devam). Ebû Zehre'nin "âyetler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
17	Bu ilâvenin; (belirtilen) özel siyâka uygun, öncekinden farklı özel bir münâsebeti daha vardır. ⁵⁷³	إِنَّ لَذَلِكَ التَّذْيِيلَ مَعْنَى آخَرٍ مُنَاسِبًا مُنَاسِبَةً أَخَصَّ لِلْسِّيَاقِ الْخَاصِّ
18	Ben bu görüşü benimsiyorum. Çünkü bu görüş Allah'ın şu ... sözüne uygundur. ⁵⁷⁴	وَأَمِيلُ إِلَى هَذَا لِأَنَّهُ الْمُنَاسِبُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى
19	Taberî'nin tefsirinde âyetin münâsebeti için farklı bir değerlendirme gelmiştir. ⁵⁷⁵	وَقَدْ جَاءَ فِي تَفْسِيرِ الطَّبْرِيِّ وَجْهٌ آخَرٌ لِلْمُنَاسِبَةِ
20	Bu görüş, âyetin tertibine uygundur. ⁵⁷⁶	وَهُوَ الْمُنَاسِبُ لِنَسْقِ الْآيَةِ
21	Bu görüş, bu âyete ve önceki âyetlere uygundur. ⁵⁷⁷	وَهُوَ الْمُنَاسِبُ لِلنَّصِّ وَلِلآيَاتِ السَّابِقَةِ
22	Bu görüş, akla yatkın ve bağlama uygundur. ⁵⁷⁸	وَهُوَ الْمَعْقُولُ الْمُنَاسِبُ لِلْمَقَامِ
23	Şu ... uygun olmuştur. ⁵⁷⁹	وَلَقَدْ نَاسَبَ ...

b) Müfessirin âyetler arasındaki münâsebeti ortaya koyarken kullandığı diğer lafızlar ise şunlardır:

⁵⁷³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/989.

⁵⁷⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5451.

⁵⁷⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1887.

⁵⁷⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/941.

⁵⁷⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1871.

⁵⁷⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4780.

⁵⁷⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/650, 930, 9/4515, 1/399, 3/1359.

Tablo 3. Ebû Zehre'nin "âyetler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı diğer lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
1	Geride geçen âyetlerde Allah, şunu ... söylemişti. Müteakip âyetlerde ise şunu ... açıklıyor. ⁵⁸⁰	فِي الْآيَاتِ السَّابِقَةِ ذَكَرَ اللَّهُ ... وَفِي هَذِهِ الْآيَاتِ التَّالِيَةِ يُبَيِّنُ ...
2	Allah, önceki âyette şunu ... söylemişti. Bu âyette ise şunu ... açıklıyor. ⁵⁸¹	ذَكَرَ فِي الْآيَةِ السَّابِقَةِ اللَّهُ ... وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ يُوضِّحُ ...
3	Geride geçen âyetlerde Allah, şunu ... söylemişti. Bu âyette ise şunu ... açıklıyor. ⁵⁸²	فِي الْآيَاتِ السَّابِقَةِ ذَكَرَ اللَّهُ ... وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ يُبَيِّنُ ...
4	Allah'ın şu ... sözü, öncesindeki âyetlerle ilişkilidir. ⁵⁸³	وَقَوْلُهُ تَعَالَى ... مُتَّصِلٌ بِالْآيَاتِ الَّتِي قَبْلَهَا
5	Bu âyetler, öncesindeki âyetlerle ilişkilidir. ⁵⁸⁴	هَذِهِ الْآيَاتُ مُتَّصِلَةٌ بِمَا قَبْلَهَا
6	Bu âyet, öncesiyle ilişkilidir. ⁵⁸⁵	هَذِهِ الْآيَةُ الْكَرِيمَةُ مُتَّصِلَةٌ بِمَا قَبْلَهَا
7	Bu âyetler, öncesindeki âyetlerle ilişkilidir. Çünkü öncesindeki âyetler ... ⁵⁸⁶	هَذِهِ الْآيَاتُ مَوْصُولَةٌ بِالْآيَاتِ الَّتِي قَبْلَهَا إِذِ الْآيَاتُ الَّتِي قَبْلَهَا ...
8	Bu âyet, öncesiyle ilişkilidir. Çünkü ikisinin konusu aynıdır. ⁵⁸⁷	هَذِهِ الْآيَةُ مَوْصُولَةٌ بِمَا قَبْلَهَا لِأَنَّ مَوْضُوعَهُمَا وَاحِدٌ
9	Burada kelâm öncesiyle ilişkilidir. ⁵⁸⁸	الْكَلَامُ هُنَا مُتَّصِلٌ بِمَا قَبْلَهُ
10	Bu iki âyet, öncesiyle sağlam bir şekilde ilişkilidir. ⁵⁸⁹	هَاتَانِ الْآيَتَانِ مُتَّصِلَتَانِ بِمَا قَبْلَهُمَا أَوْثَقَ الْإِتِّصَالِ
11	Bu âyetler, önceki kıssayla ilişkilidir. ⁵⁹⁰	هَذِهِ الْآيَاتُ مَوْصُولَةٌ بِالْقِصَصِ السَّابِقِ
12	Âyetler, birbiriyle ilişkilidir. Bu âyetler de öncesiyle ilişkilidir. ⁵⁹¹	الْآيَاتُ بَعْضُهَا مُتَّصِلٌ بِبَعْضٍ فَهَذِهِ الْآيَاتُ مُتَّصِلَةٌ بِمَا قَبْلَهَا

⁵⁸⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/917.

⁵⁸¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5470.

⁵⁸² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1107.

⁵⁸³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2747.

⁵⁸⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4850.

⁵⁸⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5085.

⁵⁸⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1410.

⁵⁸⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1426.

⁵⁸⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2468.

⁵⁸⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/598.

⁵⁹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1241.

⁵⁹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3067.

Tablo 3 (Devam). Ebû Zehre'nin "âyetler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı diğer lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
13	Bil ki; Kur'ân'ın tüm parçaları birbiriyle ilişkilidir, birbirinden kopuk değildir. ⁵⁹²	إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْقُرْآنَ كُلَّهُ مُتَّصِلُ الْأَجْزَاءِ غَيْرُ مُتَفَصِّلٍ بَعْضُهَا عَنْ بَعْضٍ
14	Bu âyet ile anlamı hakkında konuştuğumuz âyetin arasını uzlaştırmak; fikir yürütmeyi gerektirmeyecek kadar kolaydır. ⁵⁹³	وَإِنَّ التَّوْفِيقَ بَيْنَ هَذَا النَّصِّ وَالنَّصِّ الَّذِي نَتَكَلَّمُ فِي مَعْنَاهُ سَهْلٌ لَا يَحْتَاجُ إِلَى إِعْمَالِ فِكْرٍ
15	Sonra burada savaş hükümleriyle hac hükümleri arasında özel bir irtibat vardır. ⁵⁹⁴	ثُمَّ هُنَاكَ إِرْتِبَاطٌ خَاصٌّ بَيْنَ أَحْكَامِ الْقِتَالِ وَأَحْكَامِ الْحَجِّ
16	Bu âyet, siyâk ve atıf ile öncesindeki âyet ile irtibatlıdır. ⁵⁹⁵	هَذِهِ الْآيَةُ مُرْتَبِطَةٌ بِالسِّيَاقِ وَالْعَطْفِ بِالْآيَةِ قَبْلَهَا
17	Bu âyet ile öncesindeki âyetin irtibatı ... ⁵⁹⁶	الرَّبْطُ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَةِ وَمَا قَبْلَهَا...
18	Birbiriyle uyumlu ve mükemmel bir dizilim içerisinde ardı sıra gelen bu âyetler, birbiriyle irtibatlıdır. ⁵⁹⁷	الْآيَاتُ مُتَرَابِطَةٌ تَبِعَ بَعْضُهَا بَعْضًا فِي نَسْقٍ مُحْكَمٍ مُتَنَاسِبٍ يَرْتَبِطُ بَعْضُهُ بِعَجْزِ بَعْضٍ
19	Kur'ân âyetleri birbiriyle öylesine irtibatlıdır ki akıl yoluyla ortaya konulan bu ilişki sayesinde âyetler âdeta birbirine kenetlenir. ⁵⁹⁸	تَرْتَبِطُ آيَاتُ الْقُرْآنِ فَيَكُونُ بَعْضُهَا آخِذًا بِحُجْزِ بَعْضٍ فِي إِرْتِبَاطٍ عَقْلِيٍّ
20	Bunların hepsi kelâmın siyâkından anlaşılmaktadır. ⁵⁹⁹	وَهَذَا كُلُّهُ مَفْهُومٌ مِنْ سِيَاقِ الْكَلَامِ
21	Çünkü öncesi ve sonrasıyla siyâkın tamamı şunu ifade etmektedir... ⁶⁰⁰	لِأَنَّ السِّيَاقَ كُلَّهُ فِيمَا قَبْلَهُ وَمَا بَعْدَهُ يَدُلُّ عَلَى...
22	Âyetlerin siyâkı ve birbiriyle uyumundan şu anlaşılmaktadır... ⁶⁰¹	وَمِنْ سِيَاقِ الْآيَاتِ وَتَنَاسُقِهَا يُفْهَمُ...
23	Bu âyetlerin öncesiyle ilişkisi ... ⁶⁰²	عِلَاقَةُ هَذِهِ الْآيَاتِ بِمَا قَبْلَهَا...
24	Bu âyetler ile öncesinde geçen âyetler arasındaki ilişki ... ⁶⁰³	وَإِنَّ الْعِلَاقَةَ بَيْنَ هَذِهِ الْآيَاتِ وَمَا سَبَقَهَا مِنْ آيَاتٍ...

⁵⁹² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/433.

⁵⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1220.

⁵⁹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/599.

⁵⁹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/960.

⁵⁹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2381.

⁵⁹⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2767.

⁵⁹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5202.

⁵⁹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4073.

⁶⁰⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1484.

⁶⁰¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/780.

⁶⁰² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1546.

⁶⁰³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/4425.

Tablo 3 (Devam). Ebû Zehre'nin "âyetler arası münâsebet" konusunu işlerken kullandığı diğer lafızlar

No:	Türkçesi	Arapçası
25	Allah, bundan dolayı bunun akabinde şöyle buyurdu... ⁶⁰⁴	وَلَدَا قَالَ عَقَّبَ ذَلِكَ...
26	Bundan dolayı âyetin hemen peşine şu sözü getirdi... ⁶⁰⁵	وَلَدَا عَقَّبَ الْآيَةَ بِقَوْلِهِ...
27	Bundan dolayı âyetin sonuna şu sözünü ekledi... ⁶⁰⁶	وَلِذَلِكَ ذِيلَ الْآيَةِ بِقَوْلِهِ...
28	Âyetin sonundaki bu ilâve şunu ifade eder... ⁶⁰⁷	هَذَا التَّنْذِيلُ يَدُلُّ عَلَى...
29	Âyet, bu ifadeyle bitirildi. Bu, şunu ifade eder... ⁶⁰⁸	بِهَذَا خُتِمَتِ الْآيَةُ وَهِيَ تَدُلُّ عَلَى
30	Âyet şundan ... dolayı bu cümle ile bitirildi. ⁶⁰⁹	خُتِمَتِ الْآيَةُ بِهَذِهِ الْجُمْلَةِ ل...
31	Bu âyetler, önceki âyetlerin içerdiği mânaları tamamlayıcı niteliktedir. ⁶¹⁰	هَذِهِ الْآيَاتُ تَتِمِّمُ لِلْمَعَانِي الَّتِي اشْتَمَلَتْ عَلَيْهَا الْآيَاتُ السَّابِقَةُ
32	Ben ikinci görüşü tercih ediyorum. Çünkü o Kur'ân'ın dizilimiyle uyumludur. ⁶¹¹	وَإِنِّي أَمِيلُ إِلَى الْإِتِّجَاهِ الثَّانِي لِأَنَّهُ يَتَّفِقُ مَعَ النَّسْقِ الْقُرْآنِيِّ
33	Sonra şöyle dedi... ⁶¹²	ثُمَّ قَالَ ...

3.2.2. Âyetler Arası Münâsebet Çeşitleri ve Örnekleri

Âyetler arası münâsebet konusu; Kur'ân'ın her kelimesini, -cümle olmayan- ifadesini, cümlesini ve bütün âyetlerini kapsayan geniş bir kavramdır.⁶¹³ Yelpazesi bu denli geniş çizilen âyetler arası münâsebet konusunu; "âyetin kendi içerisindeki bütünlüğünü ortaya koymak", "âyetin/âyetlerin sûre içerisindeki bütünlüğünü ortaya koymak" ve "âyetin/âyetlerin Kur'ân içerisindeki bütünlüğünü ortaya koymak" şeklinde üç başlık altında özetlemek mümkündür.

⁶⁰⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5301.

⁶⁰⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/5032.

⁶⁰⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1727.

⁶⁰⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/643.

⁶⁰⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2302.

⁶⁰⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1082.

⁶¹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1774.

⁶¹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 7/3914.

⁶¹² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3285, 7/3646, 10/5109.

⁶¹³ Yılmaz, "Münâsebât", 31/568-570.

a) Müfessirler, âyetin kendi içerisindeki bütünlüğünü ortaya koyabilmek için ciddi mesai harcamış, bu noktada âyeti/âyetleri çeşitli tahlillere tabi tutmuşlardır. Bu bağlamda âyet içerisindeki kelimelerin birbiriyle uyumu,⁶¹⁴ kelime ya da ifadelerin takdim ve tehiri,⁶¹⁵ âyette sıralanan maddelerin öncelik ve sonralık durumu,⁶¹⁶ âyet sonlarındaki ifade ya da cümlelerin âyet ile uyumu⁶¹⁷ ve âyetin baş tarafıyla son tarafının uyumu⁶¹⁸ gibi hususlar, âyetin/âyetlerin kendi içerisindeki bütünlüğünü ortaya koyarken gerek Ebû Zehre'nin gerekse diğer müfessirlerin üzerinde ehemmiyetle durdukları konular arasındadır.

b) Müfessirler, âyetin/âyetlerin sûre içerisindeki bütünlüğünü ortaya koymak için de çok yönlü bir çalışma içerisine girmişler, bu noktada âyetlerin sadece öncesi ve sonrasıyla münâsebetini kurmakla yetinmemişler, bilakis konuyu çok daha geniş bir perspektiften ele almaya çalışmışlardır. Bu bağlamda âyetin/âyetlerin bir önceki ve/veya bir sonraki âyetlerle ilişkisi,⁶¹⁹ peş peşe gelen âyetlerin birbiriyle ilişkisi,⁶²⁰ âyet gruplarının birbiriyle ilişkisi,⁶²¹ peş peşe gelen kıssaların birbiriyle ilişkisi⁶²² ve peş peşe gelen hüküm âyetlerinin birbiriyle ilişkisi⁶²³ gibi hususlar, âyetin/âyetlerin sûre içerisindeki bütünlüğünü ortaya koyarken müfessirlerin üzerinde ciddiyetle durdukları konular arasında yer almıştır. Dile getirilen tüm bu hususlar, Ebû Zehre tarafından da ihmal edilmemiş, o da tefsirinin başından sonuna kadar âyetin/âyetlerin sûre içerisindeki bütünlüğünü ortaya koymak suretiyle Kur'ân'ın i'câzını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

c) Müfessirler, âyetler arasındaki münâsebeti izah ederken yukarıda zikredilen hususlarla yetinmemiş, bilakis âyetin/âyetlerin Kur'ân içerisindeki bütünlüğünü de

⁶¹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/51-54, 55-56.

⁶¹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/65.

⁶¹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1356-1357, 1606, 1675.

⁶¹⁷ Râzî, *Mefâtîh*, 9/520; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2709, 9/5014-5015.

⁶¹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5176.

⁶¹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/562, 671-672, 709-710, 943-944, 3/1578, 1636, 4/1810, 5/2480, 6/3051, 3188-3189, 7/3460, 8/3990, 4165, 10/5085.

⁶²⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/541, 555, 2/598-599, 713-714, 836-837, 846, 3/1211-1212, 1482, 1617, 4/1739, 1796-1797, 1804-1807, 1869, 1887, 1901, 1908, 2159-2160, 2167-2168, 5/2370, 6/3001-3008, 7/3800, 8/4095, 10/5186.

⁶²¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/555, 2/695-696, 804, 1063-1064, 4/1774-1775, 7/3824.

⁶²² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/879-880, 964-970, 3/1192-1195, 1202-1236, 4/2121, 7/3636, 3723, 9/4554, 4877, 4892, 4910, 10/5365, 5376.

⁶²³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/83-89, 531, 2/568, 6/3210, 7/3482-3486, 8/4372-4373, 4376, 10/5048, 5138.

ortaya koymaya çalışmışlardır. Söz gelimi; müfessirler, âyetteki bir kelimenin anlamını doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için gerekli gördükleri yerlerde, kelimenin Kur'ân'daki diğer kullanımlarını etraflıca tahlil etmişlerdir.⁶²⁴ Müfessirler, Kur'ân kıssalarını ve Kur'ân'daki (nikâh, talâk, miras hukuku, namaz, oruç, hac vb.) konu bazlı anlatımları da bu şekilde değerlendirmişler ve ilgili âyetlerin tamamını bir bütün olarak incelemeye çalışmışlardır.⁶²⁵ Bu noktada Ebû Zehre de tefsirinde bu münâsebet çeşidine sıklıkla yer vermiştir.⁶²⁶

3.2.2.1. Âyetin, Kendi İçerisindeki Münâsebeti

Kur'ân-ı Kerîm'in en küçük birimi olan âyetler; harf, kelime, ifade, cümle ya da cümlelerden oluşmaktadır. Âyete/âyetlere doğru bir şekilde anlam verilebilmesi, tüm bu öğelerin tek tek incelenmesini ve doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Âyet içerisindeki bu unsurların anlamı tespit edilirken kuşkusuz ki birçok kriter göz önüne alınmaktadır. Bu kriterlerden bir tanesi de münâsebâtü'l-Kur'ân ilmidir. Bu ilim sayesinde tüm bu öğeler; önceki ve sonraki âyetlerle, sûreyle ve Kur'ân'ın bütünüyle ilişkisi ortaya konmak suretiyle açıklanmaktadır. Bu durum, daha ilk etapta âyetin anlamı tespit edilirken âyetin münâsebetinin de dikkate alınması anlamına gelmektedir. Bu sayede hem âyet, Kur'ân bütünlüğü içerisinde anlamlandırılmakta hem de âyet içerisindeki harf, kelime, ifade, cümle ya da cümlelerin birbiriyle eşsiz uyumu yani i'câzı ortaya çıkarılmaktadır.⁶²⁷ Ebû Zehre'nin, "Kur'ân'daki her âyet kendi başına müstakil bir delildir."⁶²⁸ sözüyle ifade etmek istediği şeyin de bu olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıdaki tüm unsurlar dikkate alınmak suretiyle münferit âyete bir anlam verildiğinde, bu âyetin müstakil bir delil olması, Kur'ân'ın bütünlüğü ilkesini zedelememektedir. Çünkü âyete daha ilk etapta Kur'ân bütünlüğü içerisinde bir anlam yüklenmektedir.

Âyetin kendi iç bütünlüğünü sağlamak ve âyet içerisindeki kelime, ifade ya da cümlelerin birbiriyle ilişkisini ortaya koymak, Ebû Zehre'nin tefsirinde titiz bir şekilde

⁶²⁴ Râzî, *Mefâtîh*, 6/465-469, 498-501.

⁶²⁵ Râzî, *Mefâtîh*, 8/237-239.

⁶²⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/2140-2141, 5/2264, 2447, 5/2782, 7/3766, 8/4291, 10/5343.

⁶²⁷ Aruçi, "İ'câzü'l-Kur'ân", 21/403-406; Yılmaz, "Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver", 31/568-570; Yusuf Şevki Yavuz - Abdurrahman Çetin, "Âyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 242-244.

⁶²⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3064.

ele aldığı konulardan bir tanesidir. Ebû Zehre, bu sayede hem münferit âyete doğru bir şekilde anlam verebilmeyi hem de bu unsurların oluşturduğu mükemmel dizilimi; bu dizilimdeki hikmeti ve i'câzı ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu noktada müfessirin en sık başvurduğu münâsebet çeşidi; âyet sonlarındaki ifadelerin âyetin öncesiyle ilişkisini kurmak⁶²⁹ ve âyet içerisinde geçen ifadelerin dizilimindeki hikmeti ortaya çıkarmaktır.⁶³⁰ Burada “hikmet” ifadesi, altı çizilmesi gereken bir kelimedir. Zira müfessir, tüm kelimelerin Allah tarafından yerli yerine konulduğu fikrine mâtuf olarak bu dizilimdeki hikmeti ortaya koymaya çalışmıştır. Söz gelimi Âl-i İmrân sûresinin on dördüncü âyetinde insanların, sevgisine müptela olduğu altı husus dile getirilmiştir. Bunlar; (âyetle sıralandığı şekliyle) kadın, çocuk, para, binek (at), hayvan (dört ayaklı ve eti yenen) ve ekindir. Müfessir, bu altı maddenin niçin kadın ile başladığı, sonrasında niçin çocuğa geçildiği ve zikredilen maddelerin birbiriyle ilişkisi noktasında detaylı izahlarda bulunmuş ve kelimelerin tertibindeki hikmeti ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁶³¹ Müfessirin bu tür hikmet arayışını, bu şekilde maddelerin yer aldığı âyetlerde sıklıkla görmek mümkündür.⁶³² Aynı şekilde müfessir, âyet içerisinde önce gelmesi gereken bir ögenin niçin sonraya bırakıldığını da sorgulamakta ve bunun hikmetini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁶³³

Bu noktada müfessir, bazen lafız ile mâna münâsebetine de yer vermekte ve murat edilen mânanın niçin bu lafızlarla ifade edildiğine ya da başka bir deyişle niçin bu lafızların tercih edildiğine yanıt aramaktadır.⁶³⁴

Söylenenler dikkate alındığında müfessirin, âyetin iç bütünlüğünü ortaya koyarken başvurduğu münâsebet çeşitleri örnekleriyle birlikte şu şekildedir:

3.2.2.1.1. Âyetin Başı ile Sonunun Münâsebeti

Konuşmanın baş tarafıyla son tarafının uyumu, konuşmanın son tarafının öncesine bir sonuç ve tekit olması ya da kimilerince “teşâbühü'l-etrâf” şeklinde tanımlanan bu kısım, belâgat açısından büyük bir önemi haizdir. Esasında beklenen,

⁶²⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/549, 2/613-614, 3/1635-1636, 4/1837-1838, 5/2709, 6/3074, 8/4212-4213.

⁶³⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1356, 1675, 5/2575, 2729, 7/3644, 8/3988, 4253, 4360, 10/5049.

⁶³¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1134-1140.

⁶³² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1356, 1675, 5/2575, 2729, 7/3644, 8/3988, 4253, 4360, 10/5049.

⁶³³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1094, 3/1356, 1606, 4/2010, 8/3988, 4253, 10/5049.

⁶³⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 10/5176, 5289.

uzun bir konuşmanın başı ile sonu arasında bir uyumun bulunmasıdır. Sûrelerin ve hatta Kur'ân'ın başı ile sonu arasında bu şekilde bir ilginin bulunduğu önceki bölümlerde izah edilmişti. Burada münferit âyetlerde bile böylesi bir uyumun bulunması; âyetin, çok daha derin anlamlar içerdği hissiyatı oluşturmaktadır. Tüm bu anlatılanların, Ebû Zehre'nin "Kur'ân'daki her âyet, tek başına müstakil bir delildir."⁶³⁵ sözünde vücut bulduğu düşünülebilir.

Örnek 1: *"İşte bu (durum, tam da sana anlattığımız gibidir.); her kim kendisine yapılan saldırıya (kıyas hakkını kullanarak) dengi bir saldırıyla karşılık verir de sonrasında yine haksız bir saldırıya maruz kalırsa Allah ona mutlaka yardım eder. Allah (kullarının günahlarını) çok affeden, (ve kusurlarını gizleyip) çok bağışlayandır."*⁶³⁶ Ebû Zehre, âyetin sonundaki "Afüv (العَفْو)" ve "Ġafûr (الْغَفُور)" isimleriyle alakalı bazı müfessirlerin, "Zulmün ortadan kaldırılması noktasında yardımın vaat edilmesi, 'Kadîr (الْقَدِير)' ve 'Kahhâr (الْقَهَّار)' isimlerinin kullanılmasını gerektirmesine rağmen bu âyet niçin 'العَفْو' ve 'الْغَفُور' ifadeleriyle bitirildi?" sözlerini tenkit etmiş, bu sözleri "Kur'ân'ın ifadelerine fütursuzca dil uzatma" olarak nitelemiş ve âyetin bu iki isimle bitirilmesinin âyetin öncesiyle uyumlu olduğunu ifade etmiştir. Zira müfessire göre Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn döneminde savaş, sırf kan dökme ve üstün gelme duygularıyla yapılmamakta, aksine karşı tarafın hidayetine vesile olma, onları irşad etme ve zulmü ortadan kaldırma gibi saiklerle yapılmaktaydı. Bundan dolayı Allah (c.c.), bu âyetin benzeri birçok âyette müminleri; karşı tarafı affetmeye, bağışlamaya ve sabretmeye teşvik etmiştir. Dolayısıyla burada bu iki ismin kullanılması yerli yerine olmuştur. Çünkü burada insanları karşı tarafı affetmeye teşvik vardır. Bu durum İslâm'daki savaşların intikam alma duygusuyla yapılmadığını göstermektedir. Ayrıca müfessire göre âyetin bu iki isimle bitirilmesi, bütün bu mesajları ihtiva etmesi açısından hiçbir beşerin ulaşamayacağı (i'câz) bir ifade tarzıdır.⁶³⁷

Örnek 2: *"Allah'ın kendisine verdiği (zenginliğe, saltanata ve) iktidara güvenerek Rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim*

⁶³⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3064.

⁶³⁶ el-Hac 22/60; "ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيُصْرَفَهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُؤٌ غَفُورٌ"

⁶³⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/5014-5015.

'Rabbim dirilten ve öldürenidir.' deyince o, *'Ben (de senin Rabbin gibi) diriltir ve öldürürüm.'* dedi. İbrâhim *'Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir.'* dedi. Bunun üzerine inkâr eden o kişi afallayıp kaldı. Allah (gerçekleri göz göre göre reddeden) zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."⁶³⁸ Ebû Zehre, bu âyetin son cümlesi olan *"Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."* ifadesinin, üç farklı mesaj içerdiğini söyleyip bu ifadenin öncesiyle olan münâsebetini şöyle izah etmiştir:

a) Gerçeğe gözünü ve gönlünü kapamış olanlar, her daim zalimdirler. Çünkü onlar, hakikate göz yummaları sebebiyle kendilerine; sapkınlığa sürüklemeleri sebebiyle de toplumlarına zulmetmişlerdir. Aslında bu kişiler, hakikate savaş açtıklarından dolayıdır ki hakikatin bizâtihi kendisine karşı da zalimdirler.

b) Onların zulümleri, sapkınlıklarının da önüne geçmiştir. Çünkü şehvî duygular; kendilerini büsbütün hâkimiyeti altına almış, kendi hakları olmayan şeyleri talep etmeye sevk etmiş ve böylece onlar tüm sınırları çiğneyip zalim olmuşlardır. En sonunda da sapkınlıkları devreye girerek hakikat ile kalpleri arasına set çekmiştir.

c) Zulüm bir kişinin içine yerleşince hiçbir delil ona fayda vermez. Aksine aleyhine getirilen her delil, onun inadını ve yanlıştaki ısrarını artırır. Bundan dolayıdır ki Allah (c.c.), böyle bir kişiyi ya da toplumu doğru yola ulaştırmaz. Âyette Hz. İbrâhim ile tartıştığı ifade edilen kişi, işte böyle birisiydi.⁶³⁹

3.2.2.1.2. Âyet İçerisindeki Kelimelerin Dizilim Münâsebeti

Ebû Zehre, bu noktada gerek peş peşe gelen ifadelerin gerekse takdim ve tehirlerin bir hikmete mebni olduğu kabulüyle hareket etmiş ve bu hikmeti ortaya koymaya çalışmıştır.

Örnek 1: İslâm hukukçularına göre, ölen kişinin geriye bıraktığı malda sırasıyla; defin işlemi, borçlarının ödenmesi, vasiyetinin yerine getirilmesi ve miras

⁶³⁸ el-Bakara 2/258; اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي حَاجَّ اِبْرٰهِيْمَ فِى رَبِّهٖ اَنْ اَتٰهُ اللّٰهُ الْمَلٰٓئِكَةُ اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ رَبِّى الَّذِى يُحٰى وَيُمِيتُ قَالَ اَنَا اَحْيٰى وَاُمِيتُ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يٰٓاْتِى بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِى كَفَرَ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ

⁶³⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsir*, 2/959.

taksimi yapılmalıdır.⁶⁴⁰ Miras hukukuyla ilgili âyetlerde⁶⁴¹ tek tek kimlerin mirastan ne kadar pay alacağı açıklanmıştır. Buna göre âyetteki sıralamada ilk önce vasiyet, daha sonra borçların ödenmesi yer almaktadır. Ebû Zehre, âyetteki bu dizilimin hikmetini şu şekilde izah etmiştir: “Miras hukukuna göre ilk önce ölen kişinin borçları ödenmeli, daha sonra vasiyeti yerine getirilmelidir. Âyetteki sıralamanın tam tersine olması; vârislerin, ölen kişinin borçlarını ödeme noktasında bir problem çıkarmayacağını, fakat vasiyetini yerine getirme noktasında problem çıkarabileceklerini vurgulamak içindir. Çünkü vârisler, ölen kişinin borcunu âdeti kendi borçları gibi kabul ederler. Vasiyet ise bir nevi kendi haklarını başkalarına verme anlamı taşımaktadır. Bu sebeptendir ki Allah (c.c.), vasiyeti öne almak suretiyle ‘Bu konuda gevşeklik göstermeyin!’ mesajı vermiş olmaktadır.”⁶⁴²

Örnek 2: Ebû Zehre, Fâtîha sûresindeki “*Yalnızca sana kulluk ederiz. (إِيَّاكَ نَعْبُدُ)*” ifadesinin, “*Yalnızca senden yardım isteriz. (إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ)*” ifadesinden önce zikredilmesinin sebebini; “kulluğun, Allah hakkı; yardım istemenin ise kul hakkı” olduğunu ifade ederek açıklamıştır. Müfessire göre bu sebeple; önce tam bir yakarış halinde kulluk ve ibadetler yerine getirilmeli, sonrasında yardım istenmelidir.⁶⁴³

Ebû Zehre, “*Kulluk ederiz. (نَعْبُدُ)*” ve “*Yardım isteriz. (نَسْتَعِينُ)*” ifadelerinin “*sana (إِيَّاكَ)*” ifadesinden sonra gelmesinin sebebini ise şöyle izah etmiştir: “İlk önce Allah’ı anmak suretiyle O’na tazimde bulunmak; kendisine kulluk edilen ve kendisinden yardım istenen zâtın Allah olduğunu vurgulamak, kulluğun yalnızca Allah’a yapıldığını ve yardımın da sadece O’ndan istendiğini ifade etmek içindir.”⁶⁴⁴

3.2.2.1.3. Âyet İçerisinde Lafız-Mâna Münâsebeti

Ebû Zehre, tefsirinde yer yer lafız ile anlam arasında da bir uyumun bulunduğu dikkat çekmiştir. Tefsirde bu gibi örneklerin bulunması, müfessirin usûl noktasında böyle bir münâsebet çeşidini kabul ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁶⁴⁰ Râzî, *Mefâtîh*, 9/518-519; Hamza Aktan, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/143-145.

⁶⁴¹ en-Nisâ 4/7-14, 176.

⁶⁴² Ebû Zehre, *Zehretü’l-‘tefâsîr*, 3/1606.

⁶⁴³ Ebû Zehre, *Zehretü’l-‘tefâsîr*, 1/64-65.

⁶⁴⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’l-‘tefâsîr*, 1/65.

Örnek: Furkân sûresinin kırk beşinci âyetinde kevnî âyetlerden bahsedilirken “*Rabbinin (muazzam bir denge ve ölçü içerisinde) gölgeyi nasıl uzattığını (ve kısalttığını) görmedin mi? Eğer dileyseydi (evreni hareketsiz yaratmak suretiyle) onu (gölgeyi) elbette hareketsiz de yapardı. (İlk önce gölgeyi var ettikten) Sonra biz, (güneşi ortaya çıkarıp gölgenin büyük bir nimet olduğunu ortaya koyduk ve bu sayede) güneşi gölgeye (yani gölgenin varlığına) delil kıldık.*”⁶⁴⁵ buyurularak iltifât sanatı⁶⁴⁶ uygulanmış ve gâib formdan mütekellim formuna geçilmiştir. Müfessire göre bu durum, Allah’ın her istediğini yapabilme kudretinde olduğunu vurgulamaktadır. Şöyle ki; Allah (c.c.), iltifât sanatıyla lafızları istediği şekilde evirip çevirdiği (gâib formdan mütekellim forma geçme vb.) gibi kâinatı da dilediği gibi evirip çevirme güç ve salâhiyetine sahiptir.⁶⁴⁷ Dolayısıyla müfessire göre, bu ve benzeri âyetler hem lafız hem de mâna bakımından Yüce Allah’ın gücünü ve mutlak irade sahibi olduğunu vurgulamaktadır.

3.2.2.2. Âyetin/Âyetlerin, Sûre Bütünlüğü İçerisindeki Münâsebeti

Ebû Zehre’nin, âyetin ya da âyetlerin birbiriyle olan ilişkisini ortaya koyarken en sık kullandığı yöntemin, tefsirini yaptığı âyet grubunun önceki âyet grubuyla olan münâsebetini izah etmek olduğu, çalışmanın bir önceki bölümünde izah edilmişti. Bu şekilde müfessir, Kur’ân’daki bütün âyetlerin münâsebetini ve anlam örgülerini ortaya koymaya çalışmıştır. Müfessirin bu noktadaki metodunu izah etmek için *peş peşe* ve *hikmet* kelimelerinin altı çizilmesi gerekmektedir. Çünkü müfessir, bu âyetten sonra niçin bu âyet gelmiştir? Bu âyet grubundan sonra niçin bu âyet grubu gelmiştir? Bu kıssadan sonra niçin bu kıssa gelmiştir? Bu hükümden sonra niçin bu hüküm gelmiştir? Bu âyetler niçin peş peşe gelmiştir? gibi sorulara cevap aramakta ve bu peş peşe sıralanmanın hikmetini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anlatılanlar dikkate alındığında müfessirin, sûrenin iç bütünlüğünü ortaya koyarken başvurduğu münâsebet çeşitleri örnekleriyle birlikte şu şekilde sunulabilir:

⁶⁴⁵ el-Furkân 25/45; أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا

⁶⁴⁶ İltifât sanatı: Mütekellim formdan muhatap forma, muhatap formdan mütekellim forma, gâib formdan muhatap forma ve muhatap formdan gâib forma geçmek suretiyle ifade tarzını değiştirmektir. Kazvîni, *el-İzâh*, 2/86-89.

⁶⁴⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’-t-tefâsîr*, 10/5289.

3.2.2.2.1. Âyetin Önceki ve/veya Sonraki Âyetle Münâsebeti

Bu kısım, Ebû Zehre'nin tefsirinde en fazla kullandığı münâsebet çeşitlerinden bir tanesidir.⁶⁴⁸ Bu münâsebet çeşidiyle müfessir, yan yana gelen iki âyette verilen mesajların ötesinde üçüncü bir mesajı gündeme getirmektedir. Gündeme getirilen bu mesaj da “Bu iki âyet niçin peş peşe gelmiştir?” sorusunun cevabında kendini bulmaktadır.

Örnek 1: Tevbe sûresinin yüz on üçüncü âyetinde⁶⁴⁹ gerek Hz. Peygamber'in gerekse müminlerin yakın akrabaları bile olsa müşrikler için bağışlanma talebinde bulunamayacakları beyan edilmiştir. Bir sonraki âyette (yüz on dört) ise⁶⁵⁰ Hz. İbrâhim'in, -öncesinde vermiş olduğu bir sözden dolayı- babası için bağışlanma dilediği; fakat babasının Allah'ın düşmanı olduğunu anlayınca bundan vazgeçtiği ifade edilmiştir. Müfessire göre; yüz on dördüncü âyette Hz. İbrâhim'in bu durumundan bahsedilmesi, gerek Hz. Peygamber'in gerekse müminlerin yakın akrabaları bile olsa müşrikler için bağışlanma talebinde bulunamayacakları hususunu pekiştirmektedir.⁶⁵¹

Örnek 2: Ebû Zehre, hurûf-ı mukattaa ile başlayan sûrelerin, hemen akabindeki âyetlerde -üç sûre hariç (Meryem, Ankebût, Rûm)- Kur'ân'a vurgu yapıldığının altını çizmiştir. Müfessire göre bu durumda hurûf-ı mukattaa ile Kur'ân-ı Kerîm arasında bir ilişki olmalıdır. Ona göre hurûf-ı mukattaa ile başlayan sûrelerin üç tanesi hariç -Bakara, Âl-i İmrân, Ra'd- diğerlerinin Mekkî olduğu ve tehattînin (yani meydan okumanın) daha çok Mekke döneminde üzerinde durulan bir husus olduğu da hesaba katılınca, hurûf-ı mukattaalarda tehattî özelliği vardır. Ebû Zehre'ye göre i'câzü'l-Kur'ân anlamına da gelen bu tehattî özelliği, Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğini kabul etmeyenlere şu mesajı vermektedir: “Eğer Kur'ân, Hz. Peygamber'in kendi kurguladığı bir kelâm ise siz de bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koyabilirsiniz. Çünkü Hz. Peygamber ümmî; siz ise belâgat ve fesahat sahibi kimselersiniz. Alın size alfabenizde kullandığınız harfler! Siz kelâmınızı bu harflerden oluşturunuz.

⁶⁴⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/562, 671-672, 709-710, 780, 943-944, 1062-1064, 3/1405, 1578, 1636, 4/1690-1691, 1810, 5/2480, 6/2865, 3051, 3089, 3188-3189, 7/3394, 3460, 8/3990, 4137, 4165, 10/5085, 5177.

⁶⁴⁹ et-Tevbe 9/113; مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ

⁶⁵⁰ et-Tevbe 9/114; وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

⁶⁵¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 7/3460.

Kur'ân da bütünüyle bu harflerden oluşmaktadır. Öyleyse bu harfleri (hurûf-ı mukattaa) kullanmak suretiyle Kur'ân'ın benzeri bir kitap -hatta tek bir sûre- getirin! Bunu yapamıyorsanız -ki asla yapamayacaksınız- Kur'ân'ın bir beşer kelâmı değil; Allah (c.c.) kelâmı olduğunu itiraf edin!”⁶⁵²

Örnek 3: En'âm sûresinin otuz yedinci âyetinde “(Muhammed eğer iddia ettiği gibi bir peygamber ise) Ona Rabbinden (bizim teklifte bulunduğumuz gibi) bir mu'cize indirilseydi ya! dediler. De ki: Şüphesiz Allah (sizin istediğiniz gibi bir) mu'cize indirmeye kâdirdir. (Nitekim Kur'ân'ı da muazzam bir mu'cize olarak indirmiştir.) Fakat onların çoğu (Kur'ân'ın ve Kur'ân'da anlatılanların büyük bir mu'cize olduğunu) bilmezler.”⁶⁵³ buyurulmuş, otuz sekizinci âyetinde ise “Yeryüzünde yürüyen (ve sürünen) hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi ümmetlerdir (topluluklardır. Eğer mu'cize istiyorsanız tüm bunlara ibret nazarıyla enikonu bakmalısınız). Biz (bu) kitapta (insanların doğru yolu bulabilmeleri ve dinî mükellefiyetleri yerine getirebilmeleriyle alakalı) hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”⁶⁵⁴ buyurulmuştur. Ebû Zehre'ye göre iki âyet arasındaki münâsebet şu şekildedir: Allah (c.c.), birinci âyette istedikleri tüm mu'cizeleri indirmeye kâdir olduğunu; fakat bu mu'cizeleri indirmeyeceğini beyan etmiştir. Zira insanlar, büyük bir iştiaqla istemiş oldukları şeylerin dahi neticesini bilemezler. Dolayısıyla mu'cize isteyen bu inkârcılar da getirisini ve götürüsünü düşünmeden ve bilmeden bu tip isteklerde bulunmuşlardır. İşte Allah (c.c.), bu âyet ile onlara “Mu'cize indirme işinde sizin için bir maslahat yoktur. Eğer olsaydı, istediğiniz bu mu'cizeler size indirilirdi.” mesajını vermektedir. Zikri geçen bu mesajın kabul görebilmesi ise “Allah (c.c.), kullarının maslahatını gözetir.” ilkesinin ispat edilmesiyle mümkündür. Bundan dolayıdır ki Allah (c.c.), bir sonraki âyette yerdeki ve gökteki hayvanlara ve onların bizim gibi ümmetler olduğuna dikkat çekmek suretiyle kâinattaki tüm yaratılmışların maslahatını gözettiğini vurgulamıştır. Zira Allah'ın lütfu, yardımı ve ihsanının tüm hayvanları kuşattığını gözlerimizle görmekteyiz. O halde tüm bu mu'cizelerin ortaya konması şayet

⁶⁵² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/91-96.

⁶⁵³ el-En'âm 6/37; وَلَكِنْ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

⁶⁵⁴ el-En'âm 6/37; وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلَكُمْ مَا قَرْنًا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

insanların yararına olsaydı, bu takdirde Allah (c.c.) bunları izhar ederdi ve kâinattaki hiçbir canlıya, yararına olan hususlarda cimrilik etmediği gibi mükellef olan insana da cimrilik etmezdi. Zira insanın neye ihtiyaç duyup neye ihtiyaç duymayacağını en iyi bilen kuşkusuz Allah'tır.⁶⁵⁵

Görüldüğü gibi sûrenin otuz yedinci âyetinde üç tane mesaj verilmiştir. Bu mesajları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- a) İnkârcılar, Hz. Peygamber'den mu'cize istemektedirler.
- b) Allah (c.c.), istedikleri mu'cizeyi indirmeye kâdirdir.
- c) İnkârcıların böylesi bir istekte bulunması, bilgisizlikten ileri gelmektedir.

Allah (c.c.) ise sonucunu bildiği için bu isteklerini yerine getirmemektedir.

Otuz yedinci âyette bu mesajlar verildikten sonra, otuz sekizinci âyette ise yeryüzünde yürüyen hayvanlara, gökyüzünde uçan kuşlara ve tüm bunların tıpkı insanlar gibi ümmetler (topluluklar) olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Bu noktada “mu'cize” meselesi ile “hayvanlar” konusu arasında nasıl bir bağlantı olduğu ve bu iki konunun peş peşe gelmesindeki hikmet arayışı Ebû Zehre'yi meşgul etmiştir. Neticede müfessir, inkârcılara istedikleri mu'cizelerin verilmemesini “Bunda bir maslahat yoktur. Şayet olsaydı istedikleri mu'cizeyi verirdi.” önermesine bağlamıştır. Müfessirin bu önermeyi, otuz yedinci âyetin son cümlesinden çıkardığı ve sağlamasını da bir sonraki âyet ile yaptığı anlaşılmaktadır.

3.2.2.2.2. Peş Peşe Gelen Âyetlerin Birbiriyle Münâsebeti

Ebû Zehre, tefsirinde âyetler arası münâsebet konusunu en fazla bu yöntem ile ele almıştır. Bu yöntemle o, tefsirini yapmak için aktarmış olduğu âyet grubunun önceki âyet grubuyla ilgi ve alakasını kurmaya çalışmıştır. Bu noktada müfessir, sûre içerisinde *peş peşe* gelen âyetlerin dizilimine özel bir ehemmiyet göstermiş ve gerek bu dizilimin hikmetini gerekse i'câzını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu hikmet arayışı; “peş peşe gelen âyetler arasındaki münâsebeti ortaya koymak”⁶⁵⁶ şeklinde tezahür ettiği gibi “aynı konu arasına giren farklı bir konunun öncesi ve sonrasıyla

⁶⁵⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2490-2491.

⁶⁵⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/541, 555, 2/598-599, 713-714, 3/1211-1212, 1315, 1482, 1617, 4/1739, 1796-1797, 1804-1807, 1869, 1887, 1901, 1908, 2159-2160, 2167-2168, 5/2370, 6/3001-3008, 7/3800-3805, 8/4095, 10/5186.

münâsebetini ortaya koymak”,⁶⁵⁷ “peş peşe gelen hüküm âyetleri arasındaki münâsebeti ortaya koymak”,⁶⁵⁸ “peş peşe gelen kıssalar arasındaki münâsebeti ortaya koymak”⁶⁵⁹ ve “peş peşe gelen âyet kümeleri arasındaki münâsebeti ortaya koymak”⁶⁶⁰ şeklinde de tezahür edebilmektedir. Şimdi bunların her birine sırayla örnek verilecektir.

Örnek 1: *“Hani Rabbın, Âdemoğullarından -onların sırtlarından-zürriyetlerini alıp onları kendi aleyhlerindeki (şu sözleşmeye) şahit tutmuştu: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da) ‘Elbette öyle! (Sen bizim Rabbimizsin. Buna) tanıklık ederiz.’ dediler. Kıyamet gününde, ‘Bizim bundan haberimiz yoktu.’ demeyesiniz diye böyle yaptık.”*⁶⁶¹ *“Yahut (başka bir bahane öne sürerek) ‘Önce atalarımız Allah’a ortak koştu. Biz de nihayet onların ardından gelen bir nesiliz. Şimdi bâtula saplanıp kalanların yaptıkları yüzünden bizi helâk mi edeceksin!’ demeyesiniz diye böyle yaptık.”*⁶⁶² *“İşte böylece (gafllet uykusuna dalmış olan bir topluma) âyetleri(mizi) ayrıntılı bir şekilde açıklıyoruz. Umulur ki (uyanır da hakikate) dönüş yaparlar.”*⁶⁶³ *“Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz, fakat onları (ciddiye almayıp elinin tersiyle) bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat.”*⁶⁶⁴ *“Eğer biz isteseydik o kişiyi âyetlerimizle (en iyi kullarımızın derecesine) yükseltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, (geçici dünya hayatını kalıcı âhiret hayatına tercih ederek) hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan (doyumsuz bir) köpeğin haline benzer. (O köpek bu soluma işini; acıkma, susama, yorulma vb. bir ihtiyacı olduğu için değil; tabiatı, karakteri ve mizacı bu olduğu için yapar. Kendisine ilim verildiği halde dünyaya saplanıp kalan kişinin durumu da aynıdır. Almış olduğu bu tutum, karakter ve mizacını ele geçiren hırsından kaynaklanmaktadır.) Âyetlerimizi yalan sayan*

⁶⁵⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/836-837, 846, 6/3343, 3350, 9/4879.

⁶⁵⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/83-89, 531, 2/568, 6/3210, 7/3482-3486, 8/4372-4376, 10/5048, 5138.

⁶⁵⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/879-880, 964-970, 3/1192-1195, 1202, 1219-1220, 1226-1236, 4/2121, 6/2801-2805, 7/3636, 3723, 9/4554, 4575, 4877, 4892, 10/5365, 5376.

⁶⁶⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/550, 2/695-696, 804, 4/1774-1775, 7/3824.

⁶⁶¹ A'râf 7/172; وَأَذْأَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

⁶⁶² A'râf 7/173; أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ

⁶⁶³ A'râf 7/174; وَكَذَلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

⁶⁶⁴ A'râf 7/175; وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ

topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu örneği anlat, umulur ki iyice düşünürler.”⁶⁶⁵ “Âyetlerimizi yalan sayan ve böylece yalnız kendilerine fenalık etmiş bulunan kavmin durumu ne kötü!”⁶⁶⁶ “Allah’ın doğru yola yönelttiği kişi hidayete ermiştir; O kimi saptırırsa işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir.”⁶⁶⁷

Öncelikle belirtmek isteriz ki Ebû Zehre, yukarıda verilen âyetlerin tamamını “bezm-i elest” konusu altında incelemiştir. Müfessir, A‘râf sûresi yüz yetmiş ikinci âyette tasvirî bir anlatımın bulunduğunu ve burada kastedilenin “fitrat” olduğunu ifade etmiştir. Yani müfessire göre Âdemoğullarından alınan “misak/söz”, kendilerine yüklenen sorumlulukları yerine getirebilecek donanımda yaratılmış olmalarıdır. İşte insana yüklenen bu fitrat, Allah’ın ulûhiyyetini ve rubûbiyyetini kabul etmeyi gerektirmekte ve insanoğlu da bu durumu -yaratılışıyla ve bu donelerin kendisine yüklenmesiyle- ikrar etmektedir.⁶⁶⁸

Bu âyetin son kısmı ile sonraki iki âyette ise müfessire göre, Âdemoğullarından bu misakın/sözün alınma hikmeti açıklanmaktadır. Buna göre; kendilerinden böyle bir söz alınmasının hikmeti, fitratlarına uygun bir hayat sürmeyenlerin, âhirette “Haberimiz yoktu.” ya da “Atalarımızdan böyle görmüştük.” şeklinde herhangi bir mazeret ileri sürememeleri ve tüm bu ikazlardan sonra fitratlarına geri dönme erdemi göstermeleridir.⁶⁶⁹

Ebû Zehre, daha sonra gelen âyetleri, bazı müfessirlerin kısza olarak yorumladığını fakat sahih bir rivayet bulunmamasından dolayı bu görüşte olmadığını belirtmiştir. Müfessir bu âyetlerin, önceki âyetlerde ifade edilen “fitrat hadisesini” iyice zihinlere yerleştirme sadedinde zikredilen bir *mesel* olduğunu ifade etmiş ve bu dört âyeti, “fitrata aykırı tutum sergileyip şeytana boyun eğenin örneği” başlığı altında tefsir etmiştir. Müfessire göre bu âyetlerde; kendisine gönderilen apaçık âyetlere fitratı gereği inanan ve sınıksız sarılan, daha sonra ise fitratına aykırı tutum sergileyip şeytanın ve arzularının peşine takılan bir kişi -faraza olarak- örnek verilmektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ A‘râf 7/176; وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرَكْهُ يَلْهَثْ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

⁶⁶⁶ A‘râf 7/177; سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ

⁶⁶⁷ A‘râf 7/178; مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِلْ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

⁶⁶⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3001-3004.

⁶⁶⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3004-3006.

⁶⁷⁰ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/3006-3011.

Ebû Zehre'nin ifade ettiği hususlar, günümüzde sıkça dile getirilen “İnkârcı bir toplumun içerisinde doğan ve bundan dolayı kâfir olarak hayat süren kişilerin suçu nedir? Kaldı ki Müslümanların birçoğu da yaşadıkları coğrafyada İslâm dininin hâkim olmasından dolayı bu dini seçmişlerdir.” şeklindeki sözlere de cevap niteliği taşımaktadır. Bu durum şöyle izah edilebilir: İnsana doğumuyla birlikte Allah'ın ulûhiyetine ve rubûbiyetine inanabilme yetisi (fitrat) yüklenmiştir. Sûrenin yüz yetmiş ikinci âyetinde bezm-i elest ile anlatılmak istenen budur. Bu özellik istisnasız tüm insanlara verilmiştir. Bu nedenle iman etme noktasında içerisinde doğulan coğrafyanın, fitrata kıyasla çok da bir önemi yoktur. Sûrenin yüz yetmiş ikinci âyetinin son kısmıyla yüz yetmiş üçüncü âyetinde yer alan “Haberimiz yoktu.” ya da “Atalarımızdan böyle görmüştük.” şeklindeki mazeretlerin kabul edilmeyeceğinin vurgulanması da esasen yukarıda dile getirilen itiraza cevap mahiyetindedir. Zira insana doğumuyla birlikte yüklenen bu fitrat, yaşanan coğrafyanın mazeret olarak ileri sürülebilmesine olanak tanımamaktadır. Bu husus, sonrasında gelen ve Ebû Zehre tarafından “mesel” olarak ifade edilen dört âyet ile de vurgulanmıştır. Bu âyetler, bir Müslümanın hatta bir âlimin fitratına uygun hareket etmemesi durumunda İslâm dininden çıkabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu durum da yaşanan coğrafyanın değil; fitratın daha güçlü bir delil olduğunu göstermektedir. Öyleyse insanı iman etmeye sevkeden sebeplerin en güçlüsünün “fitrat” olduğu ve bu noktada herkesin eşit olduğu anlaşılmaktadır.

Örnek 2: Bakara sûresinin iki yüz otuz sekiz ve iki yüz otuz dokuzuncu âyetlerinde mealen şöyle buyurulmuştur: *“Namazları ve (özellikle de) orta namazı muhafaza edin (aksatmadan kılın) ve Allah'ı zikrederek (ve O'na saygı göstererek) huzurunda (kıyâma) durun. Eğer (canınızı ya da malınızı tehlikeye maruz bırakabilecek herhangi bir şeyden) korkarsanız (o zaman korkunuz geçinceye kadar) yürüyerek veya binek üzerinde (namaz) kılabilirsiniz. (Korkunuz geçip) Emniyet içerisinde olduğunuzda Allah'ı, daha önce bilmediğinizi size öğrettiği gibi anın.”* Bu iki âyetin öncesindeki ve sonrasında âyetlerde ise genel olarak aile hayatıyla alakalı hükümler; özelde ise karı-kocanın boşanması veya ölüm neticesinde birbirinden ayrılmasıyla alakalı hükümler yer almaktadır. Aile hayatıyla ilgili âyetlerin arasına namazla ilgili bu iki âyetin niçin getirildiğiyse alakalı müfessirin izahı şu şekildedir:

“Allah (c.c.), karı ve kocayı birbirine karşı hoşgörölü ve bağışlayıcı olmaya teşvik etmiş, boşanma raddesine gelmiş olsalar bile eski güzel günlerini unutmamalarını ve kin, nefret, tartışma gibi bayağı davranışlardan uzak durmalarını onlara telkin etmiştir. Doğrusu insan söz konusu olduğunda boşanma eşiğine gelmiş olan iki kişinin bu tavsiyeleri yerine getirebilmesi oldukça güçtür. İşte Allah (c.c.), tam da bu noktada, bu güçlüğü nasıl aşabileceklerini beyan etmek için bu iki âyeti; aile hayatıyla alakalı hükümlerin arasına yerleştirmiş ve namaz ibadetine dikkat çekmiştir. Çünkü aile hayatıyla alakalı Allah’ın belirlemiş olduğu bu hükümlerin uygulanabilmesi; kişinin ahlâkî olarak kendini geliştirmesini, üstün bir kişiliği, erdemi ve özveriyi gerektirmektedir. Tüm bu güzel vasıfların kazanılması ise ancak namaz ibadeti ile mümkündür. Zira namaz ibadeti ile kişi; büsbütün Allah’a yönelecek, O’nun rızasını ve sevgisini kazanmaya çalışacak, sevdiği kişiyi Allah için sevecek ve kin beslediği kişiye de Allah için kin besleyecektir. Hatta Ankebût sûresinin kırk beşinci âyetinde ifade edildiği gibi namaz; kişiyi bayağı, süflî ve çirkin düşünce ve eylemlerden alıkoyacaktır. İşte namaz ile nefsinin arındıran bir kişi; kendisinden beklenen tüm bu zor hükümlerin üstesinden gelebilecektir.⁶⁷¹ Dolayısıyla namaz, insandaki takvâ bilincini geliştirecek; takvâ ise gerek aile gerekse toplum ilişkilerini tanzim etmede mutedil bir ölçü olacaktır.”⁶⁷²

Ebû Zehre, yapmış olduğu bu izahlardan sonra “Uygun olan, namazla alakalı bu iki âyetin, aile hayatıyla alakalı hükümlerden sonra gelmesi değil midir? Bu iki âyet niçin aile hayatıyla alakalı hükümlerin arasında zikredilmiştir?” şeklinde muhtemel bir soru yöneltmiş ve yanıtını kendisi şöyle vermiştir: Kur’ân’daki bu tertip, kuşkusuz en güzel tertiptir. Zira Kur’ân bölümlere ve kısımlara ayrılmış bir kitap değil; aksine bir bütünlük içerisinde tek bir tertip ile inzâl edilmiş ilâhî bir kelâmdır. Bu tertip de; vaaz, ibret alma, hükümleri açıklama ve irşâd etme gibi unsurlardan oluşmaktadır. Bu tertip sayesinde meydana gelen birbirinden farklı olay ve durumlara aynı anda ışık tutmaktadır. Bu yönüyle Kur’ân, başka hiçbir kitaba benzememektedir. Aile hayatıyla alakalı âyetlerde Allah (c.c.), boşanma evresinde olan eşlere; eski güzel günlerini unutmamalarını ve kin, nefret ve tartışma gibi bayağı davranışlardan uzak durmalarını telkin edince, insanın aklına ister istemez “Büyük bir öfkenin neticesi olan boşanma

⁶⁷¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/836.

⁶⁷² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/846.

hadisesinde böylesine erdemli bir tavır takınmak nasıl mümkün olabilir?” şeklinde bir soru gelmektedir. İşte Allah (c.c.), akla gelmesi muhtemel olan bu soruya -daha konuyu sonlandırmadan- bu iki âyet ile cevap vermekte ve yukarıda izah edildiği gibi; namaz ibadetine vurgu yapmak suretiyle bu erdemin ancak bu ibadetle kazanılabileceğini ifade etmektedir.⁶⁷³

Örnek 3: Bakara sûresinin yüz yetmiş yedi ila iki yüz üçüncü âyetlerinde sırasıyla; “birr/iyilik” (177. âyet), “kısas” (178-179. âyetler), “vasiyet” (180-182. âyetler), “oruç” (183-187. âyetler), “başkasının malını haksızlıkla yeme” (188. âyet), “ayın evreleri” (189. âyet), “savaş” (190-195. âyetler) ve “hac” (196-203. âyetler) ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Müfessir, bu âyet gruplarının ilki olan “birr/iyilik” âyetini esas kabul etmiş ve sonraki yedi hükmün genel olarak bu âyetle; özelde ise kendisinden bir önceki maddeyle/hükümle ya da daha önceki maddelerle/hükümlerle münâsebetini kurmaya çalışmış ve tüm bu hükümlerin art arda gelmesinde birtakım hikmetler aramıştır. Bu noktada müfessire göre “birr/iyilik” şemsiye bir kavram olmakta gerek “birr” âyetinde zikredilen altı madde gerekse “birr” âyetinden sonraki âyetlerde zikri geçen yedi madde, “birr” kavramının kapsamına dahil olmaktadır.⁶⁷⁴

Bakara sûresinin yüz yetmiş yedinci âyetinde ilk önce iyiliğin/birr tanımı yapılmış; sonrasında iman etme, infak etme, namaz kılma, zekât verme, sözünde durma ve sabretme gibi erdemler, “iyilik/birr” olarak nitelendirilmiştir. Müfessire göre tüm bu sayılanların ortak özelliği; müminlerin kalplerini birbirine ısıdırma ve birlikteliklerini muhafaza etmektir. Bundan dolayı bir sonraki âyette “kısas” konusuna geçilmiştir. Çünkü müfessire göre, yukarıda zikri geçen hususlarda müminlerin birlikteliğini koruma; kısasta ise bu birlikteliği tehdit eden unsurları devre dışı bırakma özelliği bulunmaktadır.⁶⁷⁵

Daha sonra gelen üç âyette (180-182) ise vasiyet konusuna geçilmiştir. Burada müfessir, vasiyet konusunun hem infak ile hem de kısas ile münâsebetini kurmuştur. Ona göre, vasiyetin infak ile münâsebeti; “Hayattayken yakın akrabaya infakta bulunduğunuz gibi öldükten sonra da vasiyet yoluyla onlara infakta bulunun!”

⁶⁷³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/837.

⁶⁷⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/530-541.

⁶⁷⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/530-531.

mesajıdır. Kıyas ile münâsebeti ise; “Öldürülen kişinin velisinin hem kıyas hakkı hem de kendisi için vasiyet yapılma hakkı vardır.” mesajıdır.⁶⁷⁶

Daha sonraki âyetlerde ise (183-187) oruç konusuna geçilmiştir. Müfessire göre kıyas hükmünden oruç hükmüne geçilmesinin hikmeti: “Kıyasta hayatı koruma; oruçta ise ruhu koruma özelliğinin bulunmasıdır.”⁶⁷⁷

Oruçla alakalı âyetlerin hemen peşinden ise “*Birbirinize ait malları aranızda haksız yollarla yemeyin!*” âyeti (188. âyet) gelmektedir. Müfessire göre bu âyetin oruç hükmüyle münâsebeti şöyledir: “Allah (c.c.), oruçla ilgili âyetlerde orucun nefsi terbiye etme ve arındırma özelliğini zikredince hemen peşinden, İslâm toplumunda nefsi arındırma ve terbiye etme yollarından bir tanesinin de malı her türlü pislikten arındırma olduğunu bildirmiştir.”⁶⁷⁸ Yani başka bir ifadeyle “Oruç ibadetiyle nefislerinizi arındırdığınız gibi mallarınızı da haksız kazançlardan arındırın!” mesajı verilmiştir.

Müfessir, “*Sana hilalleri (ayın evrelerini) soruyorlar. (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ)*” şeklinde başlayan yüz seksen dokuzuncu âyeti, oruçla alakalı âyetlerle ilişkilendirmiş ve âyette hem hilallerin fonksiyonunun açıklandığını hem de müşriklerin hac aylarında yapmış olduğu bazı yanlış uygulamaların açıklandığını ifade etmiştir.⁶⁷⁹

Müfessir, daha sonra gelen savaş ile ilgili hükümleri ise “birr” âyetiyle⁶⁸⁰ ilişkilendirmiş ve âyette geçen “zorluklara karşı sabretme” vurgusunun, savaş durumunda büsbütün ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁶⁸¹

Sonrasında ise müfessir, savaş âyetleriyle hac âyetleri arasındaki irtibatı, “Savaş, devleti dış unsurlara karşı muhafaza etmekte; hac ise iç unsurlara karşı muhafaza etmektedir.” şeklinde izah etmiştir. Yani müfessire göre hac ibadeti, bireysel

⁶⁷⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/541.

⁶⁷⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/83.

⁶⁷⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/568.

⁶⁷⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/572.

⁶⁸⁰ el-Bakara 2/177; وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

⁶⁸¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/575.

olarak kişinin nefsinin arındırdığı gibi farklı bölgelerden gelen Müslümanları aynı hedefe kilitlemekte ve onların birlikteliklerini pekiştirmektedir.⁶⁸²

Örnek 4: Bakara sûresinin otuz ila otuz dokuzuncu âyetleri arasında; insanın yaratılışı, meleklerin bu durumu sorgulaması ve Âdem ile İblîs kıssasına yer verilmiş, kırkuncu âyet ile İsrâiloğulları'nın kıssası anlatılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Âdem ile İblîs kıssasının hemen peşinden İsrâiloğulları kıssasına geçilmiştir. Peki bu geçişin sebebi ve hikmeti ne olabilir, şeklinde akla gelebilecek sorulara Ebû Zehre'nin yanıtı şöyledir: “İsrâiloğulları, İblîs'in peşine takılmış ve insanlık için kötü bir örnek olmuştur. Kendilerine nimet verildiğinde, onların bir bölümü bu nimetlere şükretmiş; fakat büyük bir bölümü bu nimetlere nankörlük etmiştir. Nimete karşı nankörlükleri ve kötülüğün onları büsbütün kuşatması sebebiyle bu sefer Allah (c.c.) onları türlü sıkıntılarla imtihan etmiştir. Dolayısıyla Allah (c.c.), daha Kur'ân'ın ilk âyetlerinde tüm insanlara, kendilerinin ve atalarının düşmanı olan İblîs'e itaat etmemeleri gerektiğini, İsrâiloğulları örneği üzerinden anlatmaktadır.”⁶⁸³

Örnek 5: Müfessir, müdâyene⁶⁸⁴ âyetinin tefsirine başlarken bu âyet ile öncesinde geçen infak⁶⁸⁵ ve ribâ âyetleri⁶⁸⁶ arasında üç farklı münâsebet bulunduğunu söylemiştir. Müfessirin bu noktada yaptığı yorumlar şöyledir:

a) Müdâyene âyeti ile öncesindeki âyetler arasındaki münâsebet yönü; hepsinin konusunun *mal/emtia* olmasıdır.⁶⁸⁷ Buna göre söz konusu bu üç âyet grubuyla (müdâyene, infak, ribâ) verilmek istenen mesaj şudur: İhtiyaç sahibinin hakkı olan mal, sahibi tarafından Allah yolunda infak edilecek; başkasının malı olan ribâ, kazanan tarafından kullanılamayacak; kişinin kendi malı ise elinden çıkması durumunda müdâyene âyetinde belirlenen hükümlerle güvence altına alınacaktır.⁶⁸⁸

b) Müdâyene âyeti ile ribâ âyetleri arasında özel bir münâsebet (münâsebet-i hâssa) vardır.⁶⁸⁹ Ebû Zehre bu ifadeyi kullandıktan sonra, müdâyene âyetinde ifade edilen selem akdi ile ribâ arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: “Gerek selem akdinde

⁶⁸² Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/598-599.

⁶⁸³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/205-206.

⁶⁸⁴ el-Bakara 2/282. “Borçlanma” anlamına gelen “müdâyene” hakkında detaylı bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtiḥ*, 7/89-98.

⁶⁸⁵ el-Bakara 2/261-274.

⁶⁸⁶ el-Bakara 2/275-281.

⁶⁸⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1063.

⁶⁸⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1063-1064.

⁶⁸⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1064.

gerekse ribâda, fayda sağlama özelliği bulunmaktadır. Ücretin peşin olarak ödenip malın veresiye olarak satın alındığı selem akdinde;⁶⁹⁰ ücreti ödeyen kişi, ücreti ödediği gün ile malı teslim aldığı gün arasındaki fiyat farkından dolayı fayda sağlayacaktır. Satıcı ise ücreti peşin olarak almasından dolayı fayda sağlayacaktır. Fakat burada gerek alıcının gerekse satıcının zarar etmesi de söz konusudur. Ribâda ise zarar söz konusu olmayıp sadece yarar sağlama söz konusudur. Ayrıca bu işlem, başkasının hakkı olan bir malı gasp etme anlamı taşıdığı için haksız kazançtır. Tüm bunlardan dolayı selem akdi helâl; ribâ ise harâmdır. İşte selem akdi ile ribâ arasındaki fark bundan ibarettir.”⁶⁹¹

c) Müdâyene âyeti ile ribâ âyetlerinin sonundaki “*Eğer eli darda olan (fakir) birisi borçlu ise eli genişleyene (ödeme imkânı buluncaya) kadar beklemek (ve o kişiyi borcundan dolayı sıkıştırmamak) gerekir.*”⁶⁹² ifadesi arasında da özel bir münâsebet vardır.⁶⁹³ Çünkü bu ifadede borcun ertelenmesi söz konusudur. Ertelenen borcun ise bir şekilde güvence altına alınması gerekir. Nitekim müdâyene âyetinde de borcun “yazma/yazdırma ve şahitlik” ile güvence altına alınabileceği vurgulanmıştır.⁶⁹⁴

Ebû Zehre; verilen örnekten de anlaşılacağı üzere ilk önce, peş peşe gelen müdâyene âyeti, infak âyetleri ve ribâ âyetleri arasındaki münâsebeti aktarmış, sonrasında konuyu biraz daha daraltıp müdâyene âyeti ile ribâ âyetleri arasındaki münâsebeti değinmiş ve daha sonra konuyu iyice daraltıp müdâyene âyeti ile ribâ âyetlerinin en sonuncusu arasındaki münâsebeti izah etmiştir. Görüldüğü gibi müfessir, ele aldığı üç âyet kümesinin (müdâyene, infak, ribâ) birbiriyle olan irtibat ve insicamını, genel olarak (münâsebet-i âimme) izah etmiş, sonrasında kurmuş olduğu iki farklı münâsebeti ise özel olarak (münâsebet-i hâssa) ifade etmiştir.

3.2.2.3. Âyetin/Âyetlerin, Kur’ân Bütünlüğü İçerisindeki Münâsebeti

Ebû Zehre; Kur’ân’daki kelimelerin, âyetlerin, kıssaların ve konuların (fıkhi⁶⁹⁵ veya itikâdi⁶⁹⁶) doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanması için tefsirinde daima

⁶⁹⁰ Râzî, *Mefâtîh*, 7/90-91.

⁶⁹¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1064.

⁶⁹² el-Bakara 2/280.

⁶⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1064.

⁶⁹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/1064.

⁶⁹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/584-597, 4/1998-1999.

⁶⁹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 4/2062-2063, 9/4789.

Kur'ân'ın bütünlüğü ilkesiyle hareket etmiştir. Bu noktada müfessir, bir kelimeye veya ifadeye anlam yüklerken Kur'ân'daki aynı ya da yakın anlamlı diğer kelime veya ifadelerle de müracaat etmiş ve nihâi anlamı bu şekilde oluşturmuştur. Tüm bu hususlarda, “Aynı konudaki diğer âyetler bu hususta ne söylüyor?” sorusu sürekli onun gündeminde olmuş ve bu soruya yanıt aramıştır.⁶⁹⁷

3.2.2.3.1. Kur'ân'daki Kelimelerin Birbiriyle Münâsebeti

Ebû Zehre, kelimelere anlam yüklerken Kur'ân'ın bütünlüğü ilkesinden hareket etmiştir. Kelime hakkında yaptığı yorum, sadece tefsirini yaptığı âyetle sınırlı kalmamıştır. O, kelimelerin anlamını tespit ederken diğer sûrelerdeki yakın anlamlı ifadelerle de müracaat etmiştir. Söz gelimi; müfessir, Mâide sûresinin altmış birinci âyetini tefsir ederken “kad (قَدْ)” kelimesine verilecek anlamla alakalı Ahzâb sûresinin on sekizinci, En'âm sûresinin otuz üçüncü ve Mâide sûresinin yüz on altıncı âyetlerine müracaat etmiştir.⁶⁹⁸ Aynı şekilde müfessir, Âl-i İmrân sûresinin yüz altmış beşinci âyetini tefsir ederken “esâbe (أَصَابَ)” kelimesine vereceği anlamla alakalı Nisâ sûresinin yetmiş dokuzuncu ve Tevbe sûresinin ellinci âyetlerine müracaat etmiş, netice olarak “musîbe (مُصِيبَةٌ)” kelimesinin Kur'ân'da neredeyse hiç “hayır” anlamında kullanılmadığını; buna karşın “esâbe (أَصَابَ)” kelimesinin ise gerek “hayır” ve gerekse “şer” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ Esasen bu konunun büyük bir bölümü, Kur'ân'ın Kur'ân'ı tefsiri ile alakalıdır. Her ne kadar münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi ile Kur'ân'ın Kur'ân'ı tefsiri konusu aynı şey olmasalar da birleştikleri noktalar mevcuttur. Çalışmamızda iki konuyu birbirinden ayırt edebilmek için münâsebâtü'l-Kur'ân konusunda Bikâî tarafından yapılan tanım esas alınmış ve çalışma bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Bu tanıma göre münâsebâtü'l-Kur'ân, Kur'ân tertibinin tevkîfi olmasındaki hikmeti ortaya koyan bir ilimdir. Görüldüğü gibi Bikâî, yaptığı tanımda tertip ve hikmet kelimelerinin altını çizmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ın tertibi ile bir hikmete ulaşılacaksa bu hususun münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin alanına girebileceği anlaşılmaktadır. Bu noktada Ebû Zehre'nin, âyetleri tefsir ederken yapmış olduğu yorumlara iki tane soru yöneltilmiş ve alınan yanıtın bir hikmet barındırması durumunda âyetler, münâsebâtü'l-Kur'ân kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmada “Âyet içerisindeki kelimeler ya da sûre içerisindeki âyetler niçin peş peşe gelmektedir, bunun hikmeti nedir?” sorusuna yanıt olarak “âyetin kendi içerisindeki münâsebeti” ve “âyetin/âyetlerin sûre bütünlüğü içerisindeki münâsebeti” şeklinde başlık açılmıştır. “Konu ve kıssa bütünlüğü olan kelime ya da âyetler niçin peş peşe gelmemiştir?” sorusuna yanıt olarak da bu başlık açılmıştır.

⁶⁹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 5/2268-2269.

⁶⁹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1492.

Örnek 1: Kur’ân’da Hz. Mûsâ’nın mu‘cizelerinden bir tanesi olan “asâsının yılanı dönüşmesi” hadisesi anlatılırken “yılan” anlamına gelen üç farklı kelime kullanılmıştır. Bu kelimeler ve kullanımları şu şekildedir:

a) Hayye (حَيَّة): Hz. Mûsâ, Medyen’den Mısır’a döndüğü ve vahye ilk mazhar olduğu gecede kendisine “asâsının yılanı dönüşme” mu‘cizesi verilmiştir. Tâhâ sûresinin yirminci âyetinde “asânın yılanı dönüşmesi” bu kelime (حَيَّة) ile ifade edilmiştir.

b) Cân (جَان): Önceki maddede zikri geçen hadise anlatılırken Neml sûresinin onuncu ve Kasas sûresinin otuz birinci âyetlerinde “asânın yılanı dönüşmesi” bu kelime (جَان) ile ifade edilmiştir.

c) Sü‘bân (سُوبَان): Hz. Mûsâ, Medyen’den Mısır’a dönüp Firavun’un huzuruna çıktığında -nübüvvetini ispat etmek için- asâsı tekrar yılanı dönüşmüştür. A’râf sûresinin yüz yedinci ve Şu‘arâ sûresinin otuz ikinci âyetlerinde “asânın yılanı dönüşmesi” bu kelime (سُوبَان) ile ifade edilmiştir.⁷⁰⁰

Ebû Zehre, söz konusu bu üç kelimenin de “yılan” mânasına geldiğini ifade ettikten sonra, aralarındaki farkı şöyle izah etmiştir: “Hayye” kelimesi mutlak olarak “yılan” mânasındadır. “Cân” kelimesi, “seri bir şekilde sürünen yılan”, “sü‘bân” kelimesi ise “büyük yılan” anlamına gelir.⁷⁰¹ Müfessire göre asânın yılanı dönüşmesi hadisesinde bu üç farklı kelimenin kullanılmasında herhangi bir tezat söz konusu değildir. Çünkü âyetlerde iki farklı⁷⁰² yerde meydana gelen bu mu‘cize, üç farklı kelimeyle ifade edilmiştir. Şöyle ki; Hz. Mûsâ’ya ilk olarak bu mu‘cize verildiğinde âdeta bir prova yaptırılmış, bu sayede mu‘cizeye karşı içerisinde oluşabilecek olan

⁷⁰⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4714-4715.

⁷⁰¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4714-4715.

⁷⁰² Asânın yılanı dönüşme mu‘cizesi aslında üç farklı yerde meydana gelmiştir. Yukarıda bunların ilk ikisi açıklanmıştır. Üçüncü hadise ise Tâhâ sûresinde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu anlatıma göre, Hz. Mûsâ ile Firavun arasında Bayram günü (yevmü’z-zîne), buluşma vakti olarak kabul edilmiştir. Bu toplantıda Firavun kendi sihirbazlarını toplamış ve bu sihirbazlar, tabiri câizse Hz. Mûsâ ile düelloya çıkmıştır. İşte bu hadisede Hz. Mûsâ’nın asâsı tekrar yılanı dönüşmüş ve sihirbazların yaptığı sihirleri yutuvermiştir. Fakat bu üçüncü hadisede “asânın yılanı dönüştüğü” doğrudan ifade edilmediği için âyette yılan anlamına gelen bir kelime de kullanılmamıştır. Bunun yerine “*Asânı at, onların yaptıklarını yutursun!*” ifadesi kullanılmıştır. Bu hadiseyi anlatan âyetlerde her ne kadar “yılan” anlamına gelen bir kelime kullanılmış olmasa da “sihirbazların yere attıkları şeyleri yutması” sebebiyle Ebû Zehre’nin buradaki yılanı da “büyük yılan/sü‘bân” şeklinde yorumladığı anlaşılmaktadır.

korku bertaraf edilmiştir. Bu işlem yapılırken yılan büyük bir yılan değil; küçük ve seri bir yılan dönüştürülmüş ve bu durum âyetlerde “hayye” ve “cân” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Firavun’un huzuruna çıktığında asâsı tekrar yılan dönüştürülmüştür. Fakat bu sefer öncekinden farklı olarak asâ, büyük bir yılan (sü‘bân) dönüştürülmüş ve bu sayede hem Firavun’a gözdağı verilmiş hem de o büyük yılan, sihirbazların yaptığı sihirleri yutuvermiştir.⁷⁰³

Görüldüğü gibi müfessir, konu hakkındaki âyetleri bir bütün olarak ele almış, âyetlerin siyâkını dikkate alarak kelimelerin hangi bağlamda kullanıldığını ortaya koymuş ve kafa karışıklığına sebep olabilecek bu hususu, Kur’ân bütünlüğü içerisinde vuzuha kavuşturmuştur.

Örnek 2: Ebû Zehre, Fâtiha sûresinde besmelenin tefsirini yaparken “Rahmân (الرَّحْمَن)” ve “Rahîm (الرَّحِيم)” kelimelerinin gerek besmelede gerekse Kur’ân’daki başka birçok âyette bir arada kullanıldıklarını söyledikten sonra, “Rahmân” kelimesinin altmış civarı yerde, “Rahîm” kelimesinin ise yüz otuzdan fazla yerde tek başlarına (yanında Rahmân ya da Rahîm olmaksızın) kullanıldığına dikkat çekmiştir. Ebû Zehre’ye göre, Kur’ân’daki tüm bu kullanımlar incelendiğinde “Rahmân” ve “Rahîm” kelimeleri hakkında şu sonuçlara ulaşılabılır:

a) “Rahmân” kelimesi, tıpkı “Allah” isminde olduğu gibi, Yüce Allah’ın bir ismi ya da sıfatıdır ve herhangi bir şeye izâfe edilmeksizin (fiil, şahıs vb.) Allah için kullanılır. Bazı âlimlerin; “Rahmân, Allah’ın ismi; Rahîm ise sıfatıdır.” söylemleri de bu yüzdendir. “Rahmân” isminde sıfat mânası olması ise “Allah” isminde sıfat mânası olması gibidir. Yani “Allah” ismi, “kulluğa layık olma” sıfatını içerisinde barındıran bir isim olduğu gibi, “Rahmân” ismi de “rahmet” sıfatını içerisinde barındıran bir isimdir. “Rahîm” ise Yüce Allah’ın ismi değil; yalnızca bir sıfatı olarak kullanılır. Bundan dolayı “Rahîm” sıfatının, başka şeylere ya da kişilere izâfe edilmesi câizdir. Nitekim Tevbe sûresinin yüz yirmi sekizinci âyetinde bu sıfat, Hz. Peygamber’e izâfe edilmiştir.

b) “Rahmân” ismindeki “rahmet” sıfatı, “Rahîm” sıfatına göre daha mübalağalıdır. Bundan dolayıdır ki “Rahmân” ismindeki rahmetin tüm mevcûdatı kapsadığı; “Rahîm” sıfatındaki rahmetin ise sadece mükellefleri kapsadığı ifade edilir.

⁷⁰³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4714-4715.

Dolayısıyla “Rahmân”; Allah’ın yerleri, gökleri, dünyayı, âhireti ve tüm varlık âlemini kuşatan engin merhametini ifade ederken “Rahîm” ise; Allah’ın kullarını bağışlama, tövbelerini kabul etme ve kendilerini, dünya ve âhirette menfaatlerine olacak hükümlerle mükellef tutma noktasındaki merhametini ifade eder.⁷⁰⁴

Rahmân ve Rahîm kelimelerine bu anlamların yüklenmesi, tûmdengelim yöntemiyle elde edilmiştir. Yani Kur’ân’daki Rahmân ve Rahîm kelimelerinin hem yalnız hem de birlikte kullanıldığı yerler, önceki ve sonraki âyetlerle birlikte detaylıca incelendiğinde müfessire göre bu sonuçlar ortaya çıkmıştır.

3.2.2.3.2. Kur’ân’daki Konu ve Kıssaların Birbiriyle Münâsebeti

Müfessirimiz Ebû Zehre; Kur’ân’daki ibâdât,⁷⁰⁵ muâmelât⁷⁰⁶ ve ukûbât⁷⁰⁷ gibi fikhî konuları; ilâhiyyât,⁷⁰⁸ nübüvvât⁷⁰⁹ ve sem’iyyât⁷¹⁰ gibi itikâdî konuları bütüncül olarak tefsir etmeye özen göstermiş ve tefsirini yaptığı konu hakkındaki diğer âyetlere de müracaat etmiştir.

Bu sayede müfessir, Kur’ân’daki konu bazlı anlatımları bir bütün olarak incelemiş ve konuları daha geniş perspektiften ele alma şansı yakalamıştır. Ayrıca bu bütüncül okumayla genel kaide ve kurallar da ortaya koyabilmiştir. Söz gelimi; müfessir, Kur’ân’daki kevnî âyetleri bütüncül olarak değerlendirmiş ve neticede bu âyetlerin Kur’ân’da bulunmasının ortak gayesini “Allah’ın gücünü ve bir olduğunu/tevhid ortaya koymakta ve öldükten sonra diriltiilenin gerçek olduğunu ispatlamaktadır.” şeklinde ifade etmiştir.⁷¹¹

Aynı şekilde müfessirin, Bakara sûresindeki içki ile alakalı âyeti (219. âyet) tefsir ederken konu ile alakalı diğer âyetlere (Nahl 68, Nisâ 43, Furkân 68 ve Mâide 90-91. âyetler) müracaat etmesi;⁷¹² aynı sûrede, yetim hakları konusundaki âyeti (220. âyet) tefsir ederken konu ile alakalı diğer âyetlere (Duhâ 9, En’âm 152 ve Nisâ 10.

⁷⁰⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/51-54.

⁷⁰⁵ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 9/4973-4988.

⁷⁰⁶ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/677-855.

⁷⁰⁷ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2338-2342, 10/5138-5142.

⁷⁰⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 6/2861-2864.

⁷⁰⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2672-2673, 7/3874-3878.

⁷¹⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2433-2434.

⁷¹¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 6/2861, 2873-2874, 10/5478.

⁷¹² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 2/695-708.

âyetler) müracaat etmesi;⁷¹³ aynı sûrede, yemin kefâreti ile alakalı âyetleri (224-227. âyetler) tefsir ederken konu ile alakalı diğer âyetlere (Bakara 220-221, Kalem 10, Mâide 89, Nûr 22, Nebe 35, Kasas 55 ve Furkân 72. âyetler) müracaat etmesi de⁷¹⁴ Kur'ân'ın bütünlüğünü muhafaza ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Zehre'nin "Kur'ân'ın bütünlüğü" noktasında üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardan bir tanesi de Kur'ân'daki kıssalardır. Müfessir, Kur'ân'da tekrar gibi görülen kıssaların bir bütün ve birbirini tamamlayıcı mahiyette olduğu fikrini benimsemiş, tefsirini yaptığı kıssayı, Kur'ân'daki diğer anlatımlarını da hesaba katmak suretiyle bütüncül bir şekilde okuyucuya sunmaya çalışmıştır.

Bu noktada müfessir, Kur'ân'da gerçek mânada bir tekrarın bulunmadığı kanaatindedir. Ona göre; tekrar gibi görünen ifadelerin veya kıssaların bağlamları farklı olup her biri farklı mesajlar içermekte ve okuyucunun farklı dersler çıkarmasını sağlamaktadır.⁷¹⁵ Müfessire göre; özellikle kıssalardaki tekrar gibi görünen hususlar, kıssaların birbirini tamamlamasını sağlamakta olup bir yerde anlatılmayan bir bölümünün, -farklı bir mesaj verilmek istendiği için- bir başka yerde anlatılmasından ibarettir.⁷¹⁶ Ayrıca bu husus, aynı olayların birçok değişik üslupla ifade edilmesinden ve her anlatımda farklı mesajlar verilmesinden dolayı Kur'ân'ın i'câz yönlerinden bir tanesi olmaktadır. Müfessir, bu ifadelerin gerçekte tekrar olmadığını izah etmek için "âyetler arası münâsebet" konusunu veri olarak kullanmış, verilen farklı mesaj ve ödevleri, siyâk ve sibâkla ortaya koymaya çalışmıştır.⁷¹⁷

Örnek: Âdem ile İblîs kıssası Kur'ân'da yedi farklı sûrede yedi kez anlatılmıştır. Bu sûreler; Bakara (30-39. âyetler), A'râf (11-27. âyetler), Hicr (26-44. âyetler), İsrâ (61-66. âyetler), Kehf (50-51. âyetler), Tâhâ (115-123. âyetler) ve Sâd (71-85. âyetler) sûreleridir. Ebû Zehre, bu sûrelerin altı tanesini tefsir etmiş; Sâd sûresini ise tefsir etmeye muvaffak olamamıştır. Müfessire göre bu kıssaların hepsinde şu ortak mesaj verilmiştir: "Allah (c.c.) insanı, -yarattığı ilk günden itibaren-

⁷¹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/710-711.

⁷¹⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/741-749.

⁷¹⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 7/3710, 3746, 8/4084.

⁷¹⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 6/2801-2803, 9/4708, 4822, 4877.

⁷¹⁷ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 4/1806, 1890-1891, 2219, 5/2794, 7/3698, 3710, 3746, 3746, 8/4084, 9/4645, 4726.

meleklerden ve cinlerden daha yüksek bir mertebede konumlandırmış ve bunu, ‘fıtratlarını bozmamaları’ şartına bağlamıştır.”⁷¹⁸

Müfessirimiz tüm anlatıların ifade ettiği bu ortak mesajı açıkladıktan sonra her kıssanın anlatılma gerekçesinin farklı olduğunu ifade etmiştir. Zira bu kıssa, her anlatıldığı yerde, bağlamı farklı olduğu için farklı bir mesaj vermek için anlatılmıştır.⁷¹⁹ Âdem ile İblîs kıssasının anlatıldığı bağlamlar düşünüldüğünde kıssanın vermek istediği farklı mesajlar, müfessire göre şu şekildedir:

a) Bakara sûresi: Allah (c.c.), göklerin ve yerin yaratılışını ve bunların insanın hizmetine sunulduğunu ifade ettikten sonra insanoğlunun yaratılışını konu edinmiştir. Önceki âyetlerde göklerin ve yerin yaratılışı anlatıldığı gibi bu âyetlerde de Âdem’in yaratılışı anlatılmış ve İblîs ile kıssası bu doğrultuda aktarılmıştır.⁷²⁰

b) A‘râf sûresi: Müşriklerin Kâbe’yi çıplak olarak tavaf etmeleri eleştirilirken ve bunun İblîs’in bir vesvesesi/ayartması olduğu vurgulanırken ilk yaratılışa dikkat çekilmiş ve İblîs’in, atanız Âdem’in üzerinden de elbisesini çıkardığına vurgu yapılmıştır. Bu sayede “Vermiş olduğu vesvese ile atanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de yanlışlara ve neticede cehenneme sürüklemesin!” mesajı verilmiş olmaktadır. Bu noktada İblîs’in, Âdem’i ayartması/yoldan çıkarmasının nasıl gerçekleştiği ve Âdem ile Havvâ’ya nasihatçilerden olduğuna dair nasıl yemin ettiği sorularına cevap verilmiştir.⁷²¹

c) Hicr sûresi: Bu sûrede ise daha önceki iki sûrede açıklanmayan ayartma/iğvâ fiilinin bizâtihi kendisi, İblîs’in bu fiile olan ısrarı ve bu ayartma fiilinin neticesi açıklanmıştır. Buna göre İblîs, kendisi ayartıldığı gibi insanları -samimi kullar hariç- ayartacağını; Allah (c.c.) da İblîs’in peşine takılanları cehenneme atacağını ifade etmiştir.⁷²²

d) İsrâ sûresi: Âdem’e verilen nimetten dolayı İblîs’in onu kıskanması/haset ve bu nimetin elinden alınması için Âdem’i ayartması vurgulanmaktadır.⁷²³

⁷¹⁸ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4084.

⁷¹⁹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4084.

⁷²⁰ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 1/192, 8/4084.

⁷²¹ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 5/2794, 8/4084.

⁷²² Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4083-4087.

⁷²³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-tefâsîr*, 8/4413.

e) Kehf sûresi: İblîs'in âdemoğullarına olan düşmanlığı hatırlatılmakta, onun vesveselerinden uzak durmaları gerektiği telkin edilmekte ve itibar edilmesi gerekenin İblîs'in tehditleri değil, Allah'ın tehdidi olduğu vurgulanmaktadır.⁷²⁴

f) Tâhâ sûresi: İnsanın “unutkanlık” ve “kararsızlık” özelliklerine vurgu yapılmakta, İblîs'in insan için ciddi bir düşman olduğunun bile insan tarafından unutulduğuna dikkat çekilmektedir.⁷²⁵

Ebû Zehre, -tüm bunların yanında- az da olsa kıssalarda nüzûl-sîret münâsebetine de yer vermiştir. Örneğin; Enbiyâ sûresinin seksen dokuzuncu âyetinde Hz. Zekeriyâ'nın, Allah'tan bir çocuk niyazında bulunduğu; doksanıncı âyetinde ise bu duasının kabul edildiği ve böylece kendisine Hz. Yahyâ'nın hibe edildiği ifade edilmiştir. Kendisi yaşlı, eşi ise kısır olan Hz. Zekeriyâ'nın, zâhiri sebeplerle çocuk sahibi olamayacağını ifade eden Ebû Zehre'ye göre bu durum, Allah'ın irade ve yaratmasının sebep-sonuç ilişkisiyle kayıtlanamayacağını göstermektedir. Müfessire göre; Hz. Peygamber'e bu kıssanın anlatılması; “Zâhiri sebepler aksini gösterse de Yüce Allah, tıpkı Hz. Zekeriyâ'ya olağanüstü şekilde bir evlat bahsettiği gibi Peygamber'ine de yardım edecek ve o'nu müşriklere karşı muzaffer kılacaktır.” mesajını vermektedir.⁷²⁶

Örnekte görüldüğü gibi müfessir, anlatılan bu kıssanın Hz. Peygamber'in hayatına etkisini ve iz düşümünü bu şekilde ifade etmiş ve kıssanın Hz. Peygamber'e anlatılma münâsebetini bu şekilde izah etmiştir. Başka bir ifadeyle müfessir, anlatılan kıssa ile Hz. Peygamber'in hayatı arasında bu şekilde bir münâsebet kurmuştur.

⁷²⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4542.

⁷²⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4796, 4798.

⁷²⁶ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 9/4910.

4. SONUÇ

Muhammed Ebû Zehre'nin, *Zehretü't-tefâsîr* isimli eserinde münâsebatü'l-Kur'ân konusunun ele alındığı bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1- Tefsirde gerek “sûreler arası münâsebet” konusunun ve gerekse “âyetler arası münâsebet” konusunun ele alındığı görülmüştür.

2- Tefsirin; Kur'ân'ın tamamını değil, Neml sûresinin yetmiş dördüncü âyetine kadar olan kısmını ihtiva etmesi sûreler arası münâsebet konusunun detaylı bir şekilde incelenmesine olanak tanımamıştır. Yine de müfessirin, sûreler arası münâsebet konusunda önceki müfessirlerin belirlemiş olduğu usûlün, büyük bir bölümünü ihtiva edecek derecede örnekler sunduğu görülmüştür.

3- Tefsirde sûreler arası münâsebet konusu işlenirken ilk önce sûrelerin genel muhtevası aktarılmıştır. Böylece okuyucuya daha ilk etapta sûreler, genel hatlarıyla tanıtılmıştır. Yapılan bu işlem, sûrelerin ana mesajlarının tespit edilebilmesi noktasında hedef kitleye katkıda bulunmuştur. Aynı doğrultuda sûrelerin isimlerine de dikkat çekilmiş, hem sûrelerin isimleriyle içerikleri arasında bir münâsebet bağı tesis edilmiş hem de sûrelerin ana mesajlarının tespit edilebilmesi noktasında sûre isimlerinin birer ipucu olduğuna işaret edilmiştir.

4- Sûreler arası münâsebet konusunda Arap edebiyatından da yararlanılmıştır. Bu noktada; teşâbühü'l-etrâf, berâat-i istihlâl, mecâz-ı mürsel, delâletü'l-fevâtiḥ ‘ale'l-mekâsıd ve delâletü'l-havâtim ‘ale'l-mekâsıd gibi edebî söz sanatlarından yararlanılmıştır.

5- Tefsirde; sûrenin ismi ile münâsebeti, sûrenin sonu ile sonraki sûrenin başının münâsebeti, sûrenin başı ile sonunun münâsebeti, sûrenin ilk âyetinin sûre ile münâsebeti ve sûrenin son âyetinin/âyetlerinin sûre ile münâsebeti gibi sûreler arası münâsebet çeşitlerine yer verilmiştir.

6- Tefsirde sûreler arası münâsebet konusunda doğrudan herhangi bir kaynağa atıf yapılmadığı görülmüştür.

7- Tefsirde âyetler arası münâsebet konusunun, sûreler arası münâsebet konusuna kıyasla çok daha detaylı ve sistematik bir şekilde ele alındığı görülmüştür.

8- Tefsirde âyetler arası münâsebet konusu işlenirken genelde siyâk, belâgat, sarf ve nahiv ilimlerinden; yer yer de esbâb-ı nüzûl ilminden faydalanılmıştır. Bu

noktada; tezyîl, i'tirâz, fasıl, vasıl, mudâdde, hüsn-i matlab, tetmîm, tenzîr, ihtirâs ve teşâbühü'l-etrâf gibi edebî söz sanatlarından yararlanılmıştır.

9- Tefsirde Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve hüküm çıkarma noktasında münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi etkili bir veri olarak kullanılmış ve bu doğrultuda yer yer bu ilimle yeni bir yoruma ulaşılmış, yer yer de farklı yorumlardan bir tanesi bu ilim referans gösterilerek tercih edilmiştir.

10- Tefsirde âyetin iç bütünlüğü oluşturulurken âyetin başı ile sonunun münâsebeti, âyet içerisindeki kelimelerin dizilim münâsebeti ve âyet içerisinde lafız-mâna münâsebeti gibi münâsebet çeşitlerine yer verilmiştir. Özellikle de âyet sonlarındaki gerek Allah'ın isim ve sıfatları gerekse diğer ifadelerin, âyetin öncesiyle münâsebeti her fırsatta dile getirilmiş ve bu hususun belâgat ilminde "tezyîl sanatı" olarak ifade edildiği vurgulanmıştır.

11- Tefsirde âyetin/âyetlerin sûre bütünlüğü içerisindeki münâsebeti konu edinirken âyetin bir önceki ve/veya bir sonraki âyetle münâsebeti ve peş peşe gelen âyetlerin birbiriyle münâsebeti gibi münâsebet çeşitlerine yer verildiği ve bu konunun çok detaylı bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Özellikle peş peşe gelen âyetlerin birbiriyle münâsebeti konusunun; aynı konu arasına giren farklı bir konunun öncesi ve sonrasıyla münâsebeti, peş peşe gelen hüküm âyetlerinin birbiriyle münâsebeti, peş peşe gelen kıssaların birbiriyle münâsebeti ve peş peşe gelen âyet kümelerinin birbiriyle münâsebeti gibi çok yönlü tahlillere tabi tutulduğu görülmüştür. Bu noktada tefsir edilmesi için aktarılan âyet grubunun -usûl olarak- ilk önce bir önceki âyet grubuyla münâsebetinin kurulduğu, sonrasında ise âyet grubu içerisindeki âyetlerin birbiriyle münâsebetinin kurulduğu görülmüştür.

12- Tefsirde âyetin/âyetlerin Kur'ân bütünlüğü içerisindeki münâsebeti konu edinirken kelime, ifade, cümle, konu ya da kıssaların doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanması noktasında ilgili âyetlere Kur'ân'daki diğer âyetlerden bağımsız bir şekilde anlam verilmemiş; aksine konu hakkındaki diğer âyetler de hesaba katılarak bütüncül bir şekilde anlam yüklenmiştir. Bu noktada özellikle de Kur'ân kıssalarının doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması noktasında diğer sûrelerdeki anlatımlara her fırsatta müracaat edilmiş; anlatılan aynı kıssaların tekrar olmadığı, birbirini tamamlayıcı mahiyette olduğu ve bağlamlarının farklı olmasından dolayı farklı mesajlar içerdikleri sıklıkla vurgulanmıştır.

13- Münâsebâtü'l-Kur'ân konusunda “peş peşe gelme” ve “hikmet” kelimelerine özel vurgu yapılmıştır. Böylece tertibi Allah tarafından yapılmış olan Kur'ân metninin tertibindeki bu hikmet, münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede münâsebâtü'l-Kur'ân ilmiyle yorum zenginliği de sağlanmıştır. Şöyle ki âyetler arasında münâsebet kurulurken hem her bir âyete tek tek bir anlam verilmiş hem de “Bu âyetlerin peş peşe gelmesindeki hikmet nedir?” sorusuna cevap aranmak suretiyle farklı mesajlar gündeme getirilmiştir.

14- Tefsirde âyetler arası münâsebet konusunda Taberî, Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi gibi müfessirlerin tefsirlerine doğrudan atıf yapılmıştır. Müfessirin, âyetler arası münâsebet konusunda Taberî'ye doğrudan atıf yapmış olması altı çizilmesi gereken bir husustur. Zira ülkemizde yaygın olan kanaate göre münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, tefsir kitaplarına Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli eseri ile birlikte girmiştir.

15- Tefsirde âyetler arası münâsebet konusu işlenirken münâsebeti tespit etmek için çok sayıda farklı lafız ve türevlerinin kullanıldığı görülmüştür.

16- Tüm söylenenler dikkate alındığında *Zehretü't-tefâsîr* isimli tefsirin, özellikle “âyetler arası münâsebet” konusunda baş vurulması gereken önemli eserlerden bir tanesi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî. *el-Muşannef fi’l-ḥadîs*. thk. Habîbürrahmân A‘zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü’l-‘İlmî, 1403.
- Abulail, Omar M. O. *İbn Âşûr’un et-Tahrîr ve’t-Tenvîr’inde Münâsebet İlmi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Abürrezzâk, Ebû Bekr. *Ebû Zehre: İmâmü ‘aşrihî ḥayâtühû ve eşerühû’l-‘ilmiyyü*. Kahire: Dâru’l-İ‘tişâm, 1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 1421.
- Akîl, Abdullah. *Min e’lâmi’d-d‘aveti ve’l-hikmeti’l-İslâmiyyeti’l-mu‘âşıra*. 4 Cilt. İstanbul: Merkezü’l-Haḍâra li’l-Buḥûş ve’d-Dirâsât ve’t-Tedrib, 2. Basım, 2018.
- Aktan, Hamza. “Miras”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aruçi, Muhammed. “İ‘câzü’l-Kur‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/408. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Kitâbü’s-Şinâ‘ateyn: el-kitâbe ve’s-şî‘r*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Unşuriyye, 1419.
- Bayhan, Ahmet Ali. “Seyyid Ahmed Bedevî Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/43-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bikâî, Ebü’l-Hasen Burahânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Naẓmü’d-dürer fi tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1404/1984.
- Bikâî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Meşâ‘idü’n-naẓar li’l-işrâf ‘alâ mekâşidi’s-süver*. Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1987.
- Birişik, Abdulhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü’l-Kur‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmi‘u’s-şâhîh*. thk. Muhammed Zühayr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavḳi’n-Necât, 1422.

- Bu'sâb, Sa'id. "el-Me'tâlî' ve'l-mekâtî' ve e'seruhâ fi'l-keşf 'an mekâşîdi's-süver". *el-Mecelletü'l-Me'hacce* 490 (23 Şubat 2018).
- Can, Ali. "Kur'an Ayetleri Işığında Ehl-i Kitab'a Karşı Bütüncül Bir Yaklaşım". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Ocak 2014).
- Cârim, Ali - Emîn, Mustafa. *el-Belâgatü'l-vâdîha*. 1 Cilt. Dimaşk; Suriye: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2016.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 56. Basım, 2017.
- Demirci, Sabri. "Kur'an Ayetleri ve Sureleri Arasındaki Tenasüb". *EKEV Akademi Dergisi* 62 (2015).
- Dirâz, Muhammed Abdullâh. *en-Nebe'ü'l-'azîm*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1426.
- Durmuş, İsmail. "Hüsn-i Matlab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İtnâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/215-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît fî't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fezâ'ilü'l-Kur'an ve me'âlimüh ve edebüh*. thk. Mervân el-Atiyye vd. Dimaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1415.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ b. Ahmed. *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ b. Ahmed. *Zehretü't-tefâsîr*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2002.
- Ğırnâtî, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî. *el-Burhân fî tenâsübi süveri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Şa'bânî. Fas: Vizâratü'l-Evkâf, 1410.
- Gül, Habip. *Taberî Tefsîrinde Siyâkın Yoruma Etkisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ. *Cevâhirü'l-belâğa fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ts.
- İbn Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *el-İşâre ile'l-İcâz fî ba'zî envâ'i'l-mecâz*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru Tûnisiyye, 1984.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-şahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'* (*Şahîhu İbn Hibbân*). thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Yûsuf Cemâlüddîn. *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: y.y., 11. Basım, 1383.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. Riyad: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Tarih-i Kur'an*. İstanbul: Böre, 3. Basım, 1956.
- Kabakcı, Ersin. “Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımasının Tarihi Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği”. *Tefsîr Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020).
- Kabakcı, Ersin. “Erken Dönem Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Münâsebâtü'l-Kur'ân'ın İzlerine Dair Bir İnceleme: Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân ve el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân Örneği”. *Rize İlahiyat Dergisi* 19/29 (Nisan 2023).
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7. Basım, 2020.
- Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Mirḳâtü'l-mefâtîḥ*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.
- Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed. *el-İzâḥ fî 'ulûmi'l-belâḡa*. thk. Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 3. Basım, ts.
- Koçyiğit, Hikmet. “Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Haziran 2014).
- Köse, Saffet. “Muhammed Ebû Zehre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/519-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Maden, Gülhan. “Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde Mâide Suresinin Değerlendirilmesi”. *Darulhadis İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2022).
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426.

- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü's-suğrâ*. ed. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebü'l-Maţbû'âti'l-İslâmiyye, 1986.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve haqâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Alî Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb*. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Veşâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Paçacı, Mehmet. "Tefsir'in Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 51-58.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2019.
- Subhî es-Sâlih. *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut; Lübnan: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 27. Basım, 2007.
- Sürûr, Abdurrahmân Abdullâh. *es-Siyâku'l-Kur'ânî ve esruhû fî't-tefsîr*. Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mişiyyetü'l-Amme li'l-Küttâb, 1394.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Merâşidü'l-meţâli fî tenâsübi'l-mağâtî ve'l-meţâli*. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tenâsüku'd-dürer fî tenâsübi's-süver (Esrâru tertîbi'l-Kur'an)*. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1422.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmüriyye, 1427.
- Şensoy, Sedat. "Nazmü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San‘ânî el-Yemenî. *Fethu’l-kadîr el-câmi‘ beyne fenneyi’r-rivâye ve’d-dirâye min ‘ilmi’t-tefsîr*. Dimaşk; Beyrut: Dâru İbn Keşîr; Dâru’l-Kelimi’t-Ṭayyib, 1414.
- Şübeyr, Muhammed Osmân. *Muhammed Ebû Zehre: İmâmü’l-fukahâi’l-mu‘âşırîn ve’l-müdâfi‘u’l-cerî’ ‘an haqâ’iki’d-dîn*. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2006.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur‘ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Cîze: Dâru Hicr, 1422.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi‘u’s-şahîh (Sünenü’t-Tirmizî)*. thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısrî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395.
- Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Türker, Ömer. “Telâzüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/394. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nîsâbü’rî. *Esbâbü’n-nuzûl*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1411.
- Vehdân, Nâsır Mahmûd. *Ebû Zehre: ‘Âlimen İslâmiyyen hayâtühû ve menhecühû fî buhûşihî ve kütübihî*. Kahire: Şirketü’n-Nâs li’t-Tıbbâ’a, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Çetin, Abdurrahman. “Âyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/242-244. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur‘ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn, Umut Matbaası, ts.
- Yıldız, Sakıp. “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet”. *Diyanet Dergisi* 21/1 (1985).
- Yılmaz, Ali. *Fahrüddin er-Râzî’nin et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-Ğayb) Adlı Eserinde Tenâsüb ve İnsicâm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Mehmet Faik. “Münâsebâtü’l-Âyât ve’s-Süver”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/569-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Muhammet. *Muhammed Ebû Zehre ve Tefsiri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022.

- Yılmaz, Muhammet. *Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Yurt, Mehmet Emin. *Fahrüddîn er-Râzî'nin Tefsîri'nde İ'câzu'l-Kur'ân*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ğāmûs*. 20 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2003.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķāvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1376.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.